

અને બીજું તેનું વાછરડું પણ તેની પાસે ન હતું. તેને ભૂખ લાગી હતી અને તેની આંખોમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. (૩) સુવર્ણજડિત રથ પર ચઢેલા રાજા પરીક્ષિતે પોતાનું ધનુષ્ય ચડાવીને મેઘ જેવી ગંભીર વાણીથી તે (શૂદ્ર)ને લલકાર્યો. (૪) 'અરે! તું કોણ છે? આ બધા મારા શરણમાં છે. તું બળવાન દેખાય છે અને મારા રાજ્યનાં આ દુર્બળ પ્રાણીઓને બળપૂર્વક કેમ મારી રહ્યો છે? તેં નટ (અભિનેતા)ની જેમ વેશ તો રાજા જેવો બનાવી રાખ્યો છે, પણ કર્મથી તો તું શૂદ્ર જ જણાય છે. (૫) અમારા દાદા અર્જુન સહિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમધામમાં પધારી ગયા છે તેથી તું આ પ્રમાણે કરી રહ્યો છે? આ રીતે નિર્જન સ્થાનમાં નિર્દોષો પર પ્રહાર કરનારો તું અપરાધી છે, તેથી વધને પાત્ર છે.' (૬)

તેમણે ધર્મને પૂછ્યું — કમળની નાળ જેવો તમારો શ્વેત વર્ણ છે. ત્રણ પગ નહીં હોવા છતાં પણ તમે એક જ પગે હરો-ફરો છો. આ જોઈને મને ઘણું દુઃખ થઈ રહ્યું છે. બતાવો, તમે બળદના રૂપમાં શું કોઈ દેવતા છો? (૭) અત્યારે આ ભૂમંડળ કુરુવંશી રાજાઓના બાહુબળથી સુરક્ષિત છે. એમાં તમારા સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રાણીની આંખોમાંથી શોકનાં આંસુ વહેતાં મેં જોયાં નથી. (૮) હે ધેનુપુત્ર! હવે તમે શોક ન કરો. આ શૂદ્રથી નિર્ભય થઈ જાઓ. હે ગાયમાતા! હું દુષ્ટોને સજા કરનારો છું. હવે તમે રડો નહીં. તમારું કલ્યાણ થાઓ. (૯) હે દેવી! જે રાજાના રાજ્યમાં દુષ્ટોના ઉપદ્રવથી સઘળી પ્રજા ત્રસ્ત રહે છે તે મદોન્મત્ત રાજાનાં કીર્તિ, આયુષ્ય, ઐશ્વર્ય અને પરલોક નષ્ટ થઈ જાય છે. (૧૦) રાજાઓનો પરમ ધર્મ એ જ છે કે તેઓ દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરે. આ મહાદુષ્ટ છે અને પ્રાણીઓને દુઃખી કરનારો છે, તેથી હું અત્યારે જ આને મારી નાખીશ. (૧૧)

હે સુરભિનંદન! તમે તો ચાર પગવાળા જીવ છો. તમારા ત્રણ પગ કોણે કાપી નાખ્યા છે? શ્રીકૃષ્ણના અનુયાયી રાજાઓના રાજ્યમાં કદી કોઈ પણ તમારી જેમ દુઃખી ન થાઓ. (૧૨) હે વૃષભ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. બતાવો, તમારા જેવા નિર્દોષ સાધુઓનો અંગ-ભંગ કરીને ક્યા દુષ્ટે પાંડવોની કીર્તિમાં કલંક લગાડ્યું છે? (૧૩) કોઈ નિર્દોષ પ્રાણીને જે સતાવે છે તેને, ભલે ને તે ક્યાંય પણ રહે, મારો ભય અવશ્ય હશે. દુષ્ટોનું દમન કરવાથી સાધુઓનું કલ્યાણ જ થાય છે. (૧૪) જે ઉદ્દંડ વ્યક્તિ નિર્દોષ પ્રાણીઓને દુઃખ આપે છે તે ભલે ને સાક્ષાત્ દેવતા પણ કેમ ન હોય, હું તેની બાજુબંધથી વિભૂષિત ભુજાને કાપી નાખીશ. (૧૫) આપત્તિકાળ ન હોય તો પણ જેઓ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે તેમને શાસ્ત્રાનુસાર સજા કરીને પોતાના ધર્મમાં સ્થિત પ્રજાનું પાલન કરવું એ રાજાઓનો પરમ ધર્મ છે. (૧૬)

ધર્મે કહ્યું — હે રાજનૂ! તમે મહારાજ પાંડુના વંશજ છો. તમારું આ રીતે દુઃખીઓને આશ્વાસન આપવું તમને ઉચિત જ છે; કારણ કે તમારા પૂર્વજોના શ્રેષ્ઠ ગુણોએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને તેમના સારથિ, દૂત વગેરે બનાવ્યા હતા. (૧૭) હે નરેન્દ્ર! આ કલેશોનું કારણ શું છે, તે ક્યાંથી આવે છે અને કયો પુરુષ આપે છે અને કયો પુરુષ આપે છે તે જાણતો નથી. શાસ્ત્રોમાં તો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના વાક્યો છે તેમાં મોહિત થવાને કારણે હું જાણતો નથી (કે મારા ત્રણ પગ કોણે કાપી નાખ્યા?) (૧૮) કોઈ તાર્કિકો કહે છે કે, આપણા દુઃખનું કારણ આપણે સ્વયં છીએ, કોઈ પ્રારબ્ધને, કોઈ કર્મને અને કોઈ વળી ઈશ્વરને દુઃખનું કારણ માને છે. (૧૯) કોઈ-કોઈનો એવો પણ નિશ્ચય હોય છે કે દુઃખનું કારણ નથી તો તર્ક દ્વારા જાણી શકાતું અને નથી તો વાણી દ્વારા બતાવી શકાતું.

હે રાજર્ષિ! હવે આ બધામાં કયો મત યોગ્ય છે તે તમે પોતાની બુદ્ધિથી વિચારી લો. (હું આ બાબતમાં કશું કહી શકતો નથી.) (૨૦)

સૂતજી કહે છે - હે ઋષિશ્રેષ્ઠ શૌનકજી! ધર્મનું આ પ્રવચન સાંભળીને સમ્રાટ પરીક્ષિત ઘણા પ્રસન્ન થયા અને તેમનો ખેદ ટળી ગયો. તેમણે શાંતચિત્તના બનીને તે ધર્મને કહ્યું. (૨૧)

પરીક્ષિતે કહ્યું - ધર્મનું તત્ત્વ જાણનારા હે વૃષભદેવ! તમે ધર્મ વિશે બોલી રહ્યા છો, અવશ્ય તમે વૃષભના રૂપમાં સ્વયં ધર્મ છો. [પોતાને દુઃખ આપનારનું નામ તમે એ માટે નથી બતાવ્યું કે] અધર્મ આચરનારને જે નરક વગેરે મળે છે તે જ નામ સૂચવનારને પણ મળે છે. (૨૨) અથવા એ નિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે કે પ્રાણીઓના મન અને વાણી વડે પરમેશ્વરની માયાનું સ્વરૂપ વર્ણવી શકાતું નથી. (૨૩) હે ધર્મદેવ! સત્યયુગમાં તમારાં ચાર ચરણ હતાં : તપ, પવિત્રતા, દયા અને સત્ય. આ સમયે અધર્મના અંશ એવા ગર્વ, આસક્તિ અને મદથી ત્રણ ચરણ નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં છે. (૨૪) અત્યારે તમારું માત્ર ચોથું ચરણ 'સત્ય' જ બચ્યું છે. તેના જ બળ પર તમે જીવિત છો. અસત્યથી પુષ્ટ થયેલો આ અધર્મરૂપી કળિયુગ તેનો પણ કોળિયો કરી જવા માગે છે. (૨૫)

આ ગાયમાતા સાક્ષાત્ પૃથ્વી છે. તેનો ઘણો ભાર ભગવાને ઉતારી દીધો હતો અને આ તેમનાં (ભગવાનનાં) ભરપૂર સૌંદર્ય વેરનારાં ચરણચિહ્નોથી સર્વત્ર ઉત્સવમય બની ગઈ હતી. (૨૬) પરંતુ હવે આ સાધ્વી (પૃથ્વી) અભાગણીની જેમ આંખોમાં પાણી ભરીને એવી ચિંતા કરી રહી છે કે ભગવાન તો મને છોડીને ચાલ્યા ગયા અને હવે બ્રાહ્મણદ્રોહી શૂદ્રો રાજાનો સ્વાંગ રચીને મને ભોગવશે. (૨૭)

મહારથી પરીક્ષિતે આ પ્રમાણે ધર્મ અને

પૃથ્વીને સાન્ત્વના આપી. પછી તેમણે અધર્મના કારણરૂપ કળિયુગને મારવા માટે તલવાર ઉપાડી. (૨૮) કળિયુગ જાણી ગયો કે આ તો હવે મને મારી જ નાખવા ઈચ્છે છે, તેથી તેણે ઝટપટ પોતાનાં રાજચિહ્નો ઉતારી નાખ્યાં અને ભયવિહ્વળ થઈને તેણે તેમનાં ચરણોમાં પોતાનું માથું મૂકી દીધું. (૨૯) પરીક્ષિત ઘણા યશસ્વી, દીનવત્સલ અને શરણાગતરક્ષક હતા. તેમણે જ્યારે કળિયુગને પોતાના પગોમાં પડેલો જોયો, તો કૃપા કરીને તેને માર્યો નહિ, બલકે હસતાં-હસતાં તેને કહ્યું. (૩૦)

પરીક્ષિત બોલ્યા - જ્યારે તું હાથ જોડીને શરણે આવી ગયો છે ત્યારે અર્જુનના યશસ્વી વંશમાં જન્મેલા કોઈ પણ વીર તરફથી તને કોઈ ભય નથી. પરંતુ તું અધર્મનો સહાયક છે, તેથી તારે મારા રાજ્યમાં બિલકુલ રહેવાનું નથી. (૩૧) રાજાઓના શરીરમાં તારા રહેવાથી જ લોભ, અસત્ય, ચોરી, દુષ્ટતા, સ્વધર્મ-ત્યાગ, લક્ષ્મીની મોટી બેન અલક્ષ્મી (દરિદ્રતા), કપટ, કલહ, દંભ અને બીજાં પાપોની વૃદ્ધિ થઈ રહી છે. (૩૨) તેથી, હે અધર્મના સાથી! તારે આ બ્રહ્માવર્તમાં એક ક્ષણ માટે પણ રહેવું નહીં; કારણ કે આ ધર્મ અને સત્યનું નિવાસસ્થાન છે. આ ક્ષેત્રમાં યજ્ઞવિધિના જ્ઞાતા મહાત્માઓ યજ્ઞો વડે યજ્ઞપુરુષ ભગવાનની આરાધના કરતા રહે છે. (૩૩) આ દેશમાં ભગવાન શ્રીહરિ યજ્ઞો-રૂપે નિવાસ કરે છે, યજ્ઞો વડે તેમની પૂજા થાય છે અને તેઓ યજ્ઞ કરનારાઓનું કલ્યાણ કરે છે. તે સર્વાત્મા ભગવાન વાયુની જેમ સમસ્ત ચરાચર જીવોની અંદર અને બહાર એકરસ સ્થિત રહીને તેમની કામનાઓ પૂરી કરતા રહે છે. (૩૪)

સૂતજી કહે છે - પરીક્ષિતની આ આજ્ઞા સાંભળીને કળિયુગ ધ્રૂજી ગયો. યમરાજની જેમ મારવા માટે ઉદ્યત, હાથમાં તલવાર ધારણ કરી

રહેલા પરીક્ષિતને તે કહેવા લાગ્યો. (૩૫)

કળિએ કહ્યું — હે મહારાજ! હું જોઉં છું ત્યાં ધનુષ્ય-બાણથી સજ્જ આપ જ દેખાઓ છો, તેથી આપ મને આજ્ઞા કરો ત્યાં હું રહીશ. (૩૬) તેથી હે ધાર્મિક-શિરોમણિ! તમે મને એવું સ્થળ બતાવો કે જ્યાં હું તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરતો રહીને સ્થિર થઈને રહી શકું. (૩૭)

સૂતજી કહે છે — કળિયુગની પ્રાર્થના સ્વીકારીને રાજા પરીક્ષિતે તેને ચાર સ્થાન આપ્યાં : દૂત, મધપાન, સ્ત્રીસંગ અને હિંસા. આ સ્થાનોમાં અનુક્રમે અસત્ય, મદ, આસક્તિ અને નિર્દયતા — આ ચાર પ્રકારના અધર્મ નિવાસ કરે છે. (૩૮) તેણે બીજાં પણ સ્થાન માગ્યાં, ત્યારે સમર્થ પરીક્ષિતે તેને રહેવા માટે એક બીજું સ્થાન ‘સુવર્ણ’ (ધન) આપ્યું. આ રીતે કળિયુગનાં પાંચ નિવાસસ્થાન થયાં — અસત્ય, મદ, કામ, વેર અને રજોગુણ. (૩૯) પરીક્ષિતે આપેલાં આ જ સ્થાનોમાં અધર્મના મૂળ કારણભૂત કળિ તેમની આજ્ઞાઓનું પાલન કરતો રહીને રહેવા લાગ્યો. (૪૦) તેથી આત્મકલ્યાણની કામના કરનાર

મનુષ્યે આ પાંચે સ્થાનોનું ક્યારેય સેવન કરવું જોઈએ નહીં. ધાર્મિક રાજાએ, પ્રજાવર્ગના લૌકિક નેતાએ અને ધર્મોપદેશ કરનારા ગુરુઓએ તો આમનો ખૂબ સાવધાનીપૂર્વક ત્યાગ કરવો જોઈએ. (૪૧) આ પછી રાજા પરીક્ષિતે વૃષભરૂપી ધર્મનાં તપસ્યા, શૌચ અને દયા — એ ત્રણે ચરણ જોડી દીધાં અને પૃથ્વીને પણ આશ્વાસન આપીને સંવર્ધન કર્યું. (૪૨) તે જ મહારાજા પરીક્ષિત આ સમયે પોતાના રાજ્યસિંહાસન પર વિરાજમાન છે, કે જે તેમના પિતામહ મહારાજ યુધિષ્ઠિરે વનમાં જતી વખતે તેમને આપ્યું હતું. (૪૩) તે પરમયશસ્વી સૌભાગ્યશાળી ચક્રવર્તી સમ્રાટ રાજર્ષિ પરીક્ષિત આ સમયે હસ્તિનાપુરમાં કૌરવકુળની રાજ્યલક્ષ્મીથી શોભાયમાન છે. (૪૪) અભિમન્યુસુત રાજા પરીક્ષિત વાસ્તવમાં એવા જ પ્રભાવશાળી છે, (ધર્મને ચાર પગવાળો કર્યો, પૃથ્વીને આશ્વાસિત કરી સંવર્ધિત કરી અને કલિયુગને દંડ આપીને તેના સ્થાનને મર્યાદિત કર્યું.) જેમના શાસનકાળમાં તમે આ દીર્ઘકાલીન યજ્ઞ માટે દીક્ષિત થયા છો.* (૪૫)

★ ★ ★ ★

અટારમો અધ્યાય

રાજા પરીક્ષિતને શૃંગી ઋષિનો શાપ

સૂતજી કહે છે — અદ્ભુતકર્મી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી રાજા પરીક્ષિત પોતાની માતાના ઉદરમાં અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્રથી બળી જવા છતાં મર્યા નહીં. (૧) જે સમયે બ્રાહ્મણના

શાપને કારણે તેમને ડંખવા માટે તક્ષક આવ્યો તે સમયે તેઓ પ્રાણસંકટના મહાન ભયથી ભયભીત થયા નહીં; કારણ કે તેમણે પોતાનું ચિત્ત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરી દીધેલું હતું.

* ૪૩માંથી ૪૫માં સુધીના શ્લોકોમાં મહારાજ પરીક્ષિત હયાત હોય એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ‘વર્તમાનસામીપ્યે વર્તમાનવદ્વા’ (પા. સૂ. ૩/૩/૧૩૧) — આ પાણિનિસૂત્ર પ્રમાણે, વર્તમાનના નિકટવર્તી ભૂતકાળ માટે અને ભવિષ્યકાળ માટે પણ વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ કરી શકાય છે. જગદ્ગુરુ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી મહારાજે પોતાની ટીકામાં લખ્યું છે કે પરીક્ષિતનું મૃત્યુ થઈ ચૂક્યું હોવા છતાં પણ તેમની કીર્તિ અને પ્રભાવ વર્તમાનની જેમ જ વિદ્યમાન હતાં. તેમના પ્રત્યે અત્યંત શ્રદ્ધા ઉપજાવવા માટે તેમનું દૂરત્વ અહીં મટાવી દેવામાં આવ્યું છે. તેમને ભગવાનનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું હતું, તેથી પણ સૂતજીને તેઓ પોતાની સન્મુખ જ જોઈ રહ્યા છે. માત્ર તેમને જ નહીં, બલકે સૌને આ વાતની પ્રતીતિ થઈ રહી છે. ‘આત્મા વૈ જાયતે પુત્રઃ’ — આ શ્રુતિવચન પ્રમાણે જનમેજયના રૂપમાં પણ તે જ સિંહાસન પર બેઠેલા છે. આ બધાં કારણોથી વર્તમાનના રૂપમાં થયેલું તેમનું વર્ણન પણ કથારસને પુષ્ટ જ કરે છે.

(૨) તેમણે સર્વથા આસક્તિ ત્યજી દીધી હતી, ગંગાકિનારે જઈને શ્રીશુકદેવજી પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો અને એ રીતે ભગવાનના સ્વરૂપને જાણીને પોતાના શરીરને ત્યજી દીધું. (૩) જે લોકો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિ સંબંધે વાતો કર્યા કરે છે, તેમની કથામૃતનું પાન કરતા રહે છે અને તેમનાં ચરણકમળોનું સ્મરણ કરતા રહે છે તેમને અંતકાળે પણ મોહ થતો નથી. (૪) જ્યાં સુધી પૃથ્વી પર અભિમન્યુસુત મહારાજ પરીક્ષિત સમ્રાટ રહ્યા ત્યાં સુધી, ચારે તરફ વ્યાપ્ત થઈ જવા છતાં પણ કળિયુગનો કશો પણ પ્રભાવ ન હતો. (૫) એમ તો જે દિવસે, જે ક્ષણે શ્રીકૃષ્ણે પૃથ્વીનો પરિત્યાગ કર્યો તે જ સમયે પૃથ્વી પર અધર્મના મૂળ કારણભૂત કળિયુગ આવી ગયો હતો. (૬) ભ્રમરના જેવા સારગ્રાહી સમ્રાટ પરીક્ષિત કળિયુગ પ્રત્યે કોઈ દ્વેષ ધરાવતા ન હતા; કારણ કે એનામાં (કળિયુગમાં) એ એક ઘણો મોટો ગુણ છે કે પુણ્યકર્મો તો સંકલ્પમાત્રથી જ ફળીભૂત થઈ જાય છે; પરંતુ પાપકર્મોનું ફળ શરીર વડે કરવામાં આવે તો જ મળે છે, સંકલ્પ કરવા-માત્રથી નહીં. (૭) એ બાળકો પ્રત્યે શૂરવીર છે, પણ ધૈર્યવાન પુરુષો માટે ભીરુ છે. તે જ પ્રમાણે કલિ પ્રમાદી મનુષ્યોને વરુની જેમ પોતાના વશમાં કરવા હંમેશાં સાવધાન રહે છે. (૮) હે શૌનકાદિ ઋષિજનો! આપ લોકોએ મને જે પૂછ્યું હતું તે મેં તમને ભગવાનની કથા સાથે જોડાયેલું રાજા પરીક્ષિતનું પવિત્ર ચરિત્ર કહી સંભળાવ્યું. (૯) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કીર્તન-યોગ્ય ઘણીબધી લીલાઓ કરે છે, તેથી તેમના ગુણ અને લીલાઓ સાથે સંબંધિત જેટલી પણ કથાઓ છે તે બધીયનું કલ્યાણવાંછુ મનુષ્યોએ સેવન કરવું જોઈએ. (૧૦)

ઋષિઓએ કહ્યું: - હે સૌમ્યસ્વભાવના સૂતજી! તમે યુગોયુગ જીવો; કારણ કે મૃત્યુના

પ્રવાહમાં પડેલા અમને તમે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની અમૃત જેવી ઉજ્જવળ કીર્તિ સંભળાવો છો. (૧૧) યજ્ઞો કરી-કરીને તેના ધૂમાડાથી અમારાં શરીર ધૂમાડિયાં થઈ ગયાં છે, તોપણ આ કર્મ-ફળનો કોઈ વિશ્વાસ નથી. અહીં તો તમે વર્તમાનમાં જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમળોનું માદક અને મધુર મધ પિવડાવીને અમને તૃપ્ત કરી રહ્યા છો. (૧૨) ભગવત્પ્રેમી ભક્તોના લેશમાત્ર સત્સંગ સાથે સ્વર્ગ અને મોક્ષની પણ તુલના કરી શકાતી નથી; અને એ સત્સંગ અમને આપની પાસેથી મળી રહ્યો છે. તો પછી મનુષ્યોના તુચ્છ ભોગોની તો વાત જ શી? (૧૩) એવો કોણ રસ-મર્મજ હશે કે જે મહાપુરુષોના એકમાત્ર જીવનસર્વસ્વ એવા શ્રીકૃષ્ણની લીલાકથાઓથી તૃપ્ત થઈ જાય? સમસ્ત પ્રાકૃત ગુણોથી અતીત ભગવાનના અચિંત્ય-અનંત કલ્યાણમય ગુણોનો પાર તો બ્રહ્મા, શંકર વગેરે મોટા મોટા યોગેશ્વરો પણ પામી શક્યા નથી. (૧૪) હે વિદ્વાન! તમે ભગવાનને જ પોતાના જીવનના ધ્રુવતારક માનો છો; તેથી તમે સત્પુરુષોના એકમાત્ર આશ્રય એવા ભગવાનનાં ઉદાર અને વિશુદ્ધ ચરિત્રોનું અમ શ્રદ્ધાળુ શ્રોતાઓ માટે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરો. (૧૫) ભગવાનના પરમ પ્રેમી મહાબુદ્ધિમાન પરીક્ષિતે શ્રીશુકદેવજીએ ઉપદેશેલા જે જ્ઞાન થકી મોક્ષરૂપી ભગવત્-ચરણકમળોને પ્રાપ્ત કર્યા તે જ જ્ઞાનનું અને પરીક્ષિતના પવિત્ર ઉપાખ્યાનનું કૃપા કરીને તમે વર્ણન કરો; એમાં કાંઈ ગુપ્ત ન રાખતાં સ્પષ્ટરૂપે કહો કેમકે તેમાં ભગવત્પ્રેમની અદ્ભુત યોગનિષ્ઠાનું નિરૂપણ કર્યું હશે, તેમાં ડગલે ને પગલે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનું વર્ણન થયું હશે. ભગવાનના પ્રિયભક્તોને એવા પ્રસંગો સાંભળવામાં ઘણો રસ પડે છે. (૧૬-૧૭)

સૂતજી કહે છે – અહો! વિલોમ* જાતિમાં જન્મ લેવા છતાં પણ મહાત્માઓની સેવા કરવાને કારણે આજે મારો જન્મ સફળ થઈ ગયો; કારણ કે મહાપુરુષોની સાથે વાર્તાલાપ કરવા માત્રથી જ નીચ કુળમાં જન્મ થયાની મનોવ્યથા તરત જ નષ્ટ થાય છે. (૧૮) તો પછી એવાં લોકોની તો વાત જ શી કરવી, કે જેઓ સત્પુરુષોના એકમાત્ર આશ્રયભૂત ભગવાનનું નામ લે છે! ભગવાનની શક્તિ અનંત છે, તેઓ સ્વયં અનંત છે. વાસ્તવમાં તેમના ગુણોની અનંતતાને કારણે જ તેમને ‘અનંત’ કહેવામાં આવ્યા છે. (૧૯)

ભગવાનના ગુણોની સમાનતા પણ જ્યારે કોઈ કરી શકતું નથી ત્યારે તેમનાથી ચઢિયાતું તો હોઈ જ કોણ શકે? તેમના ગુણોની આવી વિશેષતા સમજાવવા માટે એટલું જ કહેવું પૂરતું છે કે લક્ષ્મીજી તેમને મેળવવાની ઈચ્છાથી પ્રાર્થના કરનારા દેવતાઓને છોડીને, ભગવાનના નહીં ઈચ્છવા છતાંય તેમનાં ચરણકમળોની રજનું સેવન કરે છે. (૨૦) બ્રહ્માજીએ ભગવાનનાં ચરણોનું પ્રક્ષાલન કરવા માટે જે જળ સમર્પિત કર્યું હતું તે જ તેમનાં ચરણોના નખમાંથી નીકળીને ગંગારૂપે વહેતું થયું. આ જળ મહાદેવજી સહિત સમસ્ત જગતને પવિત્ર કરે છે. આવી સ્થિતિમાં ત્રિભુવનમાં ‘ભગવાન’ શબ્દનો ‘શ્રીકૃષ્ણ’ સિવાય બીજો વળી કયો અર્થ હોઈ શકે? (૨૧) જેમનો પ્રેમ મેળવીને ધીર મનુષ્યો કોઈ પણ ખયકાટ વગર શરીર વગેરેની દૃઢ આસક્તિને ત્યજી દે છે અને તે અંતિમ પરમહંસ-આશ્રમને અપનાવી લે છે, કે જેમાં કોઈનેય કષ્ટ નહીં આપવું અને બધી તરફથી પૂરી રીતે શાંત થઈ જવું એ જ સ્વ-ધર્મ હોય છે. (૨૨) હે સૂર્ય જેવા તેજસ્વી

મહાત્માઓ! તમે મને જે કંઈ પૂછ્યું છે તે વિશે હું પોતાની સમજ પ્રમાણે કહી સંભળાવું છું. જેમ પક્ષીઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આકાશમાં ઊડે છે તેવી જ રીતે વિદ્વાનો પણ પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે જ શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું વર્ણન કરે છે. (૨૩)

એક દિવસે રાજા પરીક્ષિત ધનુષ્ય લઈને વનમાં મૃગયા માટે વિચરતા હતા. હરણોની પાછળ દોડતાં-દોડતાં તેઓ થાકી ગયા અને તેમને ઘણી ભૂખ અને તરસ લાગ્યાં. (૨૪) જ્યારે ક્યાંય તેમને કોઈ જળાશય ન મળ્યું ત્યારે તેઓ નજીકમાં જ એક ઋષિના આશ્રમમાં પ્રવેશ્યા. તેમણે જોયું કે ત્યાં એક મુનિ આંખો બંધ કરીને શાંતભાવે આસન પર બેઠા હતા. (૨૫) ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિનો નિરોધ થઈ જવાથી તેઓ સંસારથી પર થઈ ગયા હતા. તેઓ જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ – એ ત્રણે અવસ્થાઓથી રહિત, નિર્વિકાર બ્રહ્મરૂપ તુરીય અવસ્થામાં સ્થિત હતા. (૨૬) તેમનું શરીર વિખેરાયેલી જટાઓથી અને કૃષ્ણ-મૃગચર્મથી ઢંકાયેલું હતું. રાજા પરીક્ષિતે આવી જ સ્થિતિમાં તેમની પાસે પાણી માગ્યું; કારણ કે તરસને લીધે તેમનું ગળું સુકાતું હતું. (૨૭) રાજાને જ્યારે ત્યાં બેસવા માટે તણખલા જેટલું પણ આસન મળ્યું નહીં, કોઈએ તેમને જમીન પર પણ બેસવાનું કહ્યું નહીં – અર્ધ્ય અને આદરયુક્ત મીઠી વાતો તો મળે જ ક્યાંથી? – ત્યારે પોતાને અપમાનિત થયેલા જાણીને તેઓ ક્રોધાચ્છાન થયા. (૨૮) હે શૌનકજી! તેઓ ભૂખ અને તરસથી તરફડતા હતા, તેથી તેમને બ્રાહ્મણ પ્રત્યે એકાએક ઈર્ષ્યા થઈ અને ક્રોધ થઈ આવ્યો. તેમના જીવનમાં આ પ્રકારનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. (૨૯) ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે તેમણે ક્રોધવશ

* ઉચ્ચ વર્ણની માતા અને નિમ્ન વર્ણના પિતાથી જન્મેલા સંતાનને ‘વિલોમજ’ કહે છે. સૂત જાતિની ઉત્પત્તિ આ જ રીતે બ્રાહ્મણ-માતા અને ક્ષત્રિય-પિતાથી થવાને લીધે તેને શાસ્ત્રોમાં ‘વિલોમ’ જાતિ માનવામાં આવી છે.

થઈને એક મરેલો સાપ ધનુષ્યની અણીથી ઉપાડીને ઋષિના ગળામાં નાખ્યો અને પોતાના નગરમાં આવી ગયા. (૩૦) તેમના મનમાં એવી કલ્પના આવી કે 'તે ઋષિએ પોતાની આંખો બંધ કરી રાખી છે તો તેમણે ખરેખર પોતાની બધી ઈન્દ્રિયનો શું નિરોધ કરી લીધો? કે પછી આ સામાન્ય રાજાઓથી અમારે શું પ્રયોજન?' એમ વિચારીને તેમણે જાણી જોઈને સમાધિનો ઢોંગ રચ્યો છે. (૩૧)

તે શમીક ઋષિનો પુત્ર ઘણો તેજસ્વી હતો. તે બીજા ઋષિકુમારો સાથે નજીકમાં જ રમતો હતો. જ્યારે તે બાળકે સાંભળ્યું કે રાજાએ મારા પિતા સાથે દુર્વ્યવહાર કર્યો છે ત્યારે તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું - (૩૨) 'રાજા કહેવડાવનારા આ લોકો છાંડેલું ખાનારા કાગડાઓની જેમ ઘમંડી થઈને કેવો અન્યાય કરે છે! બ્રાહ્મણોના દાસ હોવા છતાં પણ તેઓ દરવાજે પહેરો ભરનાર કૂતરાની જેમ પોતાના માલિકનો જ તિરસ્કાર કરે છે. (૩૩) બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિયોને પોતાના દ્વારપાળ બનાવ્યા છે. તેમણે દરવાજા પર રહીને રક્ષણ કરવું જોઈએ, ઘરમાં ઘૂસીને માલિકનાં વાસણોમાં ખાવાનો તેમને અધિકાર નથી. (૩૪) તેથી અધમ માર્ગે જનારાઓના શાસક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પરમધામમાં ગયા પછી મર્યાદા તોડનાર આ લોકોને આજે હું દંડ આપું છું. મારું તપોબળ જુઓ.' (૩૫) પોતાના સાથી બાળકોને આમ કહીને, કોંઈથી લાલઘૂમ થયેલી આંખોવાળા તે ઋષિકુમારે કૌશિકી નદીના જળથી આચમન કરીને પોતાની વાણીરૂપી વજ્રનો પ્રયોગ કર્યો. (૩૬) 'કુલાંગાર પરીક્ષિતે મારા પિતાનું અપમાન કરીને મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તેથી મારી પ્રેરણાથી તક્ષક નાગ આજથી સાતમા દિવસે તેને ડસશે.' (૩૭)

ત્યારપછી તે બાળક પોતાના આશ્રમમાં આવ્યો અને પિતાના ગળામાં સાપ જોઈને દુઃખાર્ત થયેલો તે ગળું ફાડીને રડવા લાગ્યો. (૩૮) હે વિપ્રવર શૌનકજી! પોતાના પુત્રનું રડવું-કકળવું સાંભળીને શમીક મુનિએ ધીરે ધીરે પોતાની આંખો ખોલી અને જોયું કે પોતાના ગળામાં એક મરેલો સાપ પડ્યો છે. (૩૯) તેને ફેંકી દઈને તેમણે પોતાના પુત્રને કહ્યું - 'બેટા! તું શા માટે રડે છે? શું કોઈએ તારો અપકાર કર્યો છે?' તેમના આમ પૂછવાથી બાળકે બધી બીના કહી સંભળાવી. (૪૦)

બ્રહ્મર્ષિ શમીકે રાજાને અપાયેલા શાપની વાત સાંભળીને પોતાના પુત્રને અભિનંદન ન આપ્યાં. તેમની દૃષ્ટિમાં પરીક્ષિત શાપ-પાત્ર ન હતા. તેમણે કહ્યું - 'અરે, મૂર્ખ બાળક! તેં મોટું પાપ કર્યું! ખેદ છે કે તેમની નાની-સરખી ભૂલ માટે તેં તેમને આવડો મોટો દંડ આપ્યો. (૪૧) તારી બુદ્ધિ હજી અપરિપક્વ છે. ભગવત્સ્વરૂપ રાજાને તારે સાધારણ મનુષ્યો જેવા ન સમજવા જોઈએ; કારણ કે રાજાના દુઃસહ તેજથી સુરક્ષિત અને નિર્ભય રહીને જ પ્રજા પોતાનું કલ્યાણ સંપન્ન કરે છે. (૪૨) જ્યારે ભગવાન રાજાનું રૂપ ધારણ કરીને પૃથ્વી પર દેખાશે નહીં ત્યારે ચોરો વધી જશે અને અરક્ષિત ઘેટાંઓની જેમ લોકોનો પળવારમાં નાશ થઈ જશે. (૪૩) રાજાનો નાશ થઈ જવાથી ધન વગેરે લૂંટનારા ચોરો જે પાપ કરશે તેની સાથે આપણી કોઈ નિસ્ખત નહીં હોવા છતાં પણ તે આપણને પણ લાગુ પડશે; કારણ કે રાજા નહીં રહેવાથી લૂંટારાઓ વધી જાય છે અને તેઓ પરસ્પર મારપીટ, ગાળાગાળી કરે છે, સાથે જ પશુઓ, સ્ત્રીઓ અને ધનસંપત્તિ પણ લૂંટી લે છે. (૪૪) એવા સમયે મનુષ્યોના વર્ણ-આશ્રમ અનુસારના આચરણવાળા વૈદિક આર્યધર્મનો

*****

લોપ થઈ જાય છે તથા ધનલાલસાથી અને કામવાસનાથી વિવશ થઈને લોકો કૂતરાં-વાંદરાંઓ જેવાં વર્ણસંકર થઈ જાય છે. (૪૫) સમ્રાટ પરીક્ષિત્ તો અત્યંત યશસ્વી અને ધર્મપાલક છે. તેમણે ઘણાબધા અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા છે અને તેઓ ભગવાનના પરમપ્રિય ભક્ત છે. તે જ રાજર્ષિ ભૂખ-તરસથી વ્યાકુળ થઈને આપણા આશ્રમમાં આવ્યા હતા. તેઓ કદાપિ શાપ-પાત્ર નથી. (૪૬) આ અબુધ બાળકે આપણા નિષ્પાપ સેવક રાજાનો અપરાધ કર્યો છે. સર્વાત્મા ભગવાન કૃપા કરીને તેને ક્ષમા કરે. (૪૭) ભગવદ્ભક્તોમાં બદલો લેવાની શક્તિ હોય છે તોપણ તેઓ

બીજાઓએ કરેલા અપમાન, દગાબાજી, ગાળાગાળી, આક્ષેપ અને મારપીટનો કોઈ બદલો લેતા નથી.' તેથી આપણે પણ કોઈ બદલો ન લેવો જોઈએ કારણ કે આપણે પણ ભગવદ્ભક્ત છીએ. (૪૮) મહામુનિ શમીકને પુત્રના અપરાધનો ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો. રાજા પરીક્ષિતે તેમનું જે અપમાન કર્યું હતું તેને તેમણે અપકાર માન્યો જ નહીં. (૪૯) મહાત્માઓનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે કે સંસારમાં જ્યારે બીજા લોકો તેમને સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વંદ્વોમાં નાખે છે ત્યારે પણ તેઓ ઘણું કરીને સુખી કે દુઃખી થતા નથી; કારણ કે આત્માનું સ્વરૂપ તો સર્વથા ગુણાતીત છે. (૫૦)

★ ★ ★ ★

ઓગણીસમો અધ્યાય

પરીક્ષિતનું અનશન-વ્રત અને શુકદેવજીનું આગમન

સૂતજી કહે છે — રાજધાનીમાં પહોંચ્યા પછી રાજા પરીક્ષિતને પોતે કરેલા તે નિંદ્ય કર્મ માટે ઘણો પસ્તાવો થયો. તેઓ અત્યંત ઉદાસ થઈ ગયા અને વિચારવા લાગ્યા — ‘મેં નિર્દોષ અને ગૂઢ-તેજયુક્ત બ્રાહ્મણની સાથે અનાર્ય પુરુષો જેવો ઘણો જ નીચ વ્યવહાર કર્યો એ ભારે ખેદજનક છે. (૧) તે મહાત્માના અપમાનના ફળસ્વરૂપે ખૂબ જ જલદીથી મારા ઉપર જરૂરથી કોઈ ભયંકર વિપત્તિ આવશે. હું પણ એવું જ ઈચ્છું છું; કારણ કે તેથી મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ જશે અને ત્યારબાદ ક્યારેય હું આવું કામ કરવાનું દુઃસાહસ નહીં કરું. (૨) બ્રાહ્મણોનો ક્રોધાગ્નિ આજે જ મારા રાજ્ય, સેના અને સમૃદ્ધ ખજાનાને ભલે બાળીને ભસ્મ કરી દે, કે જેથી ફરીથી ક્યારેય મારા જેવા દુષ્ટની બ્રાહ્મણો, દેવતાઓ અને ગાયો પ્રત્યે આવી પાપ-બુદ્ધિ ન થાય.’ (૩) તેઓ આ પ્રમાણે વિચારતા હતા ત્યારે જ તેમને ખબર પડી

કે ઋષિકુમારના શાપથી ‘મને તક્ષક ડંખશે.’ તેમને સાક્ષાત્ મૃત્યુરૂપી તક્ષકના ડંખવાના શાપની વાતને હિતકર માની. તેમણે વિચાર્યું કે ઘણા દિવસોથી હું સંસારમાં આસક્ત થઈ રહ્યો હતો, મારા માટે આ વિરક્તિનું સુંદર કારણ મળી ગયું. (૪) કારણ કે આ લોક અને સ્વર્ગાદિ પરલોકના ભોગો બધા જ ત્યાજ્ય છે એવું તેઓ પહેલેથી જ માનતા હતા તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમળોની સેવાને જ સર્વોપરી માનીને, આમરણ અનશન-વ્રત લઈને તેઓ ગંગાકિનારે જઈ બેઠા. (૫) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમળોની પરાગ લઈને વહેતું ગંગાજીનું નીર જે શ્રીતુલસીની ગંધથી મિશ્રિત છે. અને જે લોકપાલો સહિત ઉપરનાં અને નીચેનાં સમસ્ત લોકોને પવિત્ર કરે છે. એવો કયો મરણાસન્ન મનુષ્ય હશે કે જે તેમનું (ગંગાજીનું) સેવન ના કરે? (૬)

આ રીતે ગંગાકિનારે આમરણ અનશનનો

*****

નિશ્ચય કરીને તેમણે તમામ આસક્તિઓનો પરિત્યાગ કરી દીધો અને તેઓ મુનિઓનું વ્રત અપનાવીને અનન્ય ભાવથી શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમળોનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. (૭) તે સમયે ત્રિલોકને પવિત્ર કરનારા મોટા મોટા મહાનુભાવ ઋષિમુનિઓ પોતાના શિષ્યો સાથે ત્યાં પધાર્યા. સંતો ઘણું કરીને તીર્થયાત્રાના નિમિત્તે સ્વયં તે તીર્થસ્થાનોને જ પવિત્ર કરતા હોય છે. (૮) તે સમયે ત્યાં અત્રિ, વસિષ્ઠ, ચ્યવન, શરદ્વાન, અરિષ્ટનેમિ, ભૃગુ, અંગિરા, પરાશર, વિશ્વામિત્ર, પરશુરામ, ઉત્થય, ઈન્દ્રપ્રમદ, ઈધ્મવાહ, મેઘાતિથિ, દેવલ, આર્ષિષેણ, ભારદ્વાજ, ગૌતમ, પિપ્પલાદ, મૈત્રેય, ઔર્વ, કવષ, અગસ્ત્ય, ભગવાન વ્યાસ, નારદ તથા એ સિવાય અન્ય પણ કેટલાક દેવર્ષિઓ, બ્રહ્મર્ષિઓ અને અરુણ વગેરે રાજર્ષિશ્રેષ્ઠોનું શુભાગમન થયું. આ પ્રમાણે વિભિન્ન ગોત્રોના મુખ્ય-મુખ્ય ઋષિઓને એકત્ર થયેલા જોઈને રાજાએ તે સૌનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો અને તેમનાં ચરણોમાં માથું મૂકીને વંદન કર્યાં. (૯-૧૧) જ્યારે બધા શાંતિપૂર્વક પોતપોતાના આસન પર બેસી ગયા ત્યારે મહારાજ પરીક્ષિતે તેમને ફરીથી પ્રણામ કર્યા અને તેમની સામે ઊભા થઈને શુદ્ધ હૃદયથી હાથ જોડીને પોતે જે કંઈ કરવા ઈચ્છતા હતા તે તેમને કહી સંભળાવ્યું. (૧૨)

રાજા પરીક્ષિતે કહ્યું — અહો! સમસ્ત રાજાઓમાં હું ધન્ય છું, ધન્યતમ છું; કારણ કે પોતાના શીલ-સ્વભાવને કારણે હું આપના જેવા મહાપુરુષોની કૃપાને પાત્ર બન્યો છું. રાજકુળના લોકો ઘણું કરીને નિંદ્ય કર્મ કરવાને કારણે બ્રાહ્મણોનાં ચરણપ્રક્ષાલનથી વંચિત રહી જાય છે — એ કેટલા બેદની વાત છે! (૧૩) હું પણ એવો અપરાધી રાજા જ છું. નિત્ય ઘરપરિવારમાં આસક્ત રહેવાને કારણે હું પણ પાપરૂપ જ બની

ગયો છું, એટલે સ્વયં ભગવાન જ બ્રાહ્મણના શાપરૂપે મારા પર કૃપા કરવા પધાર્યા છે. આ શાપ વૈરાગ્ય ઉપજાવનારો છે; કારણ કે આ પ્રકારના શાપથી સંસારમાં આસક્ત મનુષ્યો ભયભીત બનીને વિરક્ત થઈ જતા હોય છે. (૧૪) હે બ્રાહ્મણો! હવે મેં પોતાનું ચિત્ત ભગવાનનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરી દીધું છે. મને શરણાગત સમજીને આપ સૌ અને મા ગંગાજી મારા પર અનુગ્રહ કરો. બ્રાહ્મણકુમારના શાપથી પ્રેરિત કોઈ અન્ય કપટપૂર્વક તક્ષકનું રૂપ લઈને મને ડસે અથવા સ્વયં તક્ષક આવીને ડસી લે એની મને જરીકે પરવા નથી. તમે સૌ કૃપા કરીને ભગવાનની રસમયી લીલાઓનું ગાન કરો. (૧૫) હું આપના, બ્રાહ્મણોનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરીને ફરીથી એ જ પ્રાર્થના કરું છું કે મારે કર્મવશાત્ ભલે કોઈ પણ યોનિમાં જન્મ લેવો પડે, પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં મારો અનુરાગ થાઓ, તેમના ચરણાશ્રિત મહાત્માઓ સાથે પ્રીતિ થાઓ અને સંસારનાં સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે મારી એકસમાન મૈત્રી રહો. આપ સૌ મને આવા આશીર્વાદ આપો. (૧૬)

મહારાજ પરીક્ષિત પરમ ધીર હતા. તેઓ આવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને ગંગાજીના દક્ષિણ તટ પર પૂર્વાગ્ર દર્ભાસન પર ઉત્તરાભિમુખ થઈને બેઠા. રાજકારભારનો ભાર તો તેમણે પહેલાંથી જ પોતાના પુત્ર જનમેજયને સોંપી દીધો હતો. (૧૭) પૃથ્વીના ચક્રવર્તી સમ્રાટ પરીક્ષિત જ્યારે આ રીતે આમરણ અનશનના નિશ્ચય સાથે બેઠા ત્યારે આકાશમાં સ્થિત દેવતાઓ અત્યંત આનંદથી તેમની પ્રશંસા કરતા રહીને ત્યાં પૃથ્વી પર પુષ્પવર્ષા કરવા લાગ્યા તથા વારંવાર તેમનાં નગારાં વાગવા લાગ્યાં. (૧૮) બધા જ ઉપસ્થિત મહર્ષિઓએ પરીક્ષિતના નિશ્ચયની પ્રશંસા કરી

અને ‘ધન્ય, ધન્ય!’ કહીને તેમનું સમર્થન કર્યું. ઋષિજનો તો સ્વભાવથી જ લોકો પર કૃપાવર્ષા કરતા રહે છે; એટલું જ નહીં, તેમની તમામ શક્તિ લોકો ઉપર કૃપા કરવા માટે જ હોય છે. તે ઋષિઓએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ગુણોથી પ્રભાવિત પરીક્ષિતને તેમને અનુરૂપ વચનો કહ્યાં. (૧૯) ‘હે રાજર્ષિશ્રેષ્ઠ! આપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સેવક અને અનુયાયી પાંડવોના વંશજ છો. તેથી આ કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી; કારણ કે તમે બધાએ ભગવાનનું સાંનિધ્ય મેળવવાની આકાંક્ષાથી તે રાજ્યસિંહાસનનો એક જ ક્ષણમાં પરિત્યાગ કર્યો છે, કે જેની સેવા મોટા મોટા રાજાઓ પોતાના મુગટોથી કરતા હતા. (૨૦) અમે બધા ત્યાં સુધી અહીં જ રહીશું કે જ્યાં સુધી ભગવાનના પરમ ભક્ત આ પરીક્ષિત પોતાનો નશ્વર દેહ છોડીને માયાદોષ તેમ જ શોકથી રહિત થઈને ભગવાનના ધામમાં ન સિધાવી જાય.’ (૨૧)

ઋષિઓનાં આ વચનો ઘણાં જ મધુર, ગંભીર, સત્યપૂર્ણ અને સમતાયુક્ત હતાં. તે સાંભળીને રાજા પરીક્ષિતે તે યોગી મુનિઓનું અભિનંદન કર્યું અને ભગવાનનાં મનોહર ચરિત્રો સાંભળવાની ઈચ્છાથી તેમને પ્રાર્થના કરી. (૨૨) ‘હે મહાત્માઓ! તમે બધા ચોતરફથી અહીં પધાર્યા છો. તમે સત્યલોકમાં રહેનારા મૂર્તિમંત વેદો સમાન છો. બીજાઓ પર કૃપા કરવી એ તમારો સ્વભાવ જ છે, તેના સિવાય તમારો કોઈ સ્વાર્થ આ લોક કે પરલોકમાં નથી. (૨૩) હે વિપ્રવરો! તમારામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ કરીને હું પોતાના કર્તવ્ય વિશે આ પૂછવા યોગ્ય પ્રશ્ન પૂછું છું. તમે બધા જ વિદ્વાનો પરસ્પર વિચાર કરીને એ બતાવો કે બધા માટે બધી પરિસ્થિતિઓમાં

અને ખાસ કરીને જેનું મૃત્યુ નિકટ છે તેવા મનુષ્યો માટે અંતઃકરણ અને શરીરથી કરવા યોગ્ય વિશુદ્ધ કર્મ કયું છે?’* (૨૪)

તે જ સમયે પૃથ્વી પર સ્વેચ્છાએ વિચરણ કરતા કરતા, કશાયની કોઈ અપેક્ષા નહીં રાખનારા વ્યાસપુત્ર ભગવાન શ્રીશુકદેવજી મહારાજ ત્યાં પ્રગટ થયા. તેઓ વર્ણ અને આશ્રમનાં બાહ્ય ચિહ્નોથી રહિત તેમ જ આત્મ-અનુભૂતિમાં સંતુષ્ટ હતા. બાળકો કુતૂહલપૂર્વક તેમની પાછળ-પાછળ આવતા હતા. તેમનો વેશ અવધૂતનો હતો. (૨૫) સોળ વર્ષની ઉંમર હતી; હાથ, પગ, જાંઘ, ભુજાઓ, ગાલ તથા અન્ય સર્વ અંગો અત્યંત સુકોમળ હતાં. વિશાળ અને મનોહર આંખો હતી. નાક થોડુંક ઊંચું હતું. કાન પ્રમાણસરના હતા. સુંદર ભ્રમરો હતી, એનાથી મુખ અત્યંત શોભતું હતું. કંઠ તો જાણે સુંદર શંખ જ હતો. (૨૬) હાંસડી ઢંકાયેલી, છાતી પહોળી અને ભરાવદાર, નાભિ વમળ જેવી ઊંડી તથા પેટ ઘણું સુંદર ત્રિવલી (ત્રણ કરચલીઓ)-યુક્ત હતું. લાંબી ભુજાઓ હતી અને મુખ પર વાંકડિયા વાળ વિખરાયેલા હતા. આ દિગંબર વેશમાં તેઓ શ્રેષ્ઠ દેવતાઓની જેમ તેજસ્વી લાગતા હતા. (૨૭) વર્ણ શામળો હતો. ચિત્ત ચોરનારું ભરયૌવન હતું. દેહ-છટા અને મધુર સ્મિતથી તેઓ સ્ત્રીઓને હંમેશાં મનોહર લાગતા હતા. જોકે તેમણે પોતાનું તેજ છુપાવી રાખ્યું હતું તોપણ તેમનાં લક્ષણો જાણનારા મુનિઓએ તેમને ઓળખી લીધા અને તે બધા પોતપોતાનું આસન છોડીને તેમના સમ્માન માટે ઊભા થઈ ગયા. (૨૮)

રાજા પરીક્ષિતે અતિથિરૂપે પધારેલા શ્રીશુકદેવજીને માથું નમાવીને પ્રણામ કર્યા અને

* આ જગ્યાએ રાજાએ બ્રાહ્મણોને બે પ્રશ્નો કર્યા છે. પહેલો પ્રશ્ન એ છે કે જીવે હરહંમેશ શું કરવું જોઈએ; અને બીજો એ કે જેઓ નજીકના જ સમયમાં મરનારા છે તેમનું શું કર્તવ્ય છે? આ જ બે પ્રશ્નો તેમણે શ્રીશુકદેવજીને પણ પૂછ્યા તથા કમ મુજબ આ જ બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર બીજા સ્કંધથી માંડીને બારમા સ્કંધ સુધીમાં શ્રીશુકદેવજીએ આપ્યો છે.

તેમની પૂજા કરી. તેમના સ્વરૂપને નહીં જાણનારાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ તેમનો આવો મહિમા જોયા પછી ત્યાંથી પાછાં ગયાં. બધાંથી સન્માનિત થઈને શ્રીશુકદેવજી શ્રેષ્ઠ આસન પર વિરાજમાન થયા. (૨૯) બ્રહ્મર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓના સમૂહથી વીંટળાયેલા શ્રીશુકદેવજી ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓથી ઘેરાયેલા ચંદ્રમાની જેમ અત્યંત શોભાયમાન થયા. વાસ્તવમાં તેઓ મહાત્માઓના પણ આદરણીય હતા. (૩૦) જ્યારે પ્રખરમેધાવી શ્રીશુકદેવજી શાંતભાવે બેઠા ત્યારે ભગવાનના પરમ ભક્ત પરીક્ષિતે તેમની નજીક જઈને, ચરણોમાં માથું મૂકીને પ્રણામ કર્યાં. પછી ઊભા થઈ, હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યાં. ત્યારપછી અત્યંત મધુર વાણીથી તેમને આ પ્રમાણે પૂછ્યું. (૩૧)

પરીક્ષિતે કહ્યું — હે બ્રહ્મસ્વરૂપ ભગવન્! આજે હું ધન્ય થયો; કારણ કે અપરાધી ક્ષત્રિય હોવા છતાં પણ મને સંત-સમાગમનો અધિકારી સમજવામાં આવ્યો. આજે કૃપાપૂર્વક અતિથિરૂપે પધારીને આપે મને તીર્થતુલ્ય પવિત્ર બનાવ્યો છે. (૩૨) આપના જેવા મહાત્માઓના સ્મરણમાત્રથી જ ગૃહસ્થોનાં ઘર તત્કાળ પવિત્ર થઈ જાય છે; તો પછી દર્શન, સ્પર્શ, પાદપ્રક્ષાલન, આસનદાન વગેરેનો સુઅવસર મળે તો કહેવું જ શું? (૩૩) હે મહાયોગી! જેમ ભગવાન વિષ્ણુ સમક્ષ દૈત્યો ટકી શક્તા નથી તેવી જ રીતે આપના સાન્નિધ્યથી

મોટાં-મોટાં પાપ પણ તરત નાશ પામે છે. (૩૪) પાંડવોના સુહૃદ્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મારા પર અત્યંત પ્રસન્ન છે; તેમણે પોતાના ફોઈયાત ભાઈઓની પ્રસન્નતા માટે, તેમના કુળમાં જન્મેલા મારી સાથે પણ પોતાપણાનો (આત્મીય) વ્યવહાર કર્યો છે. (૩૫) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કૃપા ન હોત તો આપના જેવા એકાન્ત-વનવાસી, અલક્ષ્ય-ગતિ, પરમ સિદ્ધપુરુષ સ્વયં પધારીને, આ મૃત્યુ-ટાણે મારા જેવા પ્રાકૃત મનુષ્યને શા માટે દર્શન દેત? (૩૬) આપ યોગીઓના પરમ ગુરુ છો, તેથી હું આપને પરમ સિદ્ધિના સ્વરૂપ વિશે અને તેના સાધન વિશે પ્રશ્ન પૂછી રહ્યો છું. જે મનુષ્ય સર્વથા મરણાસન્ન હોય તેણે શું કરવું જોઈએ? (૩૭) હે ભગવન્! સાથે-સાથે એ પણ બતાવો કે મનુષ્યમાત્રે શું કરવું જોઈએ? મનુષ્યોએ કોનું શ્રવણ, કોનો જપ, કોનું સ્મરણ અને કોનું ભજન કરવું જોઈએ તથા તેમણે કોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ? (૩૮) હે ભગવત્સ્વરૂપ મુનિવર! આપનું દર્શન અત્યંત દુર્લભ છે; કારણ કે જેટલો સમય એક ગાય દોહવામાં આવે છે તેટલો સમય આપ ગૃહસ્થોના ઘેર રોકાઓ છો, વધારે રોકાતા નથી. (૩૯)

સૂતજી કહે છે — જ્યારે રાજાએ અત્યંત મધુર વાણીમાં આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કર્યો અને પ્રશ્નો પૂછ્યા ત્યારે સમસ્ત ધર્મોના મર્મજ્ઞ વ્યાસનંદન ભગવાન શ્રીશુકદેવજી ઉત્તર આપવા માંડ્યા. (૪૦)

પહેલો સ્કન્ધ સમાપ્ત: ।

॥ હરિ: ૐ તત્સત્ ॥

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः

श्रीमद्भागवत-महापुराण

बीजो स्कंध

यस्य दीप्तिलवेनैव देवता देवतां गताः ।
वन्दे तं देवदेवेशं सर्वदेवमयं हरिम् ॥

श्रीमद्भागवत-महापुराण

बीजे स्कंध

पहेलो अध्याय

ध्यानविधि अने भगवानना विराट स्वरूपनुं वर्णन

श्रीशुकदेवज्ज्जे कहुं - हे परीक्षित! लोककल्याण माटे करायेलो तमारो आ प्रश्न घणो ज उत्तम छे. मनुष्यो माटे जेटली पण सांभणवानी, स्मरण करवानी अने कीर्तन करवानी वातो छे तेमां आ वात सौथी श्रेष्ठ छे. आत्मज्ञानी महापुरुषो आवा प्रश्ननो घणो आदर करे छे. (१) हे राजेन्द्र! जे गृहस्थो धरना काम-धंधाओमां गूयवायेला छे, पोताना स्वरूपने जाणता नथी तेमना माटे हजारो प्रापंचिक वातो कहेवा-सांभणवानी, विचारवानी अने अमलमां मूकवानी रहे छे. (२) तेमनुं आपुं आयपुं अम ज वीती जाय छे. तेमनी रात निद्रामां के स्त्री-समागममां वीते छे अने द्विवस धननी डाय-डायमां के परिवारजनोना भरणपोषणमां भतम थई जाय छे. (३) संसारमां जेमने पोताना अत्यंत धनिष्ठ संबंधी कहेवामां आवे छे ते शरीर, पुत्र, पत्नी वगेरे कशुं नथी, ते असत् छे; एतां जव तेमना मोहमां अटलो धेलो थई जाय छे के रात-दिवस तेमने मृत्युनो कोणियो थतां जोईने पण येततो नथी. (४) तेथी हे परीक्षित! जे मनुष्य अमयपद पामवा ईच्छे छे तेणे तो सर्वात्मा, सर्वशक्तिमान भगवान श्रीकृष्णनी लीलाओनुं ज श्रवण, स्मरण अने कीर्तन करवुं

जोईअे. (५) मनुष्य-जन्मनो अे ज - अेट लाभ छे के गमे ते रीते पण, ज्ञान भक्तियोग अथवा पोताना धर्म प्र निष्कामत्वावे शास्त्रनी आज्ञा अनुसार कर्तव करवुं. आ प्रमाणे जवन बनावी लेवामां तो मृत्यु-वेणाअे भगवाननुं स्मरण थाय छे हे परीक्षित! जेओ निर्गुण स्वरूपमां स्थित मोटा-मोटा ऋषिमुनिओ पण घणुं भगवानना अनंत कल्याणमय गुणोना वर्णनमां रममाण रहे छे. (७) द्वापर अंतमां आ भगवद्रूप अथवा वे श्रीमद्भागवत नामना महापुराणनुं में पिता श्रीव्यासज्ज्जे पासेथी अध्ययन कर्युं एतुं हे राजर्षि! मारी निर्गुणस्वरूप परमात्मा निष्ठा छे, तोपण भगवान श्रीकृष्णनी लीलाओअे मारा हृदयने भणपूर्वक पोतानी आकर्षी लीधुं. अे ज कारण छे के में आ पु अध्ययन कर्युं. (८) तमे भगवानना परम छो, तेथी हुं तमने ते संभणावीश. जेओ प्रत्ये श्रद्धा राषे छे तेमनी शुद्ध चित्तवृत्ति भ श्रीकृष्णनां चरणोमां अत्यंत प्रेम साथे जलदी परोवाई जाय छे. (१०) जे मनुष्य लोक के परलोकनी कोई पण वस्तुनी ईच्छ

છે અથવા એનાથી વિરુદ્ધ, સંસારમાં દુઃખનો અનુભવ કરીને જેઓ સંસારથી વિરક્ત થઈ ગયા છે અને નિર્ભય મોક્ષપદ મેળવવા ઈચ્છે છે તેવા સાધકો માટે તથા યોગસંપન્ન સિદ્ધ જ્ઞાનીઓ માટે પણ સમસ્ત શાસ્ત્રોનો એ જ નિર્ણય છે કે તેઓ ભગવાનનાં નામોનું પ્રેમપૂર્વક સંકીર્તન કરે. (૧૧) પોતાના કલ્યાણ માટેના સાધન પ્રત્યે ગાફેલ રહેનાર મનુષ્યનું વર્ષો-લાંબું આયુષ્ય પણ અજ્ઞાનમાં જ વ્યર્થ વીતી જાય છે. એનાથી શો લાભ? સાવધાનીથી જ્ઞાનપૂર્વક વિતાવેલી ઘડી, બે ઘડી પણ શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે તેના થકી પોતાના કલ્યાણની ચેષ્ટા તો કરી શકાય છે. (૧૨) રાજર્ષિ ખટ્વાંગ પોતાના આયુષ્યની સમાપ્તિનો સમય જાણીને, બે ઘડીમાં જ બધું ત્યજી દઈને ભગવાનના અભય-પદને પામ્યા હતા. (૧૩) હે પરીક્ષિત! હજી તો તમારા જીવનની સાત દિવસની અવધિ છે, એ દરમિયાન જ તમે પોતાના પરમ કલ્યાણ માટે જે કંઈ કરવું જોઈએ તે કરી લો. (૧૪)

મૃત્યુનો સમય આવે ત્યારે મનુષ્યે ગભરાવું નહીં. તેણે વૈરાગ્યના શસ્ત્રથી શરીર પ્રત્યેની અને તેની સાથે સંબંધ રાખનારાઓ પ્રત્યેની મમતાને કાપી નાખવી જોઈએ. (૧૫) ધૈર્યપૂર્વક ઘરમાંથી નીકળીને પવિત્ર તીર્થજળમાં સ્નાન કરવું જોઈએ અને પવિત્ર તથા એકાંત સ્થળે વિધિપૂર્વક આસન લગાવીને બેસી જવું જોઈએ. (૧૬) ત્યારપછી પરમ પવિત્ર 'અ ઉ મ' એ ત્રણ માત્રાઓથી યુક્ત પ્રણવનો મનોમન જપ કરવો જોઈએ. પ્રણવાયુને વશ કરીને મનનું દમન કરવું જોઈએ અને એક ક્ષણ માટે પણ પ્રણવને ભૂલવો નહીં. (૧૭) બુદ્ધિની સહાયથી મન વડે ઈન્દ્રિયોને તેમના વિષયોમાંથી વાળી લેવી જોઈએ અને કર્મની વાસનાઓથી ચંચળ થયેલા ચિત્તનો વિચાર વડે

નિરોધ કરીને તેને ભગવાનના મંગલમય રૂપમાં પરોવવું જોઈએ. (૧૮) ભગવાનના શ્રીવિગ્રહમાંના કોઈ એક અંગનું સ્થિર ચિત્તે ધ્યાન કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે એક-એક અંગનું ધ્યાન કરતાં કરતાં, વિષયવાસના-રહિત મનને પૂર્ણપણે ભગવાનમાં એવું તલ્લીન કરી દેવું જોઈએ કે પછી અન્ય કોઈ વિષયનું ચિંતન જ ન થાય. તે જ ભગવાન વિષ્ણુનું પરમ પદ છે, જેને પ્રાપ્ત કરીને મન ભગવત્પ્રેમ-રૂપી આનંદથી ભરાઈ જાય છે. (૧૯) જો ભગવાનનું ધ્યાન કરતી વખતે મન રજોગુણથી વિક્ષુબ્ધ થાય અથવા તમોગુણથી મૂઢ બની જાય તો ગભરાવું નહીં. ધૈર્યપૂર્વક યોગધારણા વડે તેને વશ કરવું જોઈએ; કારણ કે ધારણા તે બંને ગુણોના દોષોને નાબૂદ કરે છે. (૨૦) ધારણા સ્થિર થઈ જવાથી જ્યારે યોગી ધ્યાનમાં પોતાના પરમ મંગળમય આશ્રય (ભગવાન)ને જુએ છે ત્યારે તેને તરત જ ભક્તિયોગની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. (૨૧)

પરીક્ષિતે પૂછ્યું — હે બ્રહ્મન્! તે ધારણા કયા સાધનથી કઈ વસ્તુમાં કઈ રીતે કરવામાં આવે છે અને તેનું શું સ્વરૂપ માનવામાં આવ્યું છે કે જે તરત જ મનુષ્યના મનનો મેલ દૂર કરી દે છે? (૨૨)

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું — હે પરીક્ષિત! આસન, શ્વાસ, આસક્તિ અને ઈન્દ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરીને, પછી બુદ્ધિ વડે મનને ભગવાનના સ્થૂળ રૂપમાં પરોવવું જોઈએ. (૨૩) મોટામાં મોટું આ જે વિશેષરૂપે દૃશ્યમાન સ્થૂળ વિરાટ બ્રહ્માંડ છે, તે જ વિશ્વરૂપમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સમયમાં દેખાઈ રહ્યું છે એવું અનંતકોટિનું બ્રહ્માંડ જ વિરાટપુરુષનો સ્થૂળ દેહ છે. (૨૪) આ વિશ્વબ્રહ્માંડના રૂપમાં રહેનારો વિરાટ પુરુષ પૃથ્વીના જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર,

*****

મહત્ત્વ અને પ્રકૃતિ — આ સાત આવરણોથી ઘેરાયેલો છે એને વિરાટ પુરુષ કહે છે, તેમાં જ ભગવાનના સમસ્ત અંગોની ધારણા કરવામાં આવે છે. (૨૫) તત્ત્વજ્ઞાની મનુષ્યો તે વિરાટ પુરુષનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે — એ વિરાટ પુરુષનાં તળિયાં પાતાળ છે, તેમની એડીઓ અને પંજા રસાતલ છે, બંને ઘૂંટીઓ — એડી ઉપરની ગાંઠો મહાતલ છે, તેમના પગની પીંડીઓ તલાતલ છે. (૨૬) વિશ્વ-મૂર્તિ ભગવાનના બંને ગોઠણ સુતલ છે, જાંઘો વિતલ અને અતલ છે, પેદુ ભૂતલ છે; અને હે પરીક્ષિત! તેમના નાભિરૂપી સરોવરને જ આકાશ કહે છે. (૨૭) આદિપુરુષ પરમાત્માની છાતીને સ્વર્ગલોક, ગળાને મહર્લોક, મુખને જનલોક અને લલાટને તપોલોક કહે છે. તે સહસ્ર શિરવાળા ભગવાનના મસ્તક-સમૂહને સત્યલોક કહે છે. (૨૮) ઈન્દ્ર વગેરે દેવતાઓ તેમની ભુજાઓ છે. દિશાઓ કાન અને શબ્દ શ્રવણેન્દ્રિય છે. બંને અશ્વિનીકુમારો તેમની નાસિકા છે; ગંધ દ્રાણેન્દ્રિય છે અને પ્રજ્વલિત અગ્નિ તેમનું મુખ છે. (૨૯) ભગવાન વિષ્ણુનાં નેત્રો અંતરિક્ષ છે, તેમની જોવાની શક્તિ સૂર્ય છે, બંને પોપચાં રાત અને દિવસ છે, એમનો ભ્રૂકુટિવિલાસ બ્રહ્મલોક છે; તાળવું જળ અને જીભ રસ છે. (૩૦) વેદોને ભગવાનનું બ્રહ્મરંધ્ર અને યમને દાઢો કહે છે. બધી જાતના સ્નેહ દાંત છે અને તેમની જગન્મોહિની માયાને જ તેમનું સ્મિત કહે છે. આ અનંત સૃષ્ટિ તે જ માયાનો કટાક્ષ-વિક્ષેપ છે. (૩૧) લજ્જા એ ઉપરનો હોઠ અને લોભ એ નીચેનો હોઠ છે. ધર્મ સ્તન અને અધર્મ પીઠ છે. પ્રજાપતિ તેમની મૂત્રેન્દ્રિય છે, મિત્રાવરુણ એ બે અંડકોશ છે, સમુદ્ર પેટ છે અને મોટા-મોટા પર્વતો તેમનાં અસ્થિસમૂહ છે. (૩૨) હે રાજન્! નદીઓ વિશ્વમૂર્તિ વિરાટ પુરુષની નાડીઓ છે,

વૃક્ષો રુવાંટાં છે, પરમ પ્રબળ વાયુ શ્વાસ છે, કાળ તેમની ચાલ છે અને ગુણોનું ચક્કર ચલાવ્યે રાખવું એ તેમનું કર્મ છે. (૩૩) હે પરીક્ષિત! વાદળો તેમના કેશ મનાય છે. સંધ્યા તે અનંતનું વસ્ત્ર છે. મહાત્માઓએ અવ્યક્ત (મૂળ પ્રકૃતિ)ને જ તેમનું હૃદય કહ્યું છે અને બધા વિકારોનો ખજાનો એવા ચંદ્રમાને તેમનું મન કહેવામાં આવ્યો છે. (૩૪) મહત્ત્વને સર્વાત્મા ભગવાનનું ચિત્ત કહે છે અને રુદ્ર તેમનો અહંકાર છે. ઘોડા, ખચ્ચર, ઊંટ અને હાથી તેમના નખ છે. વનમાં રહેનારાં બધાં મૃગો અને પશુઓ તેમના કટિપ્રદેશમાં સ્થિત છે. (૩૫) જાત-જાતનાં પક્ષીઓની રચના તેમની અદ્ભુત શિલ્પકળા છે. સ્વાયંભુવ મનુ તેમની બુદ્ધિ છે અને મનુનાં સંતાન મનુષ્યો તેમનાં નિવાસસ્થાન છે. ગંધર્વ, વિદ્યાધર, ચારણો અને અપ્સરાઓ તેમના ષડ્જ વગેરે સાત સ્વરોની (સારેગમપધનિસા) સ્મૃતિ છે. દૈત્યોની સેના તેમનું વીર્ય છે. (૩૬) બ્રાહ્મણ મુખ છે, ક્ષત્રિય ભુજાઓ છે, વૈશ્ય જાંઘો છે અને શૂદ્ર તે વિરાટ પુરુષનાં ચરણ છે. વિવિધ દેવતાઓના નામે જે મોટા મોટા દ્રવ્યયજ્ઞો કરવામાં આવે છે તે તેમનાં કર્મો છે. (૩૭)

હે પરીક્ષિત! વિરાટ ભગવાનના સ્થૂળ શરીરનું આ જ સ્વરૂપ છે, તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યું. તે સ્વરૂપમાં મુમુક્ષુ મનુષ્ય બુદ્ધિ વડે મનને સ્થિર કરે છે; કારણ કે એનાથી ભિન્ન અન્ય કોઈ વસ્તુ નથી. (૩૮) તે ભગવાન જ જગતમાં જેટલા પણ પ્રાણીઓ છે તે બધાંની બુદ્ધિઓ દ્વારા તમામ રૂપોમાં થઈને તે જ બધા પદાર્થોનો અને વિષયોનો અનુભવ કરે છે. તે ભગવાન બધા પ્રાણીઓના આત્મા છે. (ભગવાન પ્રાણીઓથી અલગ હોઈ શકતા નથી. તે જ પ્રાણીઓના દ્વારા બધો ક્રિયા-કલાપ કરે છે. સામાન્યતઃ આપણે તેનો અનુભવ કરી શકતા નથી. આ વાત અનુભવમાં

*****

આવી જાય તો બ્રાહ્મી સ્થિતિ થઈ જાય) ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્નમાં સ્વપ્ન જોનારો વ્યક્તિ એક જ હોય છે, પરંતુ તે જ પોતાથી પોતાનામાં અનેક રૂપોમાં થઈને સ્વપ્ન જુએ છે. સ્વપ્ન તૂટતાં જ તે જાણે છે કે આ બધું મિથ્યા છે. એ જ રીતે

મોહનિદ્રાથી જાગેલો મનુષ્ય એક પરમાત્માનું જ દર્શન કરે છે. સત્ય તત્ત્વ એક જ છે, તે આનંદનો સાગર છે, તેનું જ ભજન કરવું જોઈએ. ક્યાંય પણ આસક્ત થવું ન જોઈએ. આસક્તિ જ પતનનું કારણ છે. (૩૯)

★ ★ ★ ★

બીજો અધ્યાય

ભગવાનનાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ રૂપોની ધારણા તથા ક્રમમુક્તિ અને સઘ:મુક્તિનું વર્ણન

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં બ્રહ્માજીએ આ જ ધારણા વડે પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન પાસેથી તે સૃષ્ટિવિષયક સ્મૃતિ મેળવી હતી, કે જે અગાઉ પ્રલયકાળમાં લોપ પામી હતી. આનાથી તેમની દૃષ્ટિ અમોઘ અને બુદ્ધિ નિશ્ચયાત્મક બની ગઈ ત્યારે તેમણે આ જગતને તેવું જ રચ્યું કે જેવું તે પ્રલયકાળની પહેલાં હતું. (૧)

જેટલા પણ શબ્દો છે તે બધાંને શબ્દબ્રહ્મ કહેવાય છે. શબ્દના દ્વારા જ તમામ પ્રાણી-પદાર્થોના નામ અને ફળનું જ્ઞાન થાય છે. નામ દ્વારા જ અમુક-અમુક પ્રાપંચિક અપાર વસ્તુઓનું બુદ્ધિ દ્વારા જીવ ચિંતન કરે છે. પરંતુ ત્યાં ભ્રમણ કરનારું ચિત્ત અર્થસ્વરૂપ પરમાત્મ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કર્યા વિના વાસનાઓથી બંધાયેલા માયામય જગતમાં સ્વપ્નદૃષ્ટાની જેમ ભ્રમણ કરતું રહે છે. (૨) તેથી વિદ્વાન મનુષ્યે તે વિવિધ નામોવાળા પદાર્થો સાથે એટલો જ વ્યવહાર કરવો જોઈએ કે જેટલું પ્રયોજન હોય. પોતાની બુદ્ધિને તે પદાર્થોની નિ:સારતાના નિશ્ચયથી પરિપૂર્ણ રાખવી અને એક ક્ષણ માટે પણ અસાવધાન રહેવું નહીં. જો સંસારના પદાર્થો પ્રારબ્ધવશાત્ અનાયાસ મળી જાય તો ત્યારે તેમના ઉપાર્જનનો પરિશ્રમ વ્યર્થ છે એમ સમજીને તેમને મેળવવા કોઈ પ્રયત્ન કરવો નહીં. (૩) જો જમીન પર સૂવાથી કામ

ચાલી શકતું હોય તો પલંગ માટે પ્રયત્ન કરવાનું શું પ્રયોજન? જો ભુજાઓ આપણને ભગવાનની કૃપાથી મળેલી જ છે તો તકિયાઓની શી જરૂર? જો અંજલિ (ખોબા)થી કામ ચાલી શકતું હોય તો ઘણાંબધાં વાસણોનું શું પ્રયોજન? વૃક્ષની છાલ પહેરીને જીવન ટકાવી શકાતું હોય તો વસ્ત્રોની શી જરૂર છે? (૪) પહેરવા માટે શું રસ્તાઓમાં ચીંથરાં નથી? ભૂખ લાગવાથી, બીજાંઓ માટે જ શરીર ધારણ કરનારાં વૃક્ષો શું ફળ-ફૂલોની ભિક્ષા નથી આપતાં? જળ ઈચ્છનારાઓ માટે શું નદીઓ બિલકુલ સુકાઈ ગઈ છે? રહેવા માટે પહાડોની ગુફાઓ શું બંધ કરી દેવામાં આવી છે? અરે ભાઈ! બધું ભલે ન હોય, પણ શું ભગવાન પણ પોતાના શરણાગતોનું રક્ષણ નથી કરતા? આવી સ્થિતિમાં બુદ્ધિમાન લોકો પણ ધનના નશામાં ચૂર ઘમંડી ધનિકોની ખુશામત કેમ કરે છે? (૫) આ પ્રમાણે પોતાના હૃદયમાં નિત્ય વિરાજમાન, સ્વત:સિદ્ધ, આત્મસ્વરૂપ, પરમ પ્રિયતમ, પરમ સત્ય જે અનંત ભગવાન છે તેમનું જ ઘણા પ્રેમ અને આનંદથી દૃઢ નિશ્ચય કરીને ભજન કરવું; કારણ કે તેમના ભજનથી જન્મ-મરણના ચક્રાવામાં નાખનારી અજ્ઞાનમૂલક વાસનાનો નાશ થઈ જાય છે. (૬) મનુષ્યોમાં ભલા એવો કોણ છે કે જે લોકોને આ સંસારરૂપી વૈતરણી નદીમાં પડી,

પોતાનાં કર્મજન્ય દુઃખો ભોગવતા જોઈને પણ ભગવાનનું મંગલમય ચિંતન નહીં કરે અને આ અસત્ વિષયભોગોમાં જ પોતાના ચિત્તને ભટકવા દેશે? ભગવાનનું ચિંતન કરવું એ જ મનુષ્યત્વ છે, તે સિવાય મનુષ્ય હોવા છતાં પણ જ છે. (૭)

કોઈ-કોઈ સાધકો પોતાના શરીરની ભીતર હૃદયાવકાશમાં વિરાજમાન ભગવાનના પ્રાદેશ-માત્ર સ્વરૂપની ધારણા કરે છે. તેઓ એવું ધ્યાન કરે છે કે ભગવાનની ચાર ભુજાઓમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ છે. (૮) તેમના મુખ પર પ્રસન્નતા ઝળકી રહી છે. કમળ જેવાં વિશાળ અને કોમળ નેત્રો છે. કદંબ-પુષ્પના કેસર જેવાં પીળાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલાં છે. ભુજાઓમાં શ્રેષ્ઠ રત્નો જડેલા સુવર્ણના બાજુબંધ શોભી રહ્યા છે. મસ્તક પર ઘણો જ સુંદર મુગટ છે અને કાનોમાં કુંડળ છે, જેમાં જડેલાં મહામૂલ્ય રત્નો ઝગમગી રહ્યાં છે. (૯) વિકસિત હૃદયકમળની કર્ણિકાની વચ્ચે ભગવાનનું નિવાસસ્થાન છે. યોગેશ્વર ભગવાનના પાદપલ્લવને તેમાં સ્થાપિત કરવા. તેમના હૃદય પર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે. ગળામાં કૌસ્તુભમણિ છે. વક્ષઃસ્થળ ક્યારેય નહીં કરમાનારી વનમાળાથી છવાયેલું છે. (૧૦)

તેમણે કમરમાં કટિમેખલા, આંગળીઓમાં કીમતી વીંટીઓ, ચરણોમાં નૂપુર અને હાથોમાં કંકણ (કડું) વગેરે આભૂષણો પહેરેલાં છે. તેમના વાળની લટો સ્નિગ્ધ, નિર્મળ, વાંકડિયાળી અને નીલવર્ણી છે. તેમનું મુખકમળ મંદ-મંદ સ્મિતથી ખીલી રહ્યું છે. એવી તેમની માધુર્યમૂર્તિ છે. (૧૧) લીલાપૂર્ણ ખુલ્લા હાસ્ય અને દૃષ્ટિથી શોભતી ભ્રમરો વડે તેઓ ભક્તો પર અનંત કૃપાવર્ષા કરી રહ્યા છે. જ્યાં સુધી મન આવી ધારણા વડે સ્થિર ન થઈ જાય ત્યાં સુધી આ ચિંતનસ્વરૂપ ભગવાનને વારંવાર જોતા રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો

જોઈએ. (૧૨) ભગવાનનાં ચરણકમળોથી શરૂ કરી તેમના સ્મિતયુક્ત મુખકમળ સુધીનાં સમસ્ત અંગોની, એક-એક કરીને બુદ્ધિ વડે ધારણા કરવી જોઈએ. જેમ જેમ બુદ્ધિ શુદ્ધ થતી જશે તેમ તેમ ચિત્ત સ્થિર થતું જશે. જ્યારે એક અંગનું ધ્યાન બરાબર થવા લાગે ત્યારે તેને છોડીને બીજા અંગનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. (૧૩) આ વિશ્વેશ્વર ભગવાન દૃશ્ય નથી, દ્રષ્ટા છે. સગુણ, નિર્ગુણ - બધાં એમનાં જ સ્વરૂપ છે. જ્યાં સુધી એમનામાં અનન્ય પ્રેમમય ભક્તિયોગ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી સાધકે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કર્યા પછી એકાગ્રતાપૂર્વક ભગવાનના ઉપર્યુક્ત સ્થૂળ રૂપનું જ ચિંતન કરવું જોઈએ. (૧૪)

હે પરીક્ષિત! જ્યારે યોગી પુરુષ આ મનુષ્યલોકને છોડવા ઇચ્છે ત્યારે તેણે કોઈ ખાસ દેશ-કાળમાં મન પરોવવું નહીં. સ્થિર આસનમાં સુખપૂર્વક બેસીને પ્રાણને જીતીને મનથી ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો. (૧૫) ત્યારબાદ પોતાની નિર્મળ બુદ્ધિથી મનનું નિયમન કરીને મન સહિત બુદ્ધિને ક્ષેત્રજ્ઞમાં અને ક્ષેત્રજ્ઞને અંતરાત્મામાં લીન કરી દેવાં. પછી અંતરાત્માને પરમાત્મામાં લીન કરીને ધીર પુરુષે પરમ શાંતિમય અવસ્થામાં સ્થિર થઈ જવું. એ પછી તેના માટે કોઈ કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી. (૧૬) તે પરમાત્મામાં લીન થઈ ગયા પછી તેના પર દેવતાઓ પર પણ શાસન કરનાર કાળનો પણ પ્રભાવ પડતો નથી; પછી સામાન્ય દેવતાઓનો તો ક્યાંથી પડે? ત્યાં સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણ - ત્રણે ગુણો રહેતા નથી. ત્યાં અહંકાર, મહત્ત્વ અને પ્રકૃતિનું પણ અસ્તિત્વ રહેતું નથી. (૧૭) યોગીઓ 'આ નહીં, આ નહીં' એ રીતે પરમાત્માથી ભિન્ન પદાર્થોનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે અને શરીર તથા તેની સાથે સંબંધિત પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને હૃદય વડે ડગલે-પગલે

ભગવાનના જે પરમપૂજ્ય સ્વરૂપનું આલિંગન કરતા રહીને અનન્ય પ્રેમથી પરિપૂર્ણ રહે છે તે જ ભગવાન વિષ્ણુનું પરમ પદ છે – આ બાબતમાં સમસ્ત શાસ્ત્રોની સંમતિ છે. (૧૮)

જ્ઞાનદષ્ટિના બળથી જેના ચિત્તની વાસના નાશ પામી હોય છે તે બ્રહ્મનિષ્ઠ યોગીએ આ પ્રમાણે પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરવો જોઈએ : પહેલાં એડીથી પોતાની ગુદાને દબાવી સ્થિર થવું અને ત્યારે ગભરાયા વગર પ્રાણવાયુને ષટ્ચક્રભેદનની પદ્ધતિએ ઉપર લઈ જવો. (૧૯) મનસ્વી યોગીએ નાભિચક્ર મણિપૂરકમાં સ્થિત વાયુને હૃદયચક્ર અનાહતમાં, ત્યાંથી ઉદાન વાયુ દ્વારા વક્ત્રસ્થળ ઉપર વિશુદ્ધ ચક્રમાં, પછી ત્યાંથી તે વાયુને ધીરે ધીરે તાળવાના મૂળમાં (વિશુદ્ધ ચક્રના અગ્રભાગમાં) ચડાવી લેવો જોઈએ. (૨૦) ત્યારપછી બે આંખો, બે કાન, બે નસકોરાં અને મોં – આ સાતે છિદ્રોનો નિરોધ કરીને તાળવાના મૂળમાં રહેલા વાયુને ભ્રમરોની વચ્ચે આજ્ઞા-ચક્રમાં લઈ જવો. જો કોઈ લોકમાં જવાની ઈચ્છા ન હોય તો તે વાયુને અડધી ઘડી સુધી ત્યાં જ રોકીને, સ્થિર લક્ષ્ય સાથે, તેને સહસ્રારમાં લઈ જવો અને પરમાત્મામાં સ્થિત થઈ જવું. ત્યારબાદ બ્રહ્મરંધ્રનું ભેદન કરીને શરીર-ઈન્દ્રિયો વગેરેનો ત્યાગ કરવો. આ રીતે યોગી પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૧)

હે પરીક્ષિત! જો યોગીની એવી ઈચ્છા હોય કે હું બ્રહ્મલોકમાં જાઉં, આઠે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરીને આકાશવિહારી સિદ્ધોની સાથે વિહાર કરું અથવા ત્રિગુણમય બ્રહ્માંડના કોઈ પણ પ્રદેશમાં વિચરણ કરું, તો તેણે મન અને ઈન્દ્રિયોને સાથે જ લઈને શરીરમાંથી નીકળવું જોઈએ. (૨૨) યોગીઓનું શરીર વાયુ જેવું સૂક્ષ્મ હોય છે. ઉપાસના, તપ, યોગ અને જ્ઞાનનું સેવન કરનારા યોગીઓને

ત્રિલોકની બહાર અને અંદર, સર્વત્ર સ્વચ્છંદપણે વિચરવાનો અધિકાર છે. માત્ર કર્મો વડે આ રીતે વિના-અવરોધ વિચરવાનું બનતું નથી. (૨૩) હે પરીક્ષિત! યોગી જ્યોતિર્મય સુષુમ્ણાના માર્ગ દ્વારા બ્રહ્મલોક ભણી પ્રસ્થાન કરે છે ત્યારે પહેલાં તો તે આકાશ-માર્ગે અગ્નિલોકમાં જાય છે; ત્યાં તેના વધ્યાઘટ્યા મળ પણ બળી જાય છે. ત્યારબાદ તે ત્યાંથી ઉપર ભગવાન શ્રીહરિના શિશુમાર નામના જ્યોતિર્મય ચક્રમાં જઈ પહોંચે છે. (૨૪) ભગવાન વિષ્ણુનું આ શિશુમારચક્ર વિશ્વબ્રહ્માંડના ભ્રમણનું કેન્દ્ર છે. તેનું અતિક્રમણ કરીને અત્યંત સૂક્ષ્મ અને નિર્મળ શરીરથી તે (યોગી) એકલો જ મહર્લોકમાં જાય છે. તે લોક બ્રહ્મવિદો વડે વંદિત છે અને તેમાં કલ્પપર્યંત જીવનારા દેવો વિહાર કરે છે. (૨૫) પછી, જ્યારે પ્રલયકાળ આવે છે ત્યારે શેષના મુખમાંથી નીકળતી આગ વડે, નીચેના લોકોને ભસ્મ થતા જોઈને તે (યોગી) બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, કે જે બ્રહ્મલોકમાં મોટા મોટા સિદ્ધેશ્વરો વિમાનો પર નિવાસ કરે છે. તે બ્રહ્મલોકનું આયુષ્ય બ્રહ્માના આયુષ્ય જેટલું જ, બે પારાઈનું છે. (૨૬) ત્યાં નથી શોક કે નથી દુઃખ, નથી વૃદ્ધત્વ કે નથી મૃત્યુ; તો પછી ત્યાં કોઈ પ્રકારનો ઉદ્વેગ કે ભય તો હોઈ જ કેમ શકે? ત્યાં જો દુઃખ છે તો માત્ર એક જ વાતનું કે આ પરમપદને નહીં જાણનારા લોકોનાં જન્મ-મૃત્યુમય અત્યંત ઘોર સંકટ જોઈને ત્યાંના લોકોને દયાને લીધે મનમાં ઘણી વ્યથા થાય છે. (૨૭) સત્યલોકમાં પહોંચ્યા પછી તે યોગી નિર્ભય થઈને પોતાના સૂક્ષ્મ શરીરને પૃથ્વીમાં મેળવી દે છે અને પછી કશીય ઉતાવળ નહીં કરતાં સાત આવરણોને ભેદે છે. પૃથ્વીરૂપે જળને અને જળરૂપે અગ્નિમય આવરણોને પ્રાપ્ત કરીને તે જ્યોતિરૂપે વાયુરૂપ આવરણમાં આવે છે અને ત્યાંથી સમય આવ્યે

બ્રહ્મની અનંતતાનો બોધ કરાવનારા આકાશરૂપી આવરણને પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૮) આ પ્રમાણે સ્થૂળ આવરણોને પાર કરતી વખતે તેની ઈન્દ્રિયો પણ પોતાના સૂક્ષ્મ અધિષ્ઠાનમાં લીન થતી જાય છે. દ્રાણેન્દ્રિય ગંધ-તન્માત્રામાં, રસના (જિહ્વા) રસ-તન્માત્રામાં, નેત્ર રૂપ-તન્માત્રામાં, ત્વચા સ્પર્શ-તન્માત્રામાં, શ્રોત્ર (કર્ણ) શબ્દ-તન્માત્રામાં અને કર્મેન્દ્રિયો પોતપોતાની ક્રિયાશક્તિમાં ભળી જઈને પોતપોતાના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી લે છે. (૨૯) આ પ્રમાણે યોગી પંચભૂતોમાં સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ આવરણોને પાર કરીને અહંકારમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં તે સૂક્ષ્મ ભૂતોને તામસ-અહંકારમાં, ઈન્દ્રિયોને રાજસ-અહંકારમાં અને મન તથા ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓને સાત્ત્વિક-અહંકારમાં લીન કરી દે છે. ત્યારબાદ અહંકાર સહિત લયરૂપી ગતિ વડે તે મહત્ત્વમાં પ્રવેશીને અંતે સમસ્ત ગુણોના લયસ્થાન એવા પ્રકૃતિરૂપી આવરણમાં જઈ મળે છે. (૩૦) હે પરીક્ષિત! મહાપ્રલયના સમયે પ્રકૃતિરૂપી આવરણનો પણ લય થઈ ગયા પછી તે યોગી સ્વયં આનંદસ્વરૂપ બનીને, પોતાના તે અનાવરણરૂપથી આનંદસ્વરૂપ શાંત પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી લે છે. જેને આ ભગવન્મયી ગતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તેણે ફરી આ સંસારમાં આવવું પડતું નથી. (૩૧) હે પરીક્ષિત! તમે જે પૂછ્યું હતું તેના ઉત્તરમાં મેં વેદોક્ત બે પ્રકારના સનાતન માર્ગો — સદ્યઃમુક્તિ અને કમમુક્તિનું તમને વર્ણન કહી

સંભળાવ્યું. અગાઉ બ્રહ્માજીએ ભગવાન વાસુદેવની આરાધના કરીને જ્યારે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો ત્યારે તેમણે ઉત્તરમાં આ જ બે માર્ગો બ્રહ્માજીને કહી જણાવ્યા હતા. (૩૨)

સંસારચક્રમાં પડેલા મનુષ્યો માટે, જે સાધન વડે તેને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય પ્રેમમયી ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય તે સાધન સિવાય અન્ય કોઈ પણ કલ્યાણકારી માર્ગ નથી. (૩૩) ભગવાન બ્રહ્માએ એકાગ્ર ચિત્તે તમામ વેદોનું ત્રણ વાર અનુશીલન કરીને, પોતાની બુદ્ધિથી એ જ નિશ્ચય કર્યો કે જેનાથી સર્વાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં અનન્ય પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય, તે જ સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. (૩૪) સમસ્ત ચરાચર પ્રાણીઓમાં તેમના આત્મારૂપે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ લક્ષિત હોય છે; કારણ કે આ બુદ્ધિ વગેરે દૃશ્ય પદાર્થો તેમનું અનુમાન કરાવનારાં લક્ષણો છે, તેઓ આ બધાંના સાક્ષી, એકમાત્ર દ્રષ્ટા છે. (૩૫) હે પરીક્ષિત! માટે, મનુષ્યોએ બધા સમયે અને બધી જ સ્થિતિઓમાં પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિથી ભગવાન શ્રીહરિનું જ શ્રવણ, સ્મરણ અને કીર્તન કરવું જોઈએ. (૩૬) હે રાજન્! સંતપુરુષો આત્મસ્વરૂપ ભગવાનની કથાનું મધુર અમૃત વહેંચતા જ રહે છે, તેમના હૃદયમાંથી વિષયોનો ઝેરી પ્રભાવ જતો રહે છે, તેઓ શુદ્ધ થઈ જાય છે અને તેઓ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમળોનું સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત કરી લે છે. (૩૭)

★ ★ ★ ★

ત્રીજો અધ્યાય

કામનાઓ અનુસાર વિભિન્ન દેવતાઓની ઉપાસના તથા ભગવદ્ભક્તિના પ્રાધાન્યનું નિરૂપણ

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું — હે પરીક્ષિત! તમે મને જે પૂછ્યું હતું કે બુદ્ધિમાન મનુષ્યે મરતી વખતે શું કરવું જોઈએ, તેનો ઉત્તર મેં તમને

આપ્યો. (૧) જે બ્રહ્મતેજની ઈચ્છાવાળો હોય તેણે બ્રહ્માની, જેને ઈન્દ્રિયોની વિશેષ શક્તિની કામના હોય તેણે ઈન્દ્રની અને જેને સંતાનની લાલસા

હોય તેણે પ્રજાપતિઓની ઉપાસના કરવી. (૨) જેને લક્ષ્મી જોઈએ તેણે માયા દેવીની, જેને તેજ જોઈએ તેણે અગ્નિની, જેને ધન જોઈએ તેણે વસુઓની અને જે પ્રભાવશાળી મનુષ્યને વીરતાની ઈચ્છા હોય તેણે રુદ્રોની ઉપાસના કરવી જોઈએ. (૩) જેને ઘણું અન્ન મેળવવાની ઈચ્છા હોય તેણે અદિતિની, જેને સ્વર્ગની કામના હોય તેણે અદિતિના પુત્ર દેવતાઓની, જેને રાજ્યની અભિલાષા હોય તેણે વિશ્વેદેવોની અને જે પ્રજાને પોતાને અનુકૂળ બનાવવાની ઈચ્છા રાખતો હોય તેણે સાધ્ય દેવતાઓની આરાધના કરવી જોઈએ. (૪) આયુષ્યની ઈચ્છા હોય તો અશ્વિનીકુમારોનું, પોષણની ઈચ્છા હોય તો પૃથ્વીનું અને પ્રતિષ્ઠાની ઈચ્છા હોય તો લોકમાતા પૃથ્વી અને ઘૌ (આકાશ)નું સેવન કરવું જોઈએ. (૫) સૌંદર્યની ઈચ્છા હોય તો ગંધર્વોની, પત્ની-પ્રાપ્તિ માટે અપ્સરા ઉર્વશીની અને સૌના સ્વામી બનવા માટે બ્રહ્માની આરાધના કરવી જોઈએ. (૬) જેને યશની ઈચ્છા હોય તેણે યજ્ઞપુરુષની, જેને ખજાનાની લાલસા હોય તેણે વરુણની, જેને વિદ્યાપ્રાપ્તિની આકાંક્ષા હોય તેણે ભગવાન શંકરની અને પતિ-પત્ની વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ જાળવી રાખવા માટે પાર્વતીજીની ઉપાસના કરવી જોઈએ. (૭) ધર્મનું ઉપાર્જન કરવા માટે વિષ્ણુ ભગવાનની, વંશ-પરંપરાના રક્ષણ માટે પિતૃઓની, વિઘ્નોથી બચવા માટે યક્ષોની અને બળવાન બનવા માટે મરુદ્ગણોની આરાધના કરવી જોઈએ. (૮) રાજ્ય માટે મન્વન્તરોના અધિપતિ દેવોનું, અભિચાર માટે નિર્ઋતિનું (રાક્ષસોનું), ભોગો માટે ચંદ્રમાનું અને નિષ્કામતાની પ્રાપ્તિ માટે પરમ પુરુષ નારાયણનું ભજન કરવું જોઈએ. (૯) અને જે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય હોય — ભલે પછી તે નિષ્કામ હોય, સમસ્ત કામનાઓથી યુક્ત હોય

કે પછી મોક્ષ ઈચ્છતો હોય — તેણે તો તીવ્ર ભક્તિયોગ વડે કેવળ પુરુષોત્તમ ભગવાનની જ આરાધના કરવી જોઈએ. (૧૦) જેટલા પણ ઉપાસકો છે તે બધાનું સૌથી મોટું હિત એમાં જ છે કે તેઓ ભગવત્પ્રેમી ભક્તોનો સંગ કરીને ભગવાનમાં અવિચળ પ્રેમ પ્રાપ્ત કરી લે. (૧૧) આવા મનુષ્યોના સત્સંગમાં ભગવાનની જે લીલા-કથાઓ થાય છે તેમનાથી એવા દુર્લભ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે કે જેના થકી સંસારરૂપી સાગરની ત્રિગુણમયી તરંગમાળાઓની થપાટો શાંત થઈ જાય છે, હૃદય શુદ્ધ થઈને આનંદનો અનુભવ થવા લાગે છે, ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ રહેતી નથી અને કૈવલ્ય-મોક્ષનો સર્વસંમત માર્ગ એવો ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ભગવાનની આવી રસપૂર્ણ લીલા-કથાઓમાં રસ પડ્યા પછી ભલા, એવું કોણ હોય કે તેમને પ્રેમ ન કરે? (૧૨)

શૌનકજીએ કહ્યું — હે સૂતજી! આ પ્રમાણે સાંભળીને ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા પરીક્ષિતે વ્યાસનંદન, સર્વજ્ઞ, ઋષિ શુકદેવજીને બીજું શું પૂછ્યું? (૧૩) હે સૂતજી! તમે તો બધું જ જાણો છો, અમે તેમની તે વાતચીત ખૂબ પ્રેમથી સાંભળવા ઈચ્છીએ છીએ; તમે કૃપા કરીને અવશ્ય કહી સંભળાવો, કારણ કે સંતોની સભામાં એવી જ વાતો થતી હોય છે કે જેનું પરિણામ ભગવાનની રસમયી લીલા-કથામાં જ થાય છે. (૧૪) પાંડવેય મહારથી રાજા પરીક્ષિત મોટા ભગવદ્ભક્ત હતા. બાળપણમાં રમકડાં રમતી વખતે પણ તેઓ શ્રીકૃષ્ણલીલાનો જ રસ લેતા હતા. (૧૫) ભગવન્મય શ્રીશુકદેવજી પણ જન્મથી જ વાસુદેવ-પરાયણ છે. તેથી આવા સંતોના સત્સંગમાં ભગવાનના મંગળમય ગુણોની દિવ્ય ચર્ચા અવશ્ય થઈ જ હશે. (૧૬) જેનો સમય ભગવાન

*****

શ્રીકૃષ્ણના ગુણો ગાવા કે સાંભળવામાં વ્યતીત થતો હોય છે તેના સિવાય બધા મનુષ્યોનું આયુષ્ય વ્યર્થ જતું હોય છે. આ ભગવાન સૂર્ય દરરોજ પોતાના ઉદય અને અસ્તથી તેમનું આયુષ્ય છીનવી લેતા રહે છે. (૧૭) શું વૃક્ષો જીવતાં નથી? શું લુહારની ધમણ શ્વાસ લેતી નથી? ગામનાં અન્ય પાલતુ પશુઓ શું ખાતાં-પીતાં કે મૈથુન નથી કરતાં? (૧૮) જે મનુષ્યોના કાને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કથા પડતી નથી તે મનુષ્યની તુલના કૂકર-શૂકર, ઊંટ-ગધેડા જેવા પશુઓ સાથે કરવામાં આવી છે. (૧૯)

હે સૂતજી! ઘણા દુઃખની વાત છે કે, જે મનુષ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કથા ક્યારેય સાંભળતો નથી તેના કાન બાકોરા જેવા છે. જે જીભ ભગવાનની લીલાઓનું ગાન કરતી નથી તે દેડકાની જીભ જેવી ટર્ ટર્ કરનારી છે, એ તો ન હોય તો જ સારું. (૨૦) જે માથું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં ક્યારેય નમતું નથી તે રાજમુકુટયુક્ત હોય તોપણ માત્ર બોજો જ છે. જે હાથ ભગવાનની સેવાપૂજા કરતા નથી તે સોનાના કડાંથી શોભિત હોય તોપણ શબ સમાન છે. (૨૧) જે આંખો ભગવાનનું સ્મરણ કરાવનાર મૂર્તિ,

તીર્થ, નદી વગેરેનું દર્શન કરતી નથી તે મોરનાં પીછાંમાં બનેલાં આંખનાં ચિહ્નો જેવી નિર્થક છે. જે પગ ભગવાનનાં લીલાસ્થાનોની યાત્રા કરતા નથી તે મનુષ્ય-પગ ચાલવાની શક્તિ ધરાવતા હોવા છતાં પણ નહીં ચાલનારાં ઝાડ જેવા જ છે. (૨૨) જે મનુષ્યે ભગવાનના પ્રેમી સંતોનાં ચરણોની ધૂળ ક્યારેય (પોતાના) માથે ચઢાવી નથી તે જીવતો છતાં મરેલો છે. જે મનુષ્યે ભગવાનનાં ચરણોમાં ચડેલી તુલસીની સુગંધ લીધી નથી કે તેનાં વખાણ કર્યાં નથી તે શ્વાસ લેતો હોવા છતાં પણ શ્વાસરહિત શબ જેવો છે. (૨૩) હે સૂતજી! તે હૃદય નથી, લોઢું છે કે જે ભગવાનનાં માંગલ્યપૂર્ણ નામોનું શ્રવણ-કીર્તન કરવા છતાં પણ પીગળીને તેમના તરફ વહેતું નથી. જે સમયે હૃદય પીગળે છે તે સમયે આંખોમાં આંસુ ઊભરાવા લાગે છે અને શરીરનાં રોમેરોમ ખીલી ઊઠે છે. (૨૪) પ્રિય સૂતજી! તમારી વાણી અમારા હૃદયને મધુરતાથી ભરી દે છે. તેથી ભગવાનના પરમ ભક્ત, આત્મવિદ્યાવિશારદ શ્રીશુકદેવજીએ, પરીક્ષિતના સુંદર પ્રશ્ન કરવાથી, જે કંઈ કહ્યું હતું તે વાર્તાલાપ તમે કૃપા કરીને અંમને કહી સંભળાવો. (૨૫)

★ ★ ★ ★

ચોથો અધ્યાય

રાજાનો સૃષ્ટિવિષયક પ્રશ્ન અને શુકદેવજી દ્વારા કથા-આરંભ

સૂતજી કહે છે — શ્રીશુકદેવજીનાં વચનો ભગવાનના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરાવનારાં હતાં. ઉત્તરાસુત રાજા પરીક્ષિતે તે વચનો સાંભળીને પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં અનન્યભાવે સમર્પી દીધી. (૧) નિત્યના અભ્યાસને કારણે શરીર, પત્ની, પુત્ર, મહેલ, પશુ, ધન, ભાઈભાંડુ અને નિષ્કંટક રાજ્યમાં તેમની દૃઢ

મમતા હતી, તેનો તેમણે એક ક્ષણમાં જ ત્યાગ કરી દીધો. (૨) હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! મહામનસ્વી પરીક્ષિતે પોતાના મૃત્યુનો નિશ્ચિત સમય જાણી લીધો હતો, તેથી તેમણે ધર્મ, અર્થ અને કામ સાથે સંબંધ રાખનારાં જેટલાં પણ કર્મો હતાં તે બધાંનો સંન્યાસ કરી દીધો. ત્યારબાદ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં સુદૃઢ આત્મભાવ પ્રાપ્ત કરી લઈને, અત્યંત

શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા સાંભળવા માટે તેમણે શ્રીશુકદેવજીને આ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે જે તમે મને પૂછ્યો છે. (૩-૪)

પરીક્ષિતે કહ્યું — હે ભગવત્સ્વરૂપ મુનિવર! તમે પરમ પવિત્ર અને સર્વજ્ઞ છો. તમે જે કંઈ કહ્યું તે સત્ય અને યોગ્ય છે. તમે જેમ જેમ ભગવાનની કથા કહી રહ્યા છો તેમ તેમ મારા અજ્ઞાનનું આવરણ દૂર થઈ રહ્યું છે. (૫) એમ છતાં હું તમારી પાસેથી એ જાણવા માગું છું કે ભગવાન પોતાની માયા વડે કેવી રીતે આ સંસારસૃષ્ટિ કરે છે. આ સંસારની રચના એટલી તો રહસ્યપૂર્ણ છે કે બ્રહ્મા વગેરે લોકપાલો પણ તેને સમજી શકતા નથી. (૬) ભગવાન કેવી રીતે આ વિશ્વનું રક્ષણ કરે છે અને પછી તેનો વિનાશ કરે છે? અનંતશક્તિના પરમાત્મા કઈ કઈ શક્તિઓનો આશ્રય લઈને પોતે જ પોતાને રમકડાં બનાવીને રમી રહ્યા છે? તેઓ બાળકોનાં બનાવેલાં ઘરોની જેમ બ્રહ્માંડોને કેવી રીતે બનાવે છે અને પછી કેવી રીતે રમત-રમતમાં નષ્ટ કરે છે? (૭) ભગવાન શ્રીહરિની લીલાઓ ઘણી જ અદ્ભુત-અચિંત્ય છે. એમાં સંદેહ નથી કે મોટા મોટા વિદ્વાનો માટે પણ એમની લીલાઓનું રહસ્ય સમજવું ઘણું અઘરું છે. (૮) ભગવાન તો એક છે પરંતુ તેઓ સત્ત્વ, રજસૂ અને તમસૂ એવા પ્રકૃતિના ત્રણે ગુણોને ક્યારેક એકી સાથે ધારણ કરીને અનેક કર્મો કરે છે. (જેમકે શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ વગેરે રૂપમાં). [ઉદા. તરીકે તે જ ભગવાન માત્ર સત્ત્વગુણ ધારણ કરીને ભગવાન કપિલની જેમ, રજોગુણ ધારણ કરીને મત્સ્ય ભગવાનની જેમ તમોગુણ ધારણ કરીને નરસિંહ અને પરશુરામ ભગવાનની જેમ લીલા કરતા રહે છે. ભગવાન પૂર્ણાવતારમાં ત્રણ ગુણોને ધારણ કરે છે પરંતુ અંશાવતારમાં આવશ્યક ગુણને ધારણ કરે છે.]

(૯) હે મુનિવર! તમે વેદો અને બ્રહ્મતત્ત્વ - બંનેના સંપૂર્ણ મર્મજ્ઞ છો, તેથી મારી આ જિજ્ઞાસાનું સમાધાન કરો. (૧૦)

સૂતજી કહે છે — જ્યારે રાજા પરીક્ષિતે શ્રીશુકદેવજીને ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરવા આ રીતે પ્રાર્થના કરી ત્યારે શ્રીશુકદેવજીએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું વારંવાર સ્મરણ કરીને પોતાનું પ્રવચન શરૂ કર્યું. (૧૧)

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું — તે પુરુષોત્તમ ભગવાનના ચરણકમળોમાં મારા કોટિકોટિ પ્રણામ છે, જેમનો મહિમા અપરિમિત છે. જેઓ સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયની લીલા કરવા સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણરૂપી ત્રણે શક્તિઓનો સ્વીકાર કરીને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશનાં રૂપ ધારણ કરે છે; જેઓ સમસ્ત ચરાચર પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં અંતર્યામીરૂપે વિરાજમાન છે; જેમનાં સ્વરૂપ અને તેમની પ્રાપ્તિનો માર્ગ બુદ્ધિનો વિષય નથી. (૧૨) જેઓ સત્પુરુષોનાં દુઃખ દૂર કરીને તેમને પોતાના પ્રેમનું દાન કરે છે, દુષ્ટોનું દમન કરીને તેમને પણ મુક્તિ આપે છે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. જેઓ સજ્જનોનાં પાપ-તાપને દૂર કરીને તેમને પ્રેમ પ્રદાન કરે છે. દુષ્ટોનું દમન કરે છે અને સમસ્ત પ્રાણીઓના રૂપમાં આપ જ વિરાજમાન છો. પરમહંસ ભક્તોની મંડળીમાં જે છે તે ભક્તોને ઈચ્છિત પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે. (૧૩) જેઓ અત્યંત ભક્તવત્સલ છે અને હઠપૂર્વક ભક્તિહીન સાધન કરનારા લોકો જેમનો છાંયડો પણ પામી શકતા નથી; જેમના જેવું કોઈનુંય ઐશ્વર્ય નથી, તો એનાથી વધુ તો હોઈ જ કેમ શકે; તથા જેઓ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં નિરંતર રમમાણ હોય છે તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. (૧૪) જેમનું સ્મરણ,

કીર્તન, દર્શન, વંદન, શ્રવણ અને પૂજન જીવોનાં પાપોનો તત્કાળ નાશ કરી દે છે તે પુણ્યકીર્તિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર નમસ્કાર. (૧૫) જેમનાં ચરણકમળોનું શરણ લઈને વિવેકી મનુષ્યો પોતાના હૃદયમાંથી આ લોકની અને પરલોકની આસક્તિને કાઢી નાખે છે અને કોઈ પરિશ્રમ વગર જ બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત કરી લે છે તે મંગળમય કીર્તિવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને અનેક વાર નમસ્કાર છે. (૧૬) મોટા મોટા તપસ્વી, દાની, યશસ્વી, મનસ્વી, સદાચારી અને મંત્રવેતાઓ જ્યાં સુધી પોતાની સાધનાનું તથા પોતાની જાતનું તેમનાં ચરણોમાં સમર્પણ કરી દેતા નથી ત્યાં સુધી તેમને કલ્યાણ-પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેમના પ્રત્યે આત્મસમર્પણનો આવો મહિમા છે તે કલ્યાણમયી કીર્તિવાળા ભગવાનને વારંવાર નમસ્કાર. (૧૭) કિરાત, હૂણ, આંધ્ર, પુલિન્દ, પુલ્કસ, આભીર, કંક, યવન, ખસ વગેરે નીચ જાતિઓ તથા બીજા પાપીઓ જેમના શરણાગત ભક્તોનું શરણ લેવાથી જ પવિત્ર થઈ જાય છે તે સર્વશક્તિમાન ભગવાનને વારંવાર નમસ્કાર. (૧૮) તે જ ભગવાન જ્ઞાનીઓના આત્મા છે, ભક્તોના સ્વામી છે, કર્મકાંડીઓ માટે વેદમૂર્તિ છે, ધાર્મિકો માટે ધર્મમૂર્તિ છે અને તપસ્વીઓ માટે તપસ્વરૂપ છે. બ્રહ્મા, શંકર વગેરે મોટા મોટા દેવતાઓ પણ પોતાના શુદ્ધ હૃદયથી તેમના સ્વરૂપનું ચિંતન કરે છે અને આશ્ચર્યચકિત થઈને જોતા રહે છે, પરંતુ તેમના સ્વરૂપસંબંધે તર્ક કરી શકતા નથી. તેઓ મારા પર પોતાના અનુગ્રહની — પ્રસાદની વર્ષા કરે. (૧૯) જેઓ સમસ્ત સંપત્તિઓની સ્વામિની એવી લક્ષ્મીના પતિ છે, સમસ્ત યજ્ઞોના ભોક્તા અને ફળદાતા છે, પ્રજાના રક્ષક છે, સૌના અંતર્યામી છે અને સમસ્ત લોકોના પાલનહાર છે

તથા પૃથ્વીના સ્વામી છે, જેમણે યદુવંશમાં પ્રગટ થઈને અંધક, વૃષ્ણિ અને યદુવંશના લોકોનું રક્ષણ કર્યું છે તથા જેઓ તે લોકોના એકમાત્ર આશ્રય રહેલા છે તે ભક્તવત્સલ, સંતજનોના સર્વસ્વ શ્રીકૃષ્ણ મારા પર પ્રસન્ન થાય. (૨૦) જેમનાં ચરણકમળોના ચિંતનરૂપી સમાધિથી શુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિ વડે વિદ્વાન પુરુષો આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અને તેમનું દર્શન થયા પછી પોતપોતાની મતિ અને રુચિ અનુસાર જેમના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા રહે છે તે પ્રેમ અને મુક્તિની લહાણ કરનારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મારા પર પ્રસન્ન થાય. (૨૧) જેમણે સૃષ્ટિ-સર્જનના સમયે બ્રહ્માના હૃદયમાં પૂર્વકલ્પની સ્મૃતિ જાગ્રત કરવા જ્ઞાનની અધિષ્ઠાત્રી દેવીને પ્રેરણા કરી અને તે પોતાનાં અંગો સહિત વેદરૂપે તેમના મુખે પ્રગટ થઈ તે જ્ઞાનના મૂળ કારણભૂત ભગવાન મારા પર કૃપા કરે, મારા હૃદયમાં પ્રગટ થાય. (૨૨) ભગવાન જ પંચ-મહાભૂતોથી આ શરીરોનું નિર્માણ કરીને તેમનામાં જીવરૂપે શયન (પ્રવેશ) કરે છે અને તે જ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ અને એક મન — આ સોળ કળાઓથી યુક્ત થઈને તેમના વડે સોળ વિષયોનો ભોગ કરે છે, તે સર્વભૂતમય ભગવાન મારી વાણીને પોતાના ગુણોથી અલંકૃત કરે. (૨૩) સંત પુરુષો જેમના મુખકમળમાંથી મકરંદની જેમ ઝરતી જ્ઞાનમયી સુધાનું પાન કરતા રહે છે તે શાસ્ત્રોના રચયિતા વાસુદેવના અવતાર સર્વજ્ઞ ભગવાન વ્યાસનાં ચરણોમાં મારા વારંવાર નમસ્કાર. (૨૪)

હે પરીક્ષિત! વેદગર્ભ સ્વયંભૂ બ્રહ્માજીએ નારદજીના પૂછવાથી આ વાત કહી હતી, જેનો સ્વયં ભગવાન નારાયણે બ્રહ્માજીને ઉપદેશ કર્યો હતો (તે જ હું તમને કહી રહ્યો છું). (૨૫)

*****

પાંચમો અધ્યાય

સૃષ્ટિ-વર્ણન

નારદજીએ પૂછ્યું – હે પિતાજી! આપ માત્ર મારા જ નહીં, સૌના પિતા છો, સમસ્ત દેવતાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને સર્જનહાર છો. આપને મારા પ્રણામ છે. આપ મને એ જ્ઞાન આપો, કે જેનાથી આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે. (૧) હે પિતાજી! આ સંસારનું શું લક્ષણ છે? એનો આધાર શો છે? એનું નિર્માણ કોણે કર્યું છે? એનો પ્રલય શામાં થાય છે? એ કોને આધીન છે? અને વાસ્તવમાં એ શી વસ્તુ છે? આપ તેનું તત્ત્વ જણાવો. (૨) આપ તો આ સર્વ કંઈ જાણો છો; કારણ કે જે કંઈ થયું છે, થઈ રહ્યું છે અને થશે, તેના સ્વામી આપ જ છો. આ સઘળો સંસાર હથેળીમાં રાખેલા આમળાની જેમ આપની જ્ઞાન-દષ્ટિની અંતર્ગત જ છે. (૩) હે પિતાજી! આપને આ જ્ઞાન ક્યાંથી મળ્યું? આપ કોના આધારે રહેલા છો? આપના સ્વામી કોણ છે? અને આપનું સ્વરૂપ શું છે? આપ એકલા જ પોતાની માયાથી પંચ-ભૂતો વડે પ્રાણીઓનું સર્જન કરો છો, એ કેટલું અદ્ભુત છે! (૪) જેમ કરોળિયો અનાયાસે જ પોતાના મોઢામાંથી જાળ કાઢીને તેમાં રમવા લાગે છે, તે જ રીતે આપ પોતાની શક્તિના આશ્રયથી જીવોને પોતાનામાં ઉત્પન્ન કરો છો અને તેમ છતાં આપનામાં કોઈ વિકાર થતો નથી. (૫) જગતમાં નામ, રૂપ અને ગુણોથી જે કંઈ જાણવામાં આવે છે તેમાં મને એવી કોઈ સત્, અસત્, ઉત્તમ, મધ્યમ કે અધમ વસ્તુ દેખાતી નથી, કે જે આપના સિવાય અન્ય કોઈથી ઉત્પન્ન થઈ હોય. (૬) આ પ્રમાણે સૌના ઈશ્વર હોવા છતાં પણ આપે એકાગ્ર ચિત્તે ઘોર તપસ્યા કરી, એ વાતથી મને મોહ અને સાથે જ મોટી શંકા પણ

થઈ રહી છે કે શું આપનાથી પણ કોઈ મોટું છે ખરું? (૭) હે પિતાજી! આપ સર્વજ્ઞ અને સર્વેશ્વર છો. હું જે કંઈ પૂછી રહ્યો છું તે બધું આપ કૃપા કરીને એ રીતે સમજાવો કે જેથી હું આપનો ઉપદેશ બરાબર સમજી શકું. (૮)

બ્રહ્માજીએ કહ્યું – બેટા નારદ! જીવો પ્રત્યે કરુણાભાવ-સભર તમે આ ઘણો જ સુંદર પ્રશ્ન કર્યો છે; કારણ કે તેનાથી મને ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરવાની પ્રેરણા મળી છે. (૯) તમે મારા વિષે (સર્વેશ્વર સર્વજ્ઞ આદિ) જે કંઈ કહ્યું તે તમારું કહેવું અસત્ય તો નથી જ; કારણ કે જ્યાં સુધી મારાથી પર તત્ત્વ – જે સ્વયં ભગવાન જ છે – જાણી લેવામાં આવતું નથી ત્યાં સુધી આ બધો મારો જ પ્રભાવ દેખાય છે. (૧૦) સંપૂર્ણ જગને પ્રકાશિત કરનાર ભગવાનના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થઈને હું જગતનું સર્જન કરું છું અને તેમના જ પ્રકાશથી પ્રકાશિત થઈને સૂર્ય, અગ્નિ, ચન્દ્ર, નક્ષત્રો અને તારા વગેરે બધા જગતમાં પ્રકાશ ફેલાવે છે. (૧૧) તે ભગવાન વાસુદેવની હું વંદના કરું છું અને ધ્યાન પણ, કે જેમની દુર્જય માયાથી મોહિત થઈને લોકો મને જગદ્ગુરુ કહે છે. ખરેખર તો જગદ્ગુરુ ભગવાન છે. (કૃષ્ણં વંદે જગદ્ગુરુમ્) (૧૨) માયા તેમની સામે લજ્જાયમાન થઈને ડરતી રહે છે; પરંતુ સંસારના અજ્ઞાની મનુષ્યો તે માયાથી મોહિત થઈને ‘આ હું છું’, ‘આ મારું છે’ એમ બક્યા કરે છે. (૧૩) ભગવત્સ્વરૂપ નારદ! દ્રવ્ય, કર્મ, કાળ, સ્વભાવ અને જીવ આ બધું વાસ્તવમાં ભગવાનથી અલગ બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. (૧૪) વેદો નારાયણ-પરાયણ છે, દેવતાઓ પણ નારાયણનાં જ

*****

અંગોમાં કલ્પિત છે અને સમસ્ત યજ્ઞો પણ નારાયણની જ પ્રસન્નતા માટે છે તથા તેમનાથી જે લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે તે બધા પણ નારાયણમાં જ કલ્પિત છે. (૧૫) બધા પ્રકારના યોગ પણ નારાયણ-પ્રાપ્તિના જ હેતુ છે; બધી તપસ્યાઓ નારાયણ ભણી જ લઈ જનારી છે; જ્ઞાન વડે પણ નારાયણ જ જ્ઞાત થાય છે; સમસ્ત સાધ્ય અને સાધનોનું પર્યવસાન ભગવાન નારાયણમાં જ છે. (૧૬) તેઓ દ્રષ્ટા છે અને ઈશ્વર પણ છે, બધાંના સ્વામી છે; નિર્વિકાર છે છતાંય સર્વસ્વરૂપ છે. તેમણે જ મને બનાવ્યો છે અને તેમની દૃષ્ટિથી જ પ્રેરાઈને હું તેમની ઈચ્છા અનુસાર સૃષ્ટિનું સર્જન કરું છું. (૧૭) ભગવાન માયાના ગુણોથી રહિત અને અનંત છે. સર્જન, સ્થિતિ (અસ્તિત્વ) અને પ્રલય માટે રજોગુણ, સત્ત્વગુણ અને તમોગુણ – આ ત્રણે ગુણ માયા વડે તેમનામાં સ્વીકારાયેલા છે. (૧૮) આ જ ત્રણે ગુણ દ્રવ્ય, જ્ઞાન અને ક્રિયાનો આશ્રય લઈને માયાથી અતીત, નિત્ય-મુક્ત મનુષ્યને પણ માયામાં સ્થિત થવાને લીધે કાર્ય, કારણ અને કર્તૃત્વના અભિમાનથી બાંધી લે છે. (૧૯) હે નારદ! આ ત્રણે ગુણોના આવરણને કારણે જ ભગવાન કે જે ઈન્દ્રિયોથી પર છે તે ઢંકાઈ ગયા છે; તેથી તેમનું સત્યસ્વરૂપ લક્ષિત થતું નથી, ગુણ દેખાય છે – ભગવાન દેખાતા નથી. સંપૂર્ણ સંસારના અને મારા પણ એક માત્ર સ્વામી તે પરમાત્મા જ છે. (૨૦)

માયાપતિ ભગવાને પોતે જ અનેક થવાની ઈચ્છા કરતાં, પોતાની માયાથી પોતાના સ્વરૂપમાં પોતે જ સ્થિત કાળ, કર્મ અને સ્વભાવનો સ્વીકાર કરી લીધો. (૨૧) કાળે ભગવાનની શક્તિથી જ ત્રણે ગુણોમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો, સ્વભાવે તેમને રૂપાંતરિત કરી દીધા અને કર્મે મહત્તત્વને જન્મ

આપ્યો. (૨૨) રજોગુણ અને સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થવાથી મહત્તત્વનો જે વિકાર થયો તેનાથી જ્ઞાન, ક્રિયા અને દ્રવ્યરૂપી તમઃપ્રધાન વિકાર ઉત્પન્ન થયો. (૨૩) તે અહંકાર કહેવાયો અને વિકાર પામીને તે ત્રણ પ્રકારનો થયો. તે પ્રકાર છે : વૈકારિક, તૈજસ અને તામસ. હે નારદ! તે (અહંકારો અનુક્રમે) જ્ઞાનશક્તિપ્રધાન, ક્રિયાશક્તિપ્રધાન અને દ્રવ્યશક્તિપ્રધાન છે. (૨૪) પંચ-મહાભૂતોના કારણરૂપ તામસ અહંકારમાં જ્યારે વિકાર થયો ત્યારે તેનાથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ. આકાશની તન્માત્રા અને ગુણ 'શબ્દ' છે. આ 'શબ્દ' થકી જ દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનો બોધ થાય છે. (૨૫) આકાશમાં જ્યારે વિકાર થયો ત્યારે તેનાથી વાયુની ઉત્પત્તિ થઈ; તેનો ગુણ 'સ્પર્શ' છે. પોતાના કારણનો ગુણ આવી જવાથી આ શબ્દયુક્ત પણ છે. ઈન્દ્રિયોમાં સ્ફૂર્તિ, શરીરમાં જીવન-શક્તિ, ઓજ અને બળ આનાં રૂપ છે. (૨૬) કાળ, કર્મ અને સ્વભાવથી વાયુમાં પણ વિકાર થયો, તેનાથી તેજની ઉત્પત્તિ થઈ. તેનો પ્રધાન ગુણ 'રૂપ' છે. સાથે જ તેના કારણભૂત આકાશ અને વાયુના ગુણ 'શબ્દ' અને 'સ્પર્શ' પણ તેનામાં છે. (૨૭) તેજનો વિકાર થતાં જળની ઉત્પત્તિ થઈ, તેનો ગુણ 'રસ' છે; કારણભૂત તત્ત્વોના ગુણ 'શબ્દ', 'સ્પર્શ' અને 'રૂપ' પણ એનામાં છે. (૨૮) જળનો વિકાર થવાથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થઈ, તેનો ગુણ 'ગંધ' છે; કારણોના ગુણ કાર્યમાં આવે છે – એ ન્યાયે 'શબ્દ', 'સ્પર્શ', 'રૂપ' અને 'રસ' – એ ચારે ગુણ પણ આનામાં વિદ્યમાન છે. (૨૯) વૈકારિક અહંકારથી મનની તથા ઈન્દ્રિયોના દશ અધિષ્ઠાતૃ દેવતાઓની પણ ઉત્પત્તિ થઈ. તેમનાં નામ છે – દિશા, વાયુ, સૂર્ય, વરુણ, અશ્વિનીકુમારો, અગ્નિ, ઈન્દ્ર, વિષ્ણુ, મિત્ર અને પ્રજાપતિ. (૩૦) તૈજસ

અહંકારના વિકારથી શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા અને દ્રાણ – આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તેમ જ વાક્, હસ્ત, પાદ, ગુદા અને જનનેન્દ્રિય – આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ. સાથે જ જ્ઞાનશક્તિરૂપી બુદ્ધિ અને ક્રિયાશક્તિરૂપી પ્રાણ પણ તૈજસ અહંકારથી જ ઉત્પન્ન થયા. (૩૧)

હે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા! જે સમયે આ પંચ-ભૂતો, ઈન્દ્રિયો, મન અને સત્ત્વ વગેરે ત્રણે ગુણ પરસ્પર સંગઠિત ન હતાં તે સમયે પોતાના રહેવા માટે ભોગોનાં સાધનરૂપ શરીરની રચના કરી શક્યાં નહીં. (૩૨) જ્યારે ભગવાને પોતાની શક્તિથી પ્રેરિત કર્યાં ત્યારે તે તત્ત્વો પરસ્પર એકબીજા સાથે મળી ગયાં અને તેમણે અરસ-પરસમાં કાર્ય-કારણભાવ સ્વીકારીને વ્યક્તિ-સમષ્ટિરૂપ પિંડ અને બ્રહ્માંડ બંનેની રચના કરી. (૩૩) તે બ્રહ્માંડરૂપી ઈંદુ એક સહસ્ર વર્ષો સુધી નિર્જીવરૂપે જળમાં પડી રહ્યું; પછી કાળ, કર્મ અને સ્વભાવનો સ્વીકાર કરનારા ભગવાને તેમાં પ્રવેશ કરીને તેને જીવિત કરી દીધું. (૩૪) તે ઈંડાને ફોડીને તેનામાંથી તે જ વિરાટ પુરુષ નીકળ્યો, કે જેનાં જાંઘ, ચરણ, ભુજાઓ, નેત્રો, મુખ અને માથાં હજારોની સંખ્યામાં છે. (૩૫) વિદ્વાન પુરુષો (ઉપાસના માટે) તેનાં જ અંગોમાં સમસ્ત લોકોની અને તેમાં રહેનારી વસ્તુઓની કલ્પના કરે છે.

તેની કમરથી નીચેનાં અંગોમાં સાતે પાતાળોની અને તેનો પેડુ (નાભિ નીચેના ભાગ)થી ઉપરનાં અંગોમાં સાતે સ્વર્ગોની કલ્પના કરવામાં આવે છે. (૩૬) બ્રાહ્મણો આ વિરાટ પુરુષનાં મુખ છે, ક્ષત્રિયો ભુજાઓ છે, વૈશ્યો જાંઘોમાંથી અને શૂદ્રો પગોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. (૩૭) પગોથી માંડીને કમર સુધી સાતે પાતાળની તથા પૃથ્વીલોકની કલ્પના કરવામાં આવી છે; નાભિમાં ભુવર્લોકની, હૃદયમાં સ્વર્લોકની અને પરમાત્માના વક્ષઃસ્થળમાં મહર્લોકની કલ્પના કરવામાં આવી છે. (૩૮) તેના ગળામાં જનલોક, બંને સ્તનોમાં તપોલોક અને મસ્તકમાં બ્રહ્માનું નિત્ય-નિવાસસ્થાન - સત્યલોક છે. (૩૯) તે વિરાટ પુરુષની કમરમાં અતલ, જાંઘોમાં વિતલ, ઘૂંટણોમાં પવિત્ર સુતલ અને જંઘાઓમાં તલાતલની કલ્પના કરવામાં આવી છે. (૪૦) એડીની ઉપરની ગાંઠોમાં (ઘૂંટીઓમાં) મહાતલ, પંજાઓ અને એડીઓ (પાનીઓ)માં રસાતલ અને તળિયાઓમાં પાતાળ લોક સમજવાના છે. આ રીતે વિરાટ પુરુષ સર્વ-લોકમય છે. (૪૧) વિરાટ ભગવાનનાં અંગોમાં એ પ્રમાણે ત્રણે લોકોની કલ્પના પણ કરવામાં આવે છે કે તેમનાં ચરણોમાં પૃથ્વી છે, નાભિમાં ભુવર્લોક છે અને મસ્તકમાં સ્વર્લોક છે. આ પ્રમાણે અલગ અલગ માન્યતાઓ છે. (૪૨)

★ ★ ★ ★

છઠો અધ્યાય

વિરાટસ્વરૂપની વિભૂતિઓનું વર્ણન

બ્રહ્માજી કહે છે – તે જ વિરાટ પુરુષના મુખમાંથી વાણી અને તેના અધિષ્ઠાતૃ દેવતા અગ્નિ ઉત્પન્ન થયેલા છે. સાતે ઇંદ* તેમની સાત ધાતુઓમાંથી નીકળેલા છે. મનુષ્યો, પિતૃઓ અને

દેવતાઓને ભોજન કરવા યોગ્ય અન્ન, બધા પ્રકારના રસ, રસનેન્દ્રિય અને તેના અધિષ્ઠાતૃ દેવતા વિરાટ પુરુષની જિહ્વામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. (૧) તેમનાં નસકોરાંમાંથી પ્રાણ, અપાન,

* ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ, અનુષ્ટુપ, ઉષ્ણિક, બૃહતી, પંક્તિ અને જગતી – આ સાત ઇંદ છે.

વ્યાન, ઉદાન અને સમાન - આ પાંચે પ્રાણ અને વાયુ તથા દ્રાણોન્દ્રિયમાંથી અશ્વિનીકુમારો, સમસ્ત ઔષધિઓ તેમજ સાધારણ તથા વિશિષ્ટ ગંધ ઉત્પન્ન થયેલ છે. (૨) તેમની નેત્ર-ઈન્દ્રિય રૂપ અને તેજની તથા તેમનાં નેત્ર-ગોલક સ્વર્ગ અને સૂર્યની જન્મભૂમિ છે. સમસ્ત દિશાઓ અને પવિત્ર કરનારાં તીર્થો કાનોમાંથી તથા આકાશ અને શબ્દ શ્રોત્ર-ઈન્દ્રિયમાંથી નીકળેલાં છે. તેમનું શરીર સંસારની બધી જ વસ્તુઓના સારભાગનો તથા સૌંદર્યનો ખજાનો છે. (૩) તે વિરાટ પુરુષની ત્વચા સ્પર્શ અને વાયુ છે. બધી ઈન્દ્રિયોનું સ્થાન તેમની ત્વચા છે. જમીનમાંથી ઉત્પન્ન થનારાં બધાં પદાર્થો - જેનાથી યજ્ઞ સંપાદન થાય છે - તે વિરાટપુરુષનાં રોમ (રુવાંટાં) છે. (૪) તેમના કેશ, દાઢી-મૂછ અને નખોમાંથી મેઘ, વીજળી, શિલા તેમ જ લોહું આદિ ધાતુઓ તથા તેમની ભુજાઓમાંથી ઘણું કરીને સંસારનું રક્ષણ કરનારા લોકપાલો પ્રગટ થયેલા છે. (૫) ભૂઃ ભુવઃ સ્વઃ - ત્રણે લોક તેમની ગતિ છે. ભગવાનનાં ચરણકમળ સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ માટે, શરણ માટે અને સર્વકામનાઓની પૂર્તિ માટેનું સ્થાન છે. (૬) વિરાટ પુરુષનું લિંગ જળ, વીર્ય, સૃષ્ટિ, મેઘ અને પ્રજાપતિનો આધાર છે તથા તેમની જનનેન્દ્રિય પ્રજનન, આનંદ અને સુખનું ઊગમસ્થાન છે. (૭) હે નારદ! વિરાટ પુરુષની પાયુ-ઈન્દ્રિય યમ, મિત્ર અને મળત્યાગનું તથા તેનું ગુદાદ્વાર હિંસા, નિર્ઝંટિ, મૃત્યુ અને નરકનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. (૮) તેમની પીઠમાંથી પરાજય, અધર્મ અને અજ્ઞાન, નાડીઓમાંથી નદ-નદીઓ અને અસ્થિઓમાંથી પર્વતોનું નિર્માણ થયેલું છે. (૯) તેમના ઉદરમાં

મૂળ પ્રકૃતિ, રસ નામની ધાતુ તથા સમુદ્રો, સમસ્ત પ્રાણીઓ અને તેમનાં મૃત્યુ સમાયેલાં છે. તેમનું હૃદય જ મનની જન્મભૂમિ છે. (૧૦) હે નારદ! હું, તમે, ધર્મ, સનકાદિ, શંકર, વિજ્ઞાન અને અંતઃકરણ - આ તમામનું આશ્રયસ્થાન પરમાત્મા જ છે. (૧૧) (કેટલું ગણાવીએ?) હું, તમે, તમારા મોટાભાઈ સનકાદિ, શંકર, દેવતાઓ, દૈત્યો મનુષ્યો, નાગો, પક્ષીઓ, મૃગો, સરીસૃપ જીવો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત-પ્રેત, સાપ, પશુ, પિતૃ, સિદ્ધ, વિદ્યાધર, ચારણ, વૃક્ષ અને અનેક પ્રકારના જીવ - કે જે આકાશ, જળ અથવા સ્થળમાં રહે છે, ગ્રહ-નક્ષત્રો, કેતુ (પૂંછડિયા) તારા, વીજળી અને વાદળાં - આ તમામે તમામ વિરાટપુરુષ જ છે. આ સંપૂર્ણ વિશ્વ - જે કંઈ પણ હતું, છે અને હશે - સર્વમાં તે જ વ્યાપ્ત છે અને તેની અંદર આ વિશ્વ તેના કેવળ દશ આંગળના* પરિમાણમાં જ રહેલ છે. (૧૨-૧૫) જેમ સૂર્ય પોતાના મંડળને પ્રકાશિત કરતો રહીને જ બહાર પણ પ્રકાશ વેરે છે તે જ રીતે પુરાણપુરુષ પરમાત્મા પણ સંપૂર્ણ વિરાટ વિગ્રહને પ્રકાશિત કરતા રહીને જ તેની બહાર-અંદર - સર્વત્ર એકરસ પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે. (૧૬)

તે વિરાટ પુરુષ મોક્ષ અને અભયના સ્વામી છે. જે મર્ત્ય અન્ન છે અર્થાત્ મનુષ્ય પોતાની ક્રિયા અને સંકલ્પથી જે પણ નિર્માણ કરે છે તે બધાથી તે પરે છે. તેથી જ કોઈ પણ તેના મહિમાનો પાર પામી શકતું નથી. (૧૭) સમસ્ત લોકો ભગવાનના એક પાદ-માત્રમાં સ્થિત છે તથા તેમના અંશમાત્ર લોકોમાં સમસ્ત પ્રાણીઓ નિવાસ કરે છે. ભૂલોક, ભુવલોક અને સ્વલોકની ઉપર મહલોક છે.

* બ્રહ્માંડનાં સાત આવરણોનું વર્ણન કરતાં વેદાન્તપ્રક્રિયામાં એવું માન્યું છે કે - પૃથ્વીથી (જમીનથી) દસ ગણું જળ છે, જળથી દસ ગણો અગ્નિ છે, અગ્નિથી દસ ગણો વાયુ છે, વાયુથી દસ ગણું આકાશ છે, આકાશથી દસ ગણો અહંકાર છે, અહંકારથી દસ ગણું મહત્ત્વ છે અને મહત્ત્વથી દસ ગણી મૂળ પ્રકૃતિ છે. તે પ્રકૃતિ ભગવાનના માત્ર એક પાદમાં છે. આ રીતે ભગવાનની મહત્તા પ્રગટ કરવામાં આવી છે. આને 'દશાંગુલ-ન્યાય' કહેવામાં આવે છે.

તેનાથી પણ ઉપર જનલોક, તપલોક અને સત્યલોકમાં અનુક્રમે અમૃત, ક્ષેમ અને અભયનો નિત્ય નિવાસ છે. (૧૮)

જન, તપ અને સત્ય – આ ત્રણે લોકોમાં બ્રહ્મચારીઓ, વાનપ્રસ્થો અને સંન્યાસીઓ નિવાસ કરે છે. દીર્ઘકાલીન બ્રહ્મચર્યહીન ગૃહસ્થો ભૂલોક, ભુવલોક અને સ્વલોકમાં નિવાસ કરે છે. (૧૯) શાસ્ત્રોમાં બે માર્ગ બતાવ્યા છે : એક અવિદ્યારૂપ કર્મમાર્ગ કે જે સકામ મનુષ્યો માટે છે અને બીજો ઉપાસનારૂપ વિદ્યામાર્ગ કે જે નિષ્કામ ઉપાસકો માટે છે. મનુષ્ય એ બંનેમાંથી કોઈ એકનો આશ્રય લઈને ભોગ મેળવી આપનારા દક્ષિણ-માર્ગ અથવા મોક્ષ મેળવી આપનારા ઉત્તર-માર્ગ યાત્રા કરે છે; પરંતુ પુરુષોત્તમ ભગવાન બંનેના આધારભૂત છે. (૨૦) જેમ સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી સૌને પ્રકાશિત કરતો હોવા છતાં પણ સૌથી અલગ છે તેવી જ રીતે જે પરમાત્માથી આ અંડની (વિરાટ પુરુષની) અને પંચભૂતો, અગિયાર ઈન્દ્રિયો અને ગુણમય વિરાટની ઉત્પત્તિ થઈ છે – તે પ્રભુ પણ આ સમસ્ત વસ્તુઓની અંદર અને તેમના રૂપમાં રહેવા છતાં પણ તેમનાથી સર્વથા અતીત છે. (૨૧)

જે સમયે આ વિરાટ પુરુષના નાભિકમળમાંથી મારો જન્મ થયો તે સમયે તે પુરુષનાં અંગો સિવાય મને અન્ય કોઈ પણ યજ્ઞની સામગ્રી મળી નહીં. (૨૨) ત્યારે મેં તેમનાં અંગોમાં જ યજ્ઞોનાં પશુ, યૂપ (સ્તંભ), કુશ, આ યજ્ઞભૂમિ અને યજ્ઞોચિત ઉત્તમ કાળની કલ્પના કરી. (૨૩) હે ઋષિશ્રેષ્ઠ! યજ્ઞ માટે આવશ્યક પાત્રો વગેરે વસ્તુઓ, જવ, અક્ષત, આદિ ઔષધિઓ, ઘી વગેરે સ્નિગ્ધ પદાર્થો, છ રસો, લોહું, માટી, જળ, ઋક્, યજુઃ, સામ, ચાતુર્હોત્ર, યજ્ઞોનાં નામ, મંત્ર, દક્ષિણા, વ્રત, દેવતાઓનાં નામ, પદ્ધતિગ્રંથ

(કલ્પ), સંકલ્પ, તંત્રપદ્ધતિ (અનુષ્ઠાન-રીતિ), ગતિ, મતિ, શ્રદ્ધા, પ્રાયશ્ચિત્ત અને સમર્પણ – આ સમસ્ત યજ્ઞસામગ્રી મેં વિરાટ પુરુષનાં અંગોમાંથી એકઠી કરી. (૨૪-૨૬) આ પ્રમાણે વિરાટ પુરુષનાં અંગોમાંથી જ સઘળી સામગ્રીનો સંગ્રહ કરીને મેં તે સામગ્રીઓ વડે તે યજ્ઞસ્વરૂપ પરમાત્માનું યજ્ઞ દ્વારા યજન કર્યું. (૨૭) ત્યારપછી તમારા મોટા ભાઈ આ નવ પ્રજાપતિઓએ પોતાના ચિત્તને પૂર્ણપણે સમાહિત કરીને વ્યક્તરૂપમાં વિરાટ પુરુષની અને અવ્યક્તરૂપમાં અંતર્યામીરૂપે રહેલા તે પુરુષની આરાધના કરી. (૨૮) ત્યારપછી અવાર-નવાર મનુ, ઋષિઓ, પિતૃઓ, દેવતાઓ, દૈત્યો અને મનુષ્યોએ યજ્ઞો દ્વારા ભગવાનની આરાધના કરી. (૨૯) હે નારદ! આ સંપૂર્ણ વિશ્વ તે જ ભગવાન નારાયણમાં સ્થિત છે, કે જેઓ સ્વયં તો પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત છે, પરંતુ સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં માયા વડે ઘણાબધા ગુણો ગ્રહણ કરી લે છે. (૩૦) તેમની જ પ્રેરણાથી હું આ સંસારની રચના કરું છું. તેમને જ આધીન થઈને રુદ્ર (શંકર) તેનો સંહાર કરે છે અને તેઓ સ્વયં વિષ્ણુના રૂપમાં તેનું પાલન કરે છે; કારણ કે તેમણે સત્ત્વ, રજસૂ અને તમસૂની ત્રણ શક્તિઓ સ્વીકારેલી છે. (૩૧) બેટા! જે કંઈ તમે પૂછ્યું હતું તેનો ઉત્તર મેં તમને આપ્યો છે. ભાવ કે અભાવ, કાર્ય કે કારણના રૂપમાં એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી, કે જે ભગવાનથી ભિન્ન હોય. (૩૨)

પ્રિય નારદ! હું પ્રેમપૂર્ણ અને ઉત્કંઠિત હૃદયથી ભગવત્સ્મરણમાં મગ્ન રહું છું, તેથી જ મારી વાણી ક્યારેય અસત્ય થતી જણાતી નથી, મારું મન ક્યારેય અસત્ય સંકલ્પ કરતું નથી અને મારી ઈન્દ્રિયો પણ ક્યારેય મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને કુમાર્ગે જતી નથી. (૩૩) હું વેદમૂર્તિ છું, મારું

જીવન તપોમય છે, મોટા મોટા પ્રજાપતિઓ મારી વંદના કરે છે અને હું તેમનો સ્વામી છું. પહેલાં મેં ખૂબ નિષ્ઠાપૂર્વક યોગનું સર્વાંગ અનુષ્ઠાન કર્યું હતું, પરંતુ હું પોતાના મૂળ કારણભૂત પરમાત્માના સ્વરૂપને જાણી શક્યો નહીં. (કારણ કે તેઓ તો એકમાત્ર ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.) (૩૪) હું તો પરમ મંગલમય અને શરણે આવેલા ભક્તોને જન્મ-મૃત્યુમાંથી છોડાવનારા પરમ કલ્યાણસ્વરૂપ ભગવાનનાં ચરણોને જ નમસ્કાર કરું છું. તેમની માયાની શક્તિ અપાર છે. જેમ આકાશ પોતાનો અંત (છેડો) જાણતું નથી તેવી જ રીતે તેઓ પણ પોતાના મહિમાનો વ્યાપ જાણતા નથી. આવી સ્થિતિમાં બીજાઓ તો તેનો પાર પામી જ કેમ શકે? (૩૫) હું, તમે મારા પુત્રો અને શંકરજી પણ તેમના સત્ય-સ્વરૂપને જાણતા નથી, ત્યારે બીજા દેવતાઓ તો તેમને જાણી જ કેમ શકે? આપણે સૌ એ રીતે મોહિત થયેલા છીએ કે તેમની માયા વડે રચાયેલા જગતને પણ બરાબર સમજી શકતા નથી, પોતપોતાની બુદ્ધિ મુજબ જ તેમનું વર્ણન કરે છે. (૩૬)

આપણે જેમના અવતારોની લીલાઓનું ગાન જ માત્ર કરતા રહીએ છીએ તેમના તત્ત્વને જાણતા નથી; તે ભગવાનનાં શ્રીચરણોમાં હું નમસ્કાર કરું છું. (૩૭) તેઓ અજન્મા અને પુરુષોત્તમ છે. પ્રત્યેક કલ્પમાં તેઓ સ્વયં પોતે જ પોતાનામાં સ્વયં પોતાની જ સૃષ્ટિ રચે છે, તેનું રક્ષણ કરે છે અને તેનો સંહાર કરે છે. (૩૮) તેઓ માયારહિત, કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને અંતરાત્મારૂપે એકરસ સ્થિત છે. તેઓ ત્રણે કાળમાં સત્ય અને સંપૂર્ણ છે; નથી તેમનો આરંભ કે નથી અંત. તેઓ ત્રિગુણ-રહિત, સનાતન અને અદ્વિતીય છે. (૩૯) હે નારદ! મહાત્માજનો જે સમયે પોતાનાં બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો અને

ચિત્તને શાન્ત કરી લે છે તે સમયે તેમનો સાક્ષાત્કાર કરે છે; પરંતુ જ્યારે એ પરમાત્માના વિષયમાં અસત્પુરુષો કુતર્કો કરે છે ત્યારે તેમનાં દર્શન થવા પામતાં નથી. (૪૦)

પરમાત્માનો પહેલો અવતાર વિરાટ પુરુષનો છે. તેના સિવાય કાળ, સ્વભાવ, કાર્ય, કારણ, મન, પંચભૂતો, અહંકાર, ત્રણે ગુણ, ઈન્દ્રિયો, અનેકરૂપોમાં પ્રકાશિત થનાર બ્રહ્માંડ-શરીર, વિરાટમાં રહેનારા પરમાત્મા, સ્થાવર અને જંગમ જીવ – એ તમામ તે અનંત ભગવાનનાં જ રૂપ છે. (૪૧) હું, શંકર, વિષ્ણુ, આ દક્ષ વગેરે પ્રજાપતિઓ, તમે અને તમારા જેવા અન્ય ભક્તજનો, સ્વર્ગલોકના રક્ષકો, પક્ષીઓના રાજા, મનુષ્યલોકના રાજા, નીચેના લોકોના અધિપતિઓ, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો અને ચારણોના અધિનાયકો; યક્ષ, રાક્ષસ, સાપ અને નાગોના સ્વામી; મહર્ષિ, પિતૃપતિ, દૈત્યેન્દ્ર, સિદ્ધેશ્વર, દાનવરાજ; એ ઉપરાંત પ્રેત-પિશાચ, ભૂત-કૂખ્માંડ, જળજંતુ, મૃગ અને પક્ષીઓના સ્વામી; તેમ જ સંસારમાં અન્ય પણ જેટલી વસ્તુઓ ઐશ્વર્ય, તેજ, ઈન્દ્રિયબળ, મનોબળ, શરીરબળ કે ક્ષમાથી યુક્ત છે; અથવા જે પણ વસ્તુઓ વિશેષ સૌંદર્ય, લજ્જા, વૈભવ તથા વિભૂતિઓથી યુક્ત છે; તેમ જ જેટલી પણ વસ્તુઓ અદ્ભુત વર્ણવાળી, રૂપવાળી કે રૂપ વિનાની છે – તે તમામે તમામ પરમતત્ત્વમય ભગવત્સ્વરૂપ જ છે. (૪૨-૪૪) હે નારદ! આ સિવાયના પરમ પુરુષ પરમાત્માના પરમપવિત્ર તથા મુખ્ય-મુખ્ય લીલા-અવતારો પણ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવાયેલા છે. તેમનું હું (હવે) કમશઃ વર્ણન કરું છું. તેમનાં ચરિત્ર સાંભળવામાં અતિ-મધુર છે અને શ્રવણેન્દ્રિયના દોષોને દૂર કરનારાં છે. તમે સાવધાન થઈને તેનો રસ માણો. (૪૫)

*****

સાતમો અધ્યાય

ભગવાનના લીલા-અવતારોની કથા

બ્રહ્માજી કહે છે — અનંત ભગવાને પ્રલયજળમાં ડૂબેલી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા માટે સમસ્ત યજ્ઞમય વરાહ-શરીર ધારણ કર્યું હતું. આદિદૈત્ય હિરણ્યાક્ષ જળમાં જ લડવા માટે તેમની સામે આવ્યો. જેમ ઇન્દ્રે પોતાના વજ્રથી પર્વતોની પાંખો કાપી નાખી હતી તે જ રીતે વરાહ ભગવાને પોતાની દાઢીથી તેના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા. (૧)

પછી તે પ્રભુએ રુચિ નામના પ્રજાપતિની પત્ની આકૃતીના ગર્ભથી સુયજ્ઞના રૂપમાં અવતાર ધારણ કર્યો. તે અવતારમાં તેમણે દક્ષિણા નામની પત્નીથી સુયમ નામના દેવતાઓ ઉત્પન્ન કર્યા અને ત્રણે લોકોનાં મહાસંકટ હરી લીધાં. તેથી જ સ્વાયંભુવ મનુએ તેમને 'હરિ'ના નામે પોકાર્યા. (૨)

હે નારદ! કર્દમ પ્રજાપતિના ઘેર દેવહૂતિના ગર્ભથી નવ બહેનો સાથે ભગવાને કપિલના રૂપમાં અવતાર લીધો. તેમણે પોતાની માતાને તે આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, જેનાથી તેણે આ જ જન્મમાં પોતાના હૃદયને — ત્રણે ગુણોની આસક્તિથી ઉત્પન્ન થનાર મળને ધોઈને કપિલ ભગવાનના વાસ્તવિક સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી લીધું. (૩)

મહર્ષિ અત્રિ ભગવાનને પુત્રરૂપે પ્રાપ્ત કરવા માગતા હતા. તેમના પર પ્રસન્ન થઈને ભગવાને તેમને એક દિવસે કહ્યું કે 'મેં સ્વયં પોતાને તમને દઈ દીધા'. તેથી અવતાર લેવાથી ભગવાનનું નામ 'દત્ત' (દત્તાત્રેય) પડ્યું. તેમનાં ચરણકમળોના પરાગથી પોતાના શરીરને પવિત્ર કરીને રાજા યદુ અને સહસ્રાર્જુન વગેરેએ યોગ દ્વારા ભોગ અને મોક્ષ એ બંનેય સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી. (૪)

હે નારદ! સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં વિવિધ લોક રચવાની ઇચ્છાથી મેં તપ કર્યું. મારા તે અખંડ તપથી પ્રસન્ન થઈને ભગવાને 'તપ' અર્થવાળા 'સન' નામથી યુક્ત સનક, સનન્દન, સનાતન અને સનત્કુમારના રૂપમાં અવતાર લીધો. આ અવતારમાં તેમણે પ્રલયને કારણે પહેલા કલ્પના ભુલાયેલા આત્મજ્ઞાનનો ઋષિઓને યથાવત્ ઉપદેશ કર્યો, જેનાથી તે બધાએ પોતાના હૃદયમાં તત્કાળ પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો. (૫)

ધર્મની પત્ની દક્ષકન્યા મૂર્તિના ગર્ભથી તેઓ નર-નારાયણના રૂપમાં પ્રગટ થયા. તેમના તપનો પ્રભાવ તેમના જેવો જ છે. ઇન્દ્રે મોકલેલી કામની સેના - અપ્સરાઓ તેમની સામે જતાં જ પોતાનો સ્વભાવ ખોઈ બેઠી; તેઓ પોતાના હાવભાવથી તે આત્મસ્વરૂપ ભગવાનના તપમાં વિઘ્ન નાખી શકી નહીં. (૬) નારદ! શંકર વગેરે મહાનુભાવો પોતાની રોષભરી દષ્ટિથી કામદેવને બાળી નાખે છે, પરંતુ સ્વયં પોતાને બાળનારા અસહ્ય ક્રોધને તેઓ બાળી શકતા નથી. તે જ ક્રોધ નર-નારાયણના નિર્મળ હૃદયમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં જ ડરનો માર્યો કાંપી ઊઠે છે; તો પછી ભલા, તેમના હૃદયમાં કામનો પ્રવેશ તો થઈ જ કેમ શકે? (૭)

પોતાના પિતા રાજા ઉત્તાનપાદની પાસે બેસેલા પાંચ વર્ષના બાળક ધ્રુવને તેમની સાવકી માતા સુરુચિએ પોતાનાં વચન-બાણોથી વીંધ્યા; આટલી નાની અવસ્થા હોવા છતાંય તેઓ તે ગ્લાનિને લીધે તપ કરવા વનમાં ગયા. તેમની પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થઈને ભગવાન પ્રગટ થયા અને તેમણે ધ્રુવને ધ્રુવપદનું વરદાન આપ્યું. આજે પણ દિવ્ય મહર્ષિઓ ધ્રુવની ઉપર-નીચે પ્રદક્ષિણા

કરતાં કરતાં તેમની સ્તુતિ કરતા રહે છે. (૮)

કુમાર્ગામી વેનનાં ઐશ્વર્ય અને પૌરુષ બ્રાહ્મણોના હુંકારરૂપી વજ્રથી બળીને ભસ્મ થઈ ગયાં. તે નરકમાં પડવા લાગ્યો. ઋષિઓની પ્રાર્થનાથી ભગવાને તેના શરીરમંથનથી પૃથુના રૂપમાં અવતાર ધારણ કરીને તેને નરકોમાંથી ઉગાર્યો અને આ પ્રમાણે ‘પુત્ર’* શબ્દને ચરિતાર્થ કર્યો. તે જ અવતારમાં પૃથ્વીને ગાય બનાવીને તેમણે તેમાંથી જગત માટે સમસ્ત ઔષધિઓનું દોહન કર્યું. (૯)

રાજા નાભિની પત્ની સુદેવીના ગર્ભથી ભગવાને ઋષભદેવના રૂપમાં જન્મ લીધો. આ અવતારમાં સમસ્ત આસક્તિઓથી રહિત થઈને, પોતાની ઈન્દ્રિયો અને મનનું અત્યંત શમન કરીને તથા પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈને સમદર્શીના રૂપમાં તેમણે જડની જેમ યોગચર્યાનું આચરણ કર્યું. આ સ્થિતિને મહર્ષિઓ પરમહંસપદ અથવા અવધૂતચર્યા કહે છે. (૧૦)

આ પછી સ્વયં તે જ યજ્ઞપુરુષે મારા યજ્ઞમાં સ્વર્ણ જેવી કાન્તિવાળા હયગ્રીવના રૂપમાં અવતાર લીધો. ભગવાનનો તે વિગ્રહ વેદમય, યજ્ઞમય અને સર્વદેવમય છે. તેમની જ નાસિકામાંથી શ્વાસરૂપે વેદવાણી પ્રગટ થઈ. (૧૧)

ચાક્ષુષ મન્વંતરના અંતમાં ભાવી મનુ સત્યવ્રતે મત્સ્યના રૂપમાં ભગવાનને પ્રાપ્ત કર્યા. તે સમયે પૃથ્વીરૂપી નૌકાનો આશ્રય હોવાને કારણે તેઓ જ સમસ્ત જીવોના આશ્રય બન્યા. પ્રલયના તે ભયંકર જળમાં, મારા મુખમાંથી ઝરેલા વેદોને લઈને તેઓ તેમાં જ વિહાર કરતા રહ્યા. (૧૨)

જ્યારે મુખ્ય-મુખ્ય દેવતાઓ અને દાનવો અમૃતપ્રાપ્તિ માટે ક્ષીરસાગરનું મંથન કરી રહ્યા હતા ત્યારે ભગવાને કચ્છપ (કાચબા)ના રૂપમાં

પોતાની પીઠ ઉપર મંદરાચળ ધારણ કર્યો. તે સમયે પર્વતના ઘૂમવાને કારણે તેના ઘસાવાથી તેમની પીઠની ખંજવાળ થોડી મટી, જેને લીધે તેઓ થોડીક ક્ષણો સુધી આરામથી ઊંઘી ગયા. (૧૩)

ત્રિલોકીનો મહાન ભય હરી લેવા માટે તેમણે નૃસિંહ (નરસિંહ)નું રૂપ ધારણ કર્યું. ફડફડતી ભમરો (આંખનાં ભવાં) અને તીક્ષ્ણ દાઢોથી તેમનું મુખ ઘણું ભયાનક લાગતું હતું. તેમને જોતાં જ હિરણ્યકશિપુ હાથમાં ગદા લઈને તેમના પર તૂટી પડ્યો; અને તેથી ભગવાન નૃસિંહે દૂરથી જ તેને પકડી લઈને પોતાની જાંઘોમાં નાખ્યો અને તે તરફડતો રહ્યો હોવા છતાંય પોતાના નખોથી તેનું પેટ ચીરી નાખ્યું. (૧૪)

ઘણા ઊંડા સરોવરમાં મહાબળવાન ગ્રાહે (મગરમચ્છ) ગજેન્દ્રનો પગ પકડી લીધો. જ્યારે તે (ગજેન્દ્ર) ઘણો થાક્યો અને ગભરાઈ ગયો ત્યારે તેણે પોતાની સૂંઢમાં કમળ લઈને ભગવાનને પોકાર્યા — ‘હે આદિપુરુષ! હે સમસ્ત લોકોના સ્વામી! હે શ્રવણમાત્રથી કલ્યાણ કરનાર!’ (૧૫) તેનો પોકાર સાંભળીને અનંતશક્તિના ભગવાન ચક્રપાણિ નારાયણ ગરુડની પીઠ પર ચઢીને ત્યાં આવ્યા અને તેમણે પોતાના ચક્રથી ગ્રાહનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. આ રીતે કૃપાળુ ભગવાને પોતાના શરણાગત ગજેન્દ્રની સૂંઢ સાહીને તેનો તે વિપત્તિમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો. (૧૬)

ભગવાન વામન અદિતિના પુત્રોમાં સૌથી નાના હતા, પરંતુ ગુણોની દૃષ્ટિએ તેઓ સૌથી મહાન હતા; કારણ કે યજ્ઞપુરુષ ભગવાને આ અવતારમાં બલિનો સંકલ્પ છૂટતાં જ સમસ્ત લોકોને પોતાનાં ચરણોથી માપી લીધા હતા. વામન બનીને તેમણે ત્રણ ડગલાં ભૂમિના બહાને બલિ પાસેથી બધી પૃથ્વી લઈ લીધી, પરંતુ એનાથી એ

* ‘પુત્ર’ શબ્દનો અર્થ જ છે ‘પુત્ર’ નામના નરકમાંથી બચાવનાર.

વાત પણ સિદ્ધ કરી દીધી કે સન્માર્ગ પર ચાલનારા મનુષ્યો પાસેથી ભગવાન હોય તો પણ તેમણે માંગીને જ લેવું જોઈએ. સમર્થ પુરુષોએ પણ તેને ઐશ્વર્યથી ચ્યુત કરવો જોઈએ નહીં. (૧૭)

ભગવાનના ચરણોના પવિત્ર જળને પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરનાર બલિને દેવોનું આધિપત્ય પ્રાપ્ત હતું. એને તે કોઈ મોટી વાત માનતો ન હતો; પણ તેણે પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી બીજું કશું જ ન ઈચ્છ્યું એટલું જ નહીં, 'હું ભગવાનને માટે જ છું' એવું જેણે પોતાના અંતર્મનથી માન્યું અને ભગવાનનાં ચરણકમળ પોતાના મસ્તક ઉપર પધરાવ્યાં. એ જ એનો સાચો પુરુષાર્થ હતો. (૧૮)

હે નારદ! તમારા અત્યંત પ્રેમભાવથી પરમ પ્રસન્ન થઈને હંસના રૂપમાં ભગવાને તમને યોગ, જ્ઞાન અને આત્મતત્ત્વને પ્રકાશિત કરનારા ભાગવતધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો, કે જે કેવળ ભગવાનના શરણાગત ભક્તોને જ સરળતાથી મળે છે. (૧૯) સ્વાયંભુવ વગેરે મન્વંતરોમાં મનુના રૂપમાં અવતાર લઈને મનુવંશનું રક્ષણ કરતા રહીને, દસે દિશાઓમાં અકુંઠિત તેજ અને સુદર્શનચક્રને ધારણ કરનારા ભગવાન નિષ્કંટક શાસન કરે છે. ત્રણે લોકોની ઉપર સત્યલોક સુધી તેમનાં ચરિત્રોની કમનીય કીર્તિ ફેલાય છે અને તે જ રૂપે તેઓ અવારનવાર પૃથ્વીના ભારરૂપ દુષ્ટ રાજાઓનું દમન પણ કરતા રહે છે. (૨૦)

ધન્વંતરિ ભગવાન સ્વયં મૂર્તિમાન કીર્તિસ્વરૂપ છે. તેમના નામથી જ મોટા મોટા રોગીઓના રોગોનો તત્કાળ નાશ કરે છે. દૈત્યો વડે હરી લેવાયેલ તેમનો યજ્ઞ-ભાગ, જે યજ્ઞમાં અમૃતમય આયુષ્ય પ્રદાન કરનાર છે તેને તેમણે ફરીથી પ્રાપ્ત કર્યો. તેમણે જ અવતાર લઈને સંસારમાં આયુર્વેદનું પ્રવર્તન કર્યું. (૨૧)

એ જ ભગવાને, ઉગ્રપરાક્રમવાળા મહાત્મા

પરશુરામરૂપે, ભાગ્યવશાત્ વિનાશ માટે જ વધી ગયેલા, બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરનારા અને જેમણે પોતાનો માર્ગ છોડી દીધો છે તેના ફળસ્વરૂપે નરકની પીડાને પ્રાપ્ત થનારા તથા પૃથ્વી માટે કંટકરૂપ એવા ક્ષત્રિય-સમુદાયનો પોતાના ઘોર પરશુની તીક્ષ્ણ ધારથી $૩ \times ૭ = ૨૧$ વાર સંહાર કર્યો. (૨૨)

માયાપતિ ભગવાને આપણા પર અનુગ્રહ (કૃપા-કરુણા) કરવા માટે પોતાની કળાઓ - ભરત, શત્રુઘ્ન અને લક્ષ્મણની સાથે શ્રીરામના રૂપમાં ઈક્ષ્વાકુવંશમાં અવતાર લઈને પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા પોતાની પત્ની અને ભાઈ સાથે વનમાં નિવાસ કર્યો. તે જ સમયે તેમનાથી વિરોધ કરવાથી રાવણ તેમના હાથે માર્યો ગયો. (૨૩) ત્રિપુર વિમાનને બાળી મૂકવા ઉદ્યત થયેલા શંકરની જેમ ભગવાન શ્રીરામ જે સમયે શત્રુની નગરી લંકાને ભસ્મ કરવા માટે સમુદ્રકિનારે પહોંચ્યા તે સમયે તેમનાં પ્રિય પત્ની સીતાજીના વિયોગને કારણે વૃદ્ધિ પામેલા ક્રોધાગ્નિથી તેમની આંખો એટલી લાલ થઈ ગઈ કે તેમની દૃષ્ટિથી જ સમુદ્રના મગરમચ્છ, સાપ, ગ્રાહ વગેરે જીવો સંતપ્ત થવા લાગ્યા અને ભયથી થરથર કંપતા સમુદ્રે ઝટપટ તેમને માર્ગ આપી દીધો. (૨૪)

રાવણના કઠોર વક્ષઃસ્થળથી ભટકાઈને ઈન્દ્રના વાહન ઐરાવતનાં દાંત તૂટીને ચૂર-ચૂર થઈ ચારે દિશાઓમાં વિખેરાઈ ગયા, તેથી દિશાઓ પણ સફેદ થઈ ગઈ. ત્યારે ઘમંડથી ફુલાઈને અટ્ટહાસ કરનારો રાવણ જ્યારે શ્રીરામચંદ્રજીના પત્ની સીતાજીને હરી લાવ્યો ત્યારે શ્રીરામની સામે યુદ્ધભૂમિમાં ગર્વપૂર્વક લડવા આવ્યો, અને ભગવાન શ્રીરામના ધનુષ્ય-ટંકારથી જ તેનો ઘમંડ, અને પ્રાણ ગુમાવી બેઠો. (૨૫)

*****

જે સમયે વિપુલમાત્રામાં દૈત્યો પૃથ્વીને ત્રસ્ત કરશે તે સમયે તેનો ભાર ઉતારવા માટે ભગવાન પોતાના ગૌરવવર્ણ અને કૃષ્ણવર્ણના રૂપમાં બળરામ અને શ્રીકૃષ્ણના રૂપમાં કલા-અવતાર ધારણ કરશે.* તેઓ પોતાનો મહિમા પ્રગટ કરવા માટે એટલાં અદ્ભુત ચરિત્રો કરશે કે સંસારના મનુષ્યો તેમની લીલાઓનું રહસ્ય બિલકુલ સમજી શકશે નહીં. (૨૬) બાળપણમાં જ પૂતનાના પ્રાણ હરી લેવા, ત્રણ મહિનાની ઉંમરે જ પગ ઉલાળીને ઘણું ભારે શકટ (ગાડું) ઉલટાવી નાખવું અને ગોઠણભેર ચાલતાં ચાલતાં આકાશને અડનારાં યમલાર્જુન વૃક્ષોની વચ્ચે પેસીને તેમને ઉખેડી નાખવાં — આ બધાં એવાં કામ છે કે જે ભગવાન સિવાય અન્ય કોઈ કરી શકે નહીં. (૨૭) જ્યારે કાલિય નાગના વિષથી દૂષિત થયેલાં યમુનાનાં જળ પીને વાછરડાં અને ગોપબાળકો મરી જશે ત્યારે તેઓ પોતાની સુધાપૂર્ણ કૃપાદૃષ્ટિની વૃષ્ટિથી જ તેમને જીવતાં કરી દેશે અને યમુનાનાં જળને શુદ્ધ કરવા માટે તેઓ તેમાં વિહાર કરશે તથા અત્યંત ભયાનક ઝેરવાળા, પરાક્રમી અને જીભ લપકારતા કાલિય નાગને ત્યાંથી કાઢી મૂકશે. (૨૮) આ ભગવાનનું કેવું દિવ્ય કર્મ હશે કે — તે જ દિવસે રાત્રિના સમયે બળરામસહિત બધા લોકો યમુનાકિનારે સૂકા ઘાસના વનમાં મીઠી નિદ્રામાં સૂતા હશે ત્યારે એકાએક ચારે બાજુ દાવાનળ સળગતાં વ્રજવાસીઓના પ્રાણસંકટમાં આવી પડતાં (હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! બચાવો, બચાવો. અમારું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો. એવો પોકાર કરતાં) તેમની આંખો બંધ કરાવી દાવાગ્નિથી બચાવી ભગવાન તેમને વ્રજમાં લઈ જશે. (આ જ તો ભગવાનની અકળ લીલા છે!) (૨૯) (જે

કોઈના બંધનમાં ક્યારેય આવતા નથી) તે ભગવાનને બાંધવા માટે જ્યારે માતા જશોદાજી જે જે દોરડાં લાવશે તે બધાં ટૂંકા પડશે. (છેવટે તો કૃપા કરી બંધાઈ જ જશે.) ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણને બગાસું આવતાં મા જશોદાજી તેમના મુખમાં અનેક બ્રહ્માંડો જોઈને વિસ્મિત થઈ જશે ત્યારે ભગવાન તેમને જ્ઞાન આપી તેમના મનનું સમાધાન કરશે. (૩૦) તેઓ નંદબાબાને અજગરના ભયમાંથી અને વરુણના પાશ (બંધન)માંથી છોડાવશે. મય દાનવનો પુત્ર વ્યોમાસુર જ્યારે ગોપબાળકોને પહાડની ગુફાઓમાં પૂરી દેશે ત્યારે તેઓ તેમને પણ ત્યાંથી બચાવી લાવશે. ગોકુળના લોકોને, કે જેઓ આખો દિવસ તો કામધંધામાં વ્યાકુળ રહે છે અને રાત્રે અત્યંત થાકીને સૂઈ જાય છે, તેમને, તેઓ સાધનાહીન હોવા છતાંય એ પોતાના પરમધામમાં લઈ જશે. (૩૧) હે નિષ્પાપ નારદ! જ્યારે શ્રીકૃષ્ણની સલાહથી ગોપલોકો ઈન્દ્રનો યજ્ઞ બંધ કરી દેશે ત્યારે ઈન્દ્ર વ્રજભૂમિનો વિનાશ કરવા માટે ચારે બાજુથી મુસળધાર વરસાદ વરસાવશે. તેમાંથી તેમનું અને તેમનાં પશુઓનું રક્ષણ કરવા માટે ભગવાન કૃપાધીન થઈને (પોતાની) સાત વર્ષની ઉંમરે જ સાત દિવસો સુધી ગોવર્ધન પર્વતને એક જ હાથે છત્રકપુષ્પ (બિલાડીના ટોપ)ની જેમ રમત-રમતમાં (સહેલાઈથી) જ ધારણ કરી લેશે. (૩૨) વૃન્દાવનમાં વિહાર કરતાં કરતાં શરદપૂર્ણિમાની રાત્રિના સમયે ચન્દ્રમાની ચારેબાજુ ખીલેલી ઉજ્જવળ ચાંદનીમાં રાસ રમવાની ઈચ્છાથી શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા ગોપીઓને આમંત્રિત કરનારા મધુર વેણુનાદને સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ-મિલનની તીવ્ર લાલસાથી અને શ્રીકૃષ્ણ

* કેશવાળો અવતાર કહેવાનો અર્થ એ છે કે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે ભગવાનનો એક કેશ પણ પર્યાપ્ત છે; આ સિવાય, શ્રીબળરામજી અને શ્રીકૃષ્ણના વર્ણને સૂચવવા માટે પણ તેમને અનુક્રમે સફેદ અને કાળા કેશવાળો અવતાર કહેવામાં આવ્યા છે. વાસ્તવમાં શ્રીકૃષ્ણ તો પૂર્ણપુરુષ સ્વયં ભગવાન છે -- કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્ ।

સાથેના મહારાસ દ્વારા પરમાનંદની અનુભૂતિ કરનારી ગોપીઓને જ્યારે કુબેરનો પુત્ર શંખચૂડ હરી જશે ત્યારે ભગવાન તેનું મસ્તક છેદી ગોપીઓને છોડાવશે. (૩૩) બીજા પણ ઘણાબધા — પ્રલંબાસુર, ધેનુકાસુર બકાસુર, કેશી, અરિષ્ટાસુર વગેરે દૈત્યો; ચાણૂર વગેરે પહેલવાનો, કુવલયાપીડ હાથી, કંસ, કાલયવન, ભૌમાસુર, મિથ્યાવાસુદેવ, શાલ્વ, દ્વિવિદવાનર, બલ્લલ, દંતવક્ત્ર, રાજા નગ્નજિતના સાત બળદ, શંબરાસુર, વિદૂરથ, રુક્મી વગેરે તથા કામ્બોજ, મત્સ્ય, કુરુ, કૈકય, સુંજય વગેરે દેશોના રાજાઓ તેમ જ જે પણ યોદ્ધાઓ ધનુષ્ય ધારણ કરીને યુદ્ધભૂમિમાં સામે આવશે તે બધા બળરામ, ભીમસેન, અર્જુન વગેરે નામોની ઓથે સ્વયં ભગવાન વડે જ માર્યા જશે અને તેમના ધામમાં પ્રાપ્ત થશે. (૩૪-૩૫)

કાળક્રમે લોકોની સમજ ઓછી થઈ જાય છે, આયુષ્ય પણ ટૂંકું થવા લાગે છે; તે સમયે ભગવાન જ્યારે જુએ છે કે હવે આ લોકો મારું તત્ત્વ બતાવનારી વેદવાણીને સમજવામાં અસમર્થ છે ત્યારે પ્રત્યેક કલ્પમાં સત્યવતીના ગર્ભથી વ્યાસરૂપે પોતે જ પ્રગટ થઈને વેદરૂપી વૃક્ષનું વિભિન્ન શાખાઓના રૂપમાં વિભાજન કરે છે. (૩૬)

દેવતાઓના શત્રુ દૈત્યો, જેમને વૈદિક કર્મનો અધિકાર નથી તે પણ વેદમાર્ગનો સહારો લઈને, મયદાનવે બનાવેલાં અદૃશ્ય વેગવાળાં નગરોમાં રહીને યજ્ઞો કરશે અને લોકોનો સત્યાનાશ (વિનાશ) કરશે ત્યારે ભગવાન લોકોની બુદ્ધિમાં મોહ અને અતિલોભ ઉત્પન્ન કરનારો વેશ ધારણ કરીને બુદ્ધના રૂપમાં ઘણાબધા ઉપધર્મોનો ઉપદેશ કરશે. (૩૭) કળિયુગના અંતે જ્યારે સત્પુરુષોનાં ઘરોમાં પણ ભગવત્કથા થવામાં વિઘ્નો ઊભાં થવા લાગશે; બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો પાખંડી થઈ જશે તથા શૂદ્રો રાજા બની જશે, ત્યાં સુધી કે ક્યાંય

પણ 'સ્વાહા', 'સ્વધા' અને 'વષટ્કાર'નો ધ્વનિ — દેવો-પિતૃઓના યજ્ઞશ્રાદ્ધની વાત સુધ્યાં સાંભળવા મળશે નહીં ત્યારે કળિયુગનું શાસન કરવા માટે ભગવાન કલ્કિ અવતાર ધારણ કરશે. (૩૮)

જ્યારે સૃષ્ટિ-રચનાનો સમય હોય છે ત્યારે તપસ્યા, નવ પ્રજાપતિઓ, મરીચિ આદિ ઋષિઓના અને મારા રૂપમાં; જ્યારે સૃષ્ટિ-રક્ષણનો સમય હોય છે ત્યારે ધર્મ, વિષ્ણુ, મનુ, દેવતાઓ અને રાજાઓના રૂપમાં; તથા જ્યારે સૃષ્ટિ-પ્રલયનો સમય હોય છે ત્યારે અધર્મ, રુદ્ર અને ક્રોધવશ નામના સર્પના તેમ જ દૈત્યો વગેરેના રૂપમાં સર્વશક્તિમાન ભગવાનની માયાવિભૂતિઓ જ પ્રગટ થાય છે. (૩૯) કોઈ વ્યક્તિ ભલે પૃથ્વીના રજકણોની ગણતરી કદાચ (એ સંભવ જ નથી.) કરી શકે, પરંતુ ભગવાનના પરાક્રમોની ગણતરી કરવી સંભવ નથી. ભગવાન જ્યારે ત્રિવિક્રમ અવતારમાં ત્રિલોકીને બે ડગલામાં માપી રહ્યા હતા ત્યારે તેમના ચરણોના અદમ્ય વેગથી સમસ્ત બ્રહ્માંડ ધ્રુજવાની સ્થિતિમાં હતું, પરંતુ ભગવાને તેને સ્થિર રાખ્યું હતું. આ તેમનું કેવું અદ્ભુત પરાક્રમ છે? (૪૦) સમસ્ત સૃષ્ટિની રચના અને સંહાર કરનારી માયા તેમની એક શક્તિ છે. એવી-એવી અનંત શક્તિઓના આશ્રયભૂત તેમના સ્વરૂપને નથી હું જાણતો અને નથી તો તમારા મોટાભાઈ સનકાદિ વગેરે જાણતા, પછી બીજાઓની તો વાત જ ક્યાં રહી? આદિદેવ ભગવાન શેષ પોતાનાં સહસ્ર મુખોથી તેમનાં ગુણગાન કરતા રહ્યા છે, પરંતુ તેઓ હજી પણ તેમના અંતની કલ્પના કરી શક્યા નથી. (૪૧) જેઓ નિષ્કપટભાવે ભગવાનના ચરણારવિંદના આશ્રિત થઈ જાય છે, અનંત ભગવાન તેમના પર દયા કરે છે અને તેઓ જ ભગવાનની દુસ્તર એવી દેવમાયાને પાર કરી જાય

છે. અને તેમની કૂતરા-શિયાળના ભક્ષણ એવા શરીર, ઘર, પત્ની-પુત્રમાં 'હું અને મારું' એવી આસક્તિ રહેતી નથી. (૪૨) પ્રિય નારદ! પરમ પુરુષની તે યોગમાયાને કોણ કોણ જાણે છે તે કહું છું. હું તથા તમે બધા - ભગવાન શંકર, દૈત્યકુલભૂષણ પ્રહ્લાદ, શતરૂપા, મનુ, મનુપુત્રો પ્રિયવ્રત વગેરે, પ્રાચીનબર્હિષ્ (ઈન્દ્ર), ઋભુ અને ધ્રુવ, અને (૪૩) આ સિવાય ઈક્વાકુ, પુરૂરવા, મુચુકુંદ, જનક, ગાધિ, રઘુ, અંબરીષ, સગર, ગય, યયાતિ વગેરે તથા માંધાતા, અલર્ક, શતધન્વા, અનુ, રન્તિદેવ, ભીષ્મ, બલિ, અમૂર્તરય, દિલીપ, સૌભરિ, ઉત્તંક, શિબિ, દેવલ, પિપ્પલાદ, સારસ્વત, ઉદ્ધવ, પરાશર, ભૂરિષેણ તેમ જ વિભીષણ, હનુમાન, શુકદેવ, અર્જુન, આર્ષિષેણ, વિદુર, શ્રુતદેવ વગેરે મહાત્માઓ પણ જાણે છે. (૪૪-૪૫) ભગવાનના પ્રેમી ભક્તોના જેવો સ્વભાવ બનાવવાનો જેમને બોધ મળ્યો છે તે સ્ત્રીઓ, હૂણો, ભીલો અને પાપને કારણે પશુ-પક્ષી વગેરે યોનિઓમાં રહેનારાઓ પણ ભગવાનની માયાનું રહસ્ય જાણી જાય છે અને આ સંસાર-સાગરમાંથી હંમેશ માટે પાર ઊતરી જાય છે; તો પછી જે મનુષ્યો વૈદિક સદાચારનું પાલન કરે છે તેમની બાબતમાં તો કહેવાનું જ શું હોય? (૪૬)

પરમાત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એકરસ, શાંત, અભય તેમ જ કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, શુદ્ધ અને સમ છે, સત્-અસત્ બંનેથી પર છે. કોઈ પણ વૈદિક કે લૌકિક શબ્દનું તેને વર્ણવવાનું સામર્થ્ય નથી. અનેક પ્રકારનાં સાધનોથી સંપન્ન થનારાં કર્મોનું ફળ પરમાત્મતત્ત્વ નથી. (તેનાથી તો પ્રપંચની જ પ્રાપ્તિ થાય છે.) બીજું તો શું, સ્વયં માયા પણ તે (પરમાત્મ-સ્વરૂપ)ની સામે જવા પામતી નથી, લજવાઈને દૂર ભાગી જાય છે. (૪૭) પરમપુરુષ

ભગવાનનું તે જ પરમપદ છે. મહાત્માઓ તેનો શોકરહિત અનંત આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મના રૂપમાં સાક્ષાત્કાર કરે છે. સંયમશીલ મનુષ્યો તેનામાં પોતાના મનને સમાહિત કરીને સ્થિત થઈ જાય છે. જેમ ઈન્દ્ર સ્વયં મેઘ-રૂપે વિદ્યમાન હોવાને કારણે, પાણી માટે કૂવો ખોદવાની કોદાળી રાખતા નથી, તેવી જ રીતે મહાપુરુષોને પરમાત્મામાં શાશ્વત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લેવાથી કોઈ સાધનની જરૂર રહેતી નથી. (૪૮)

તે પરમ પુરુષ પરમાત્મા સર્વશ્રેષ્ઠ કર્મોના પ્રભુ છે, ભગવાન છે. મનુષ્યોના ભાવ અને સ્વભાવ પ્રમાણે જેમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે તે સત્કર્મોની પ્રસિદ્ધિ (ઉત્પત્તિ) ભગવાનથી જ થાય છે. તે અજન્મા પરમાત્મા ક્ષેત્રજ્ઞના રૂપમાં સર્વવ્યાપી છે. આ શરીરનો નાશ થવાથી તેનો નાશ થતો નથી. તે આકાશવત્ સર્વવ્યાપી છે. (૪૯)

પુત્ર નારદ! સંકલ્પથી વિશ્વની રચના કરનારા, છ ઐશ્વર્યોથી સંપન્ન શ્રીહરિનું મેં તમારી આગળ સંક્ષેપમાં વર્ણન કર્યું. જે કંઈ કાર્ય-કારણ અથવા ભાવ-અભાવ છે તે બધું ભગવાનથી ભિન્ન નથી; અને તેમ છતાં ભગવાન તો તેનાથી અલગ પણ છે જ. (૫૦) ભગવાને મને જે ઉપદેશ કર્યો હતો તે જ આ 'ભાગવત' છે. આમાં ભગવાનની વિભૂતિઓનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે. તમે એનો વિસ્તાર કરો. (૫૧) કોઈ પણ રીતે સૌના આશ્રય અને સર્વસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીહરિમાં લોકોની પ્રેમપૂર્ણ ભક્તિ થાય તેવો નિશ્ચય કરીને એનું વર્ણન કરો. (૫૨) જે મનુષ્યો ભગવાનની અચિંત્ય શક્તિ - માયાના વર્ણનનું અથવા બીજાઓએ કરેલા વર્ણનનું અનુમોદન (સમર્થન) કરે છે અથવા શ્રદ્ધાપૂર્વક નિત્ય શ્રવણ કરે છે તેમનું ચિત્ત ક્યારેય માયાથી મોહિત થતું નથી. (૫૩)

*****

આઠમો અધ્યાય

રાજા પરીક્ષિતના વિવિધ પ્રશ્નો

રાજા પરીક્ષિતે કહ્યું — હે ભગવાન! તમે વેદવેદાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. હું તમારી પાસેથી એ જાણવા ઇચ્છું છું કે જ્યારે બ્રહ્માજીએ નિર્ગુણ ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરવા માટે નારદજીને આદેશ કર્યો ત્યારે તેમણે કોને કોને કયા રૂપમાં ઉપદેશ આપ્યો? એક તો, અચિંત્ય શક્તિઓના આશ્રયભૂત ભગવાનની કથાઓ જ લોકોનું પરમ મંગળ કરનારી છે; અને બીજું, સૌને ભગવાનનાં દર્શન કરાવવાનો દેવર્ષિ નારદનો સ્વભાવ છે. તમે તેમની વાતો મને અવશ્ય સંભળાવો. (૧-૨) મહાભાગ્યવાન શુકદેવજી! તમે મને એવો ઉપદેશ કરો કે હું પોતાના આસક્તિરહિત મનને સર્વાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં તલ્લીન કરીને પોતાનું શરીર ત્યજી શકું. (૩) જે મનુષ્યો તેમની લીલાઓનું શ્રદ્ધાપૂર્વક નિત્ય શ્રવણ અને કથન કરે છે તેમના હૃદયમાં તત્કાળ ભગવાન પ્રગટ થાય છે. (૪) શ્રીકૃષ્ણ કાનનાં છિદ્રો મારફત (પ્રવેશીને) પોતાના ભક્તોના ભાવપૂર્ણ હૃદય-કમળ પર જઈ બેસે છે અને જેમ શરદ ઋતુ જળનું ગંદાપણું દૂર કરી દે છે તેવી જ રીતે તેઓ ભક્તોના મનના મેલનો નાશ કરે છે. (૫) જેમ માર્ગના સમસ્ત ક્લેશોથી છૂટીને ઘરે આવેલો પથિક (પછી) પોતાના ઘરને છોડતો નથી તેમ જેનું હૃદય શુદ્ધ થઈ જાય છે તે એક ક્ષણ માટે પણ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમળોને છોડતો નથી. (૬)

હે ભગવન્! જીવનો પંચભૂતો સાથે કોઈ સંબંધ નથી; અને તેમ છતાં તેનું શરીર પંચભૂતોથી જ બને છે. તો શું સ્વભાવથી જ આમ બને છે કે પછી કશા કારણથી? — આ

વાતનો મર્મ તમે સંપૂર્ણપણે જાણો છો. (૭) (તમે બતાવ્યું કે) ભગવાનની નાભિમાંથી તે કમળ પ્રગટ થયું, જેમાં લોક-રચના થઈ. આ જીવ પોતાના સીમિત અવયવોથી જેમ મર્યાદિત છે તેમ જ પરમાત્મા પણ સીમિત અવયવોથી મર્યાદિત છે શું? (આ પ્રશ્નથી વિરાટ પુરુષના સ્વરૂપને તેઓ જાણવા ઇચ્છે છે.) (૮) જેમની કૃપાથી સર્વભૂતમય બ્રહ્માજી પ્રાણીઓનું સર્જન કરે છે; જેમના નાભિ-કમળમાંથી ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ, જેમની કૃપાથી જ એ તેમના રૂપનું દર્શન કરી શક્યા હતા તે સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના હેતુભૂત સર્વાન્તર્યામી અને માયાપતિ પરમ પુરુષ પરમાત્મા પોતાની માયાનો ત્યાગ કરીને કોનામાં કયા રૂપે નિવાસ કરે છે? (૯-૧૦) પહેલાં તમે બતાવ્યું હતું કે વિરાટ પુરુષનાં અંગોમાંથી લોક અને લોકપાલોની રચના થઈ; અને પછી એમ પણ બતાવ્યું કે લોક અને લોકપાલોના રૂપમાં તેનાં અંગોની કલ્પના થઈ. આ બંને વાતોનું તાત્પર્ય શું છે? (૧૧)

મહાકલ્પો અને તેમની અંતર્ગત અવાન્તર કલ્પો કેટલા છે? ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળનું અનુમાન કઈ રીતે કરવામાં આવે છે? શું સ્થૂળ-દેહાભિમાની જીવોનું આયુષ્ય પણ બંધાયેલું છે? (૧૨) હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ! કાળની સૂક્ષ્મ ગતિ ત્રુટિ વગેરે અને સ્થૂળ ગતિ વર્ષ વગેરે — કઈ રીતે જાણવામાં આવે છે? વિવિધ કર્મોથી જીવોની કેટલી અને કેવી ગતિઓ થાય છે? (૧૩) દેવ, મનુષ્ય વગેરે યોનિઓ સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્ — આ ત્રણ ગુણોના ફળ સ્વરૂપે

જ મળે છે. તે યોનિઓને ઈચ્છતા જીવોમાંથી ક્યા ક્યા (જીવો) કઈ કઈ યોનિઓ મેળવવા માટે કઈ કઈ રીતે ક્યાં ક્યાં કર્મો સ્વીકારે છે? (૧૪) પૃથ્વી, પાતાળ, દિશા, આકાશ, ગ્રહો, નક્ષત્રો, પર્વતો, નદીઓ, સમુદ્રો, દ્વીપોની અને તેમનામાં રહેનારા જીવોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે? (૧૫) બ્રહ્માંડનું પરિમાણ - અંદર અને બહાર એમ બંને પ્રકારે બતાવો. સાથે સાથે જ મહાપુરુષનાં ચરિત્ર, વર્ણાશ્રમના પ્રકારો અને તેમના ધર્મોનું નિરૂપણ કરો. (૧૬)

યુગોના પ્રકારો, તેમનાં પરિમાણ અને તેમના અલગ-અલગ ધર્મો તથા ભગવાનનાં વિભિન્ન અવતારોનાં પરમ આશ્ચર્યપૂર્ણ ચરિત્રો પણ કહી બતાવો. (૧૭) મનુષ્યોના સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મો ક્યા ક્યા છે? વિભિન્ન વ્યવસાયવાળા લોકોના, રાજર્ષિઓના અને વિપત્તિગ્રસ્ત લોકોના ધર્મોનો પણ ઉપદેશ કરો. (૧૮) તત્ત્વોની સંખ્યા કેટલી છે? તેમનાં સ્વરૂપ અને લક્ષણો શાં છે? ભગવાનની આરાધનાની અને અધ્યાત્મયોગની વિધિ શી છે? (૧૯) યોગેશ્વરોને ક્યાં ક્યાં ઐશ્વર્યો પ્રાપ્ત થાય છે અને અંતે તેમને કેવી ગતિ મળે છે? યોગીઓનું લિંગશરીર કેવી રીતે ભગ્ન થાય છે? વેદ, ઉપવેદ, ધર્મશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને પુરાણોનું સ્વરૂપ અને તાત્પર્ય શું છે? (૨૦) સમસ્ત પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કેવી રીતે થાય છે? વાવ-કૂવા ખોદાવવાં વગેરે સ્માર્ત, યજ્ઞ-યાગ વગેરે વૈદિક તેમ જ કામ્ય કર્મોની તથા અર્થ-ધર્મ-કામનાં સાધનોની વિધિ શી છે? (૨૧) પ્રલયના સમયે જે જીવો પ્રકૃતિમાં લીન રહે છે તેમની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે?

પાખંડની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે? આત્માના બંધન અને મોક્ષનું સ્વરૂપ શું છે? અને તે પોતાના સ્વરૂપમાં કેવી રીતે સ્થિત થાય છે? (૨૨) ભગવાન તો પરમ સ્વતંત્ર છે. તેઓ પોતાની માયા થકી કેવી રીતે કીડા કરે છે અને તેને ત્યજીને સાક્ષીની જેમ ઉદાસીન કેવી રીતે થઈ જાય છે? (૨૩) હે ભગવન્! હું આ બધું તમને પૂછી રહ્યો છું; હું તમારે શરણે આવ્યો છું. હે મહામુનિ! તમે કૃપા કરીને આ બધી વાતોનું ક્રમશઃ તાત્ત્વિક નિરૂપણ કરો. (૨૪) આ બાબતમાં તમે સ્વયંભૂ બ્રહ્મા સમાન પરમ પ્રમાણ છો. બીજા લોકો તો પોતાની પૂર્વ-પરંપરાથી કહેલી-સાંભળેલી વાતોનું જ અનુષ્ઠાન કરે છે. (૨૫) હે બ્રહ્મન્! તમે મારી ભૂખ-તરસની ચિંતા ન કરો. મારા પ્રાણ કોપિત બ્રાહ્મણના શાપ સિવાય અન્ય કોઈ કારણે નીકળી નહીં શકે; કારણ કે હું તમારા મુખારવિંદમાંથી નીકળનારી ભગવાનની અમૃતમયી લીલાકથાનું પાન કરી રહ્યો છું. (૨૬)

સૂતજી કહે છે - હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! જ્યારે રાજા પરીક્ષિતે સંતોની સભામાં ભગવાનની લીલા-કથા સાંભળવા સારુ આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી ત્યારે શ્રીશુકદેવજીને ઘણી પ્રસન્નતા થઈ. (૨૭) તેમણે તેમને (પરીક્ષિતને) તે જ વેદતુલ્ય શ્રીમદ્ભાગવત-મહાપુરાણ સંભળાવ્યું કે જે બ્રાહ્મકલ્પના આરંભ સમયે સ્વયં ભગવાને બ્રહ્માજીને સંભળાવ્યું હતું. (૨૮)

પાંડુવંશશિરોમણિ પરીક્ષિતે તેમને જે જે પ્રશ્નો કર્યા હતા તે બધાના ઉત્તરો તેઓ ક્રમશઃ આપવા લાગ્યા. (૨૯)

*****

નવમો અધ્યાય

બ્રહ્માજીએ કરેલું ભગવાનના ધામનું દર્શન અને ભગવાને તેમને કરેલો ચતુઃશ્લોકી
ભાગવતનો ઉપદેશ

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું — હે પરીક્ષિત! જેમ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવતા પદાર્થો સાથે સ્વપ્નદ્રષ્ટાનો કોઈ સંબંધ હોતો નથી, તેવી જ રીતે શરીર વગેરેથી અતીત એવા અનુભવસ્વરૂપ આત્માનો માયા વિના દૃશ્ય પદાર્થો સાથે કોઈ સંબંધ હોઈ શકતો નથી. (૧) વિવિધરૂપા માયાને કારણે આત્મા વિવિધ રૂપવાળો પ્રતીત થાય છે અને જ્યારે જીવ તેના ગુણોમાં રમમાણ થાય છે ત્યારે ‘આ હું છું, આ મારું છે’ એ પ્રમાણે માનવા લાગે છે. (૨) પરંતુ, જ્યારે આ આત્મા ગુણોને ક્ષુબ્ધ કરનારો કાળ અને મોહ ઉત્પન્ન કરનારી માયા — આ બંનેથી પર થઈને પોતાના અનંત સ્વરૂપમાં નિર્મોહી થઈને રમણ કરવા લાગે છે, આત્મારામ થઈ જાય છે ત્યારે એ ‘હું, મારું’નો ભાવ છોડીને પૂર્ણ ઉદાસીન — ગુણાતીત થઈ જાય છે. (૩) બ્રહ્માજીના નિષ્કપટ તપથી પ્રસન્ન થઈને ભગવાને તેમને પોતાના રૂપનું દર્શન કરાવ્યું અને આત્મતત્ત્વના જ્ઞાન માટે તેમને પરમ સત્ય પરમાર્થ વસ્તુનો ઉપદેશ કર્યો (એ જ વાત હું તમને કહી સંભળાવું છું). (૪)

ત્રણે લોકોના પરમ ગુરુ આદિદેવ બ્રહ્માજી પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન કમળ પર બેસીને સર્જનની ઈચ્છાથી વિચારવા લાગ્યા; પરંતુ જે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી સૃષ્ટિનું નિર્માણ થઈ શકે એમ હતું અને જે સર્જનવ્યાપાર માટે ઈષ્ટ છે તે દૃષ્ટિ તેમને પ્રાપ્ત ન થઈ. (૫) એક દિવસે તેઓ એવું જ ચિંતન કરી રહ્યા હતા કે પ્રલયના સમુદ્રમાં તેમણે વ્યંજનોમાંના સોળમો અને એકવીસમો એ વર્ણો — ‘ત’ અને ‘પ’ને, ‘તપ, તપ’ (‘તપ કરો’) એમ

બે વાર સાંભળ્યા. હે પરીક્ષિત! મહાત્માઓ આ તપને જ ત્યાગીઓનું પરમ ધન માને છે. (૬) આ સાંભળીને બ્રહ્માજીએ (તે વર્ણો) બોલનારને જોવાની ઈચ્છાથી ચારે તરફ જોયું, પણ ત્યાં બીજું કોઈ દેખાયું નહીં. તેઓ પોતાના કમળ પર બેસી ગયા અને ‘મને તપ કરવાની પ્રત્યક્ષ આજ્ઞા મળી છે’ એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનીને અને તેમ કરવામાં જ પોતાનું હિત છે એમ સમજીને તેમણે પોતાનું મન તપમાં પરોવ્યું. (૭) બ્રહ્માજી તપસ્વીઓમાં સૌથી મહાન તપસ્વી છે. તેમનું જ્ઞાન અમોઘ છે. તેમણે તે સમયે એક હજાર દિવ્ય વર્ષો સુધી એકાગ્ર ચિત્તે પોતાનાં પ્રાણ, મન, કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને વશ કરીને એવું તપ કર્યું કે જેથી તેઓ સમસ્ત લોકોને પ્રકાશિત કરવાને સમર્થ થઈ શક્યા. (૮)

તેમના તપથી પ્રસન્ન થઈને ભગવાને તેમને તે લોક બતાવ્યો, કે જે સર્વશ્રેષ્ઠ છે અને જેનાથી પર અન્ય કોઈ લોક નથી. તે લોકમાં કોઈ પણ પ્રકારના ક્લેશ, મોહ અને ભય નથી. જેમને ક્યારેય, એક વાર પણ તેના દર્શનનું સૌભાગ્ય મળ્યું છે તે દેવતાઓ તેની વારંવાર સ્તુતિ કરતા રહે છે. (૯) તેમાં રજોગુણ, તમોગુણ અને એમનાથી મિશ્રિત સત્ત્વગુણ પણ નથી. તેમાં કાળનો અને માયાનો પ્રભાવ નથી તો પછી માયાજન્ય પદાર્થોનો પ્રભાવ તો કઈ રીતે હોઈ શકે? તેમાં ભગવાનના તે પાર્ષદો વસે છે કે જેમનું પૂજન દેવતાઓ અને દૈત્યો — બંનેય કરે છે. ભગવાનના તે પાર્ષદો ભગવાનના જ વર્ણના છે. (૧૦) તેમનું શામળું શરીર છે, કમળ જેવાં કોમળ

*****

નેત્રો છે અને પીતાંબરથી શોભે છે; તેઓ અત્યંત કાંતિમાન અને કોમળ છે. બધાયને ચાર-ચાર ભુજાઓ છે. તેઓ સ્વયં તો અત્યંત તેજસ્વી છે જ, (વધુમાં) મણિજડિત સુવર્ણનાં તેજોમય આભૂષણો પણ ધારણ કરતા રહે છે. તેમની છબિ પ્રવાલ (રત્ન), વૈદૂર્યમણિ અને ઉજ્જવળ કમળતંતુ જેવી છે. તેમના કાનોમાં કુંડળ, માથા પર મુગટ અને ગળામાં માળાઓ શોભે છે. (૧૧) જે રીતે આકાશ વીજળીસહિત વાદળોથી શોભે છે તેવી જ રીતે તે લોક મનોહર કામિનીઓની કાન્તિથી યુક્ત, મહાત્માઓનાં દિવ્ય તેજોમય વિમાનો થકી ઠેર-ઠેર સુશોભિત થતું રહે છે. (૧૨) તે વૈકુંઠલોકમાં લક્ષ્મીજી સુંદર રૂપ ધારણ કરીને પોતાની વિવિધ વિભૂતિઓ વડે ભગવાનનાં ચરણકમળોની અનેક પ્રકારે સેવા કરતાં રહે છે. ક્યારેક ક્યારેક તેઓ હીંડોળા પર બેસીને જ્યારે પોતાના પ્રિયતમ ભગવાનની લીલાઓનું ગાન કરવા લાગે છે ત્યારે તેમના સૌંદર્ય અને સૌરભથી ઉન્મત્ત થઈને સ્વયં ભ્રમરો પણ તે લક્ષ્મીજીનું ગુણગાન કરવા લાગે છે. (૧૩)

બ્રહ્માજીએ જોયું કે તે દિવ્ય લોકમાં સમસ્ત ભક્તોના રક્ષક, લક્ષ્મીપતિ, યજ્ઞપતિ અને વિશ્વપતિ ભગવાન વિરાજેલા છે; સુનંદ, નંદ, પ્રબલ, અર્હણ વગેરે મુખ્ય-મુખ્ય પાર્ષદો તે પ્રભુની સેવા કરી રહ્યા છે. (૧૪) તેમનું મુખકમળ પ્રસાદયુક્ત મધુર સ્મિતવાળું છે; આંખોમાં લાલ-લાલ રેખાઓ છે; ઘણી મોહક અને મધુર દૃષ્ટિ છે. એવું જણાય છે કે હમણાં જ પોતાના પ્રેમી ભક્તને સર્વસ્વનું દાન કરી દેશે. મસ્તક પર મુગટ, કાનોમાં કુંડળ અને ખભા પર પીતાંબર ઝગમગી રહ્યાં છે. વક્ત્ર:સ્થળ પર એક સોનેરી રેખારૂપે શ્રીલક્ષ્મીજી વિરાજમાન છે અને સુંદર ચાર ભુજાઓ છે. (૧૫) તેઓ એક સર્વોત્તમ અને

બહુમૂલ્ય આસન પર વિરાજેલા છે. પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, અહંકાર, મન, દસ ઈન્દ્રિયો, શબ્દ આદિ પાંચ તન્માત્રાઓ અને પંચભૂતો – આ પચ્ચીસ શક્તિઓ મૂર્તિમંત થઈને તેમની ચારે બાજુએ ઊભી છે. સમગ્ર ઐશ્વર્ય, ધર્મ, કીર્તિ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય – આ છ નિત્યસિદ્ધ સ્વરૂપભૂત શક્તિઓથી તેઓ સર્વદા યુક્ત રહે છે. એ સિવાય, અન્યત્ર ક્યાંય પણ આ (શક્તિઓ) નિત્યપણે નિવાસ કરતી નથી. તે સર્વેશ્વર પ્રભુ પોતાના નિત્યાનંદી સ્વરૂપમાં જ નિત્ય નિરંતર નિમગ્ન રહે છે. (આવા પોતાના ધામમાં રમમાણ ભગવાનની બ્રહ્માજીએ ઝાંખી કરી.) (૧૬) તેમનું દર્શન કરતાં જ બ્રહ્માજીનું અંતઃકરણ આનંદના અતિરેકથી છલોછલ ભરાઈ ગયું; શરીર પુલકિત થઈ ગયું; આંખોમાં પ્રેમાશ્રુ છલકાઈ આવ્યાં. બ્રહ્માજીએ ભગવાનનાં તે ચરણકમળોમાં, કે જેમને પરમહંસોના નિવૃત્તિમાર્ગે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે – શિર નમાવીને પ્રણામ કર્યાં. (૧૭) બ્રહ્માજીના પ્રિય ભગવાન પોતાના પ્રિય બ્રહ્માને પ્રેમ અને દર્શનના આનંદમાં નિમગ્ન થયેલા, શરણે આવેલા અને પ્રજાના સર્જન સારુ આદેશ આપવા-પાત્ર જોઈને ઘણા પ્રસન્ન થયા. તેમણે બ્રહ્માજી સાથે હાથ મેળવ્યા અને મંદ સ્મિતપૂર્વક અલંકૃત વાણીમાં કહ્યું – (૧૮)

શ્રીભગવાને કહ્યું – હે બ્રહ્માજી! તમારા હૃદયમાં તો સમસ્ત વેદોનું જ્ઞાન વિદ્યમાન છે. તમે સૃષ્ટિની રચના કરવાની ઈચ્છાથી દીર્ઘકાળ સુધી તપ કરીને મને સમ્યક્પણે સંતુષ્ટ કરી દીધો છે. મનમાં કપટ રાખીને યોગ-સાધન કરનારાઓ મને ક્યારેય પ્રસન્ન કરી શકતા નથી. (૧૯) તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમારી જે અભિલાષા હોય, તે વરદાન મારી પાસેથી માગી લો; કારણ કે હું ઈચ્છિત વસ્તુ આપવાને સમર્થ છું. હે બ્રહ્માજી! જીવનું કલ્યાણ

કરનારાં સમસ્ત સાધનોનું અંતિમ ફળ મારા દર્શનમાં જ છે. (૨૦) તમે મને જોયા વિના જ, મારી વાણી સાંભળીને જ આટલું ઘોર તપ કર્યું છે, એથી મારી ઈચ્છાથી તમને મારા લોકનું દર્શન થયું છે. (૨૧) તમે તે સમયે સૃષ્ટિ-રચનાનું કાર્ય કરવા બાબતે કિંકર્તવ્યમૂઢ બની રહ્યા હતા; ત્યારે મેં તમને તપ કરવાની આજ્ઞા આપી હતી; કારણ કે, હે નિષ્પાપ! તપ મારું હૃદય છે અને સ્વયં હું તપનો આત્મા છું. (૨૨) હું તપથી જ આ સંસારનું સર્જન કરું છું, તપથી જ તેનું ધારણ-પોષણ કરું છું અને પછી તપથી જ તેને પોતાનામાં લીન કરી દઉં છું. તપ મારી એક દુર્લભ્ય (ઓળંગવી-અતિક્રમવી દુષ્કર) શક્તિ છે. (૨૩)

બ્રહ્માજીએ કહ્યું — હે ભગવન્! આપ સમસ્ત પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં સાક્ષીરૂપે વિરાજમાન રહો છો. આપે એ અકુંઠિત જ્ઞાન થકી ‘હું શું કરવા ઈચ્છું છું’ તે આપે જાણી લીધું. (૨૪) હે નાથ! આપ કૃપા કરીને મુજ યાચકની એ માગણી પૂર્ણ કરો કે હું રૂપરહિત એવા તમારાં સગુણ અને નિર્ગુણ - એ બંનેય રૂપોને જાણી શકું. (૨૫) આપ માયાપતિ છો, આપનો સંકલ્પ ક્યારેય વ્યર્થ થતો નથી. જેમ કરોળિયો પોતાના મોંમાંથી જાળ કાઢીને તેમાં કીડા કરે છે અને પછી તેને પોતાનામાં લીન કરી દે છે તેવી જ રીતે આપ પોતાની માયાનો આશ્રય લઈને વિવિધ શક્તિસંપન્ન એવા આ જગતની ઉત્પત્તિ, તેનું પાલન અને તેનો સંહાર કરવા માટે સ્વયં પોતાને જ અનેક રૂપોમાં સર્જો છો અને કીડા કરો છો. આમ આપ કઈ રીતે કરો છો, તે મર્મ હું જાણી શકું એવું જ્ઞાન મને આપો. (૨૬-૨૭) આપ મારા પર એવી કૃપા કરો કે હું સજાગ રહીને આપની આજ્ઞાનું પાલન કરી શકું અને સૃષ્ટિની રચના કરતી વખતે પણ કર્તાપણાના અભિમાનથી બંધાઈ

ન જાઉં. (૨૮)

હે ભગવન્! આપે મારો મિત્ર તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે તે આપની કેટલી કૃપા છે? આપે મને પ્રજાની સૃષ્ટિ કરવા માટે અને જે તે લોકોના ગુણ-કર્મ અનુસાર વિભાગ કરવા માટે નિયુક્ત કર્યો છે તો હું ખૂબ જ સાવધાનીપૂર્વક તે કાર્ય કરીશ. મારી એટલી જ માગણી છે કે, સૃષ્ટિ કરતી વખતે હું અજન્મા છું અને ‘સર્વોપરી છું’ એવો ગર્વ ન કરી બેસું. (૨૯)

શ્રી ભગવાને કહ્યું — મારું જે પરમ ગોપનીય વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન છે, તેનું તથા રહસ્ય સહિત તેનાં અંગોનું મારા દ્વારા વર્ણન કરવામાં આવે છે, તેને તમે ગ્રહણ કરો. (૩૦)

હું જેટલો છું. જે ભાવોથી યુક્ત છું, જે રૂપ, ગુણ અને લીલાઓથી સમન્વિત છું તે બધાના તત્ત્વનું વિજ્ઞાન તમને મારી કૃપાથી જેમનું તેમ પ્રાપ્ત થઈ જાઓ. (૩૧) સૃષ્ટિના પૂર્વે પણ હું જ હતો, મારાથી ભિન્ન કશું પણ ન હતું અને (સૃષ્ટિના ઉત્પન્ન થયા પછી) જે કંઈ પણ આ દૃશ્ય થનારાં પદાર્થો છે, (તે હું જ છું.) જે સત્ (અક્ષર), અસત્ (ક્ષર) અને તેનાથી પર (પુરુષોત્તમ) છે, (તે બધું હું જ છું.) (તથા) સૃષ્ટિની સીમા પછી પણ હું જ છું. (અને આ બધાનો નાશ થઈ ગયા પછી) જે કંઈ રહે છે તે (બધું પણ) હું (જ) છું. (૩૨) જેમ આભાસ અર્થાત્ કોઈ વસ્તુનું પ્રતિબિંબ ખરેખર કોઈ વસ્તુ નથી, પ્રતીતિમાત્ર જ છે (તે જ પ્રમાણે) (મારા) પરમાર્થ વસ્તુરૂપ પરમાત્મા સિવાય પરમાત્મામાં જે કંઈ પ્રતીતિ થાય છે (તે વાસ્તવમાં કશું નથી.) તથા જેમ (વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ) તમ અર્થાત્ રાહુ ગ્રહની પ્રતીતિ થતી નથી (એ જ પ્રમાણે વાસ્તવમાં સત્ હોવા છતાં પણ જે મુજ પરમાત્માની પ્રતીતિ થતી નથી). આ બંને પ્રકારની મારી માયા છે — એ

સમજવું જોઈએ. (૩૩) જેમ પ્રાણીઓનાં નાનાં-મોટાં શરીરોમાં (આકાશાદિ) પાંચ મહાભૂત પ્રવિષ્ટ પણ છે (અને) પ્રવિષ્ટ નથી પણ, એ જ પ્રમાણે તેમનામાં (હું પ્રવિષ્ટ પણ છું) (અને વાસ્તવમાં) હું પ્રવિષ્ટ નથી પણ. (૩૪) પરમાત્માના તત્ત્વને જાણવાની ઈચ્છાવાળા મનુષ્યે વિધિરૂપે અર્થાત્ 'પરમાત્મા આવા છે,' 'પરમાત્મા આવા છે,' - એવા ભાવથી તથા નિષેધરૂપે અર્થાત્ 'પરમાત્મા આવા પણ નથી,' 'પરમાત્મા આવા પણ નથી' - એવા ભાવથી એટલું જ જાણવું જરૂરી છે કે (પરમાત્મા જ) સર્વદેશ અને સર્વકાળમાં વિદ્યમાન છે. (૩૫) તમે ઉત્કૃષ્ટ સમાધિ દ્વારા મારા આ સિદ્ધાંતમાં સારી રીતે સ્થિત થઈ જાઓ. (એનાથી તમે) કલ્પકલ્પાન્તરોમાં પણ ક્યારેય અને ક્યાંય પણ મોહિત થશો નહીં. (૩૬)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે - લોકપિતામહ બ્રહ્માજીને આ રીતે ઉપદેશ આપીને અજન્મા ભગવાને તેમના જોત-જોતામાં જ પોતાના તે રૂપને અદૃશ્ય કરી લીધું. (૩૭) સર્વભૂતસ્વરૂપ બ્રહ્માજીએ જ્યારે જોયું કે ભગવાને પોતાના દૃષ્ટિગોચર સ્વરૂપને મારાં નેત્રો આગળથી દૂર કર્યું છે ત્યારે તેમણે અંજલિ બાંધીને (હાથ જોડીને) તેમને પ્રણામ કર્યા અને પહેલાં કલ્પમાં જેવી સૃષ્ટિ હતી તે જ રૂપમાં આ વિશ્વની રચના કરી. (૩૮)

એક વાર ધર્મપતિ, પ્રજાપતિ બ્રહ્માજીએ સમસ્ત પ્રજાનું કલ્યાણ થાય એવા પોતાના સ્વાર્થની પૂર્તિ કરવા વિધિપૂર્વક યમ-નિયમો ધારણ કર્યા. (૩૯) તે સમયે તેમના પુત્રોમાં સર્વાધિક પ્રિય પરમ ભક્ત નારદજીએ માયાપતિ ભગવાનની માયાનું તત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છાથી ઘણા સંયમ, વિનય અને સૌમ્યતાથી અનુગત (લાયક) થઈને તેમની સેવા કરી અને તેમણે સેવાથી બ્રહ્માજીને અત્યંત સંતુષ્ટ કર્યા. (૪૦-૪૧) હે પરીક્ષિત! જ્યારે દેવર્ષિ નારદે જોયું કે મારા લોકપિતામહ પિતાજી મારા પર પ્રસન્ન છે ત્યારે તેમણે તેમને આ જ પ્રશ્ન કર્યો, કે જે તમે મને કરી રહ્યા છો. (૪૨) તેમના પ્રશ્નથી બ્રહ્માજી વિશેષ પ્રસન્ન થયા. પછી તેમણે આ દસ લક્ષણોવાળું ભાગવતપુરાણ પોતાના પુત્ર નારદને કહી સંભળાવ્યું, કે જેનો સ્વયં ભગવાને તેમને ઉપદેશ કર્યો હતો. (૪૩) હે પરીક્ષિત! જે સમયે મારા પરમ તેજસ્વી પિતા વ્યાસજી સરસ્વતીતટે બેસીને પરમાત્માના ધ્યાનમાં મગ્ન હતા તે સમયે દેવર્ષિ નારદજીએ તે જ ભાગવત તેમને કહી સંભળાવ્યું હતું. (૪૪) તમે મને એવો જ પ્રશ્ન કર્યો છે કે વિરાટ પુરુષ વડે આ જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ, તથા અન્ય પણ જે ઘણા બધા પ્રશ્નો કર્યા છે તે બધાનો ઉત્તર હું તે જ ભાગવતપુરાણના રૂપમાં આપું છું. (૪૫)

★ ★ ★ ★

દસમો અધ્યાય

ભાગવતનાં દસ લક્ષણો

શ્રીશુકદેવજી કહે છે - હે પરીક્ષિત! આ ભાગવત-પુરાણમાં દસ વિષયોનું વર્ણન છે - સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોષણ, ઊત્તિ, મન્વંતર, ઈશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ અને આશ્રય - (૧) આમાંનું જે દસમું 'આશ્રય'-તત્ત્વ છે તેનું પૂર્ણ

જ્ઞાન થાય તે માટે ક્યાંક શ્રુતિથી, ક્યાંક તાત્પર્યથી અને ક્યાંક બંનેના અનુકૂળ અનુભવથી મહાત્માઓએ અન્ય નવ વિષયોનું ઘણી સુગમ રીતે વર્ણન કર્યું છે. (૨) ઈશ્વરની પ્રેરણાથી ગુણોમાં ક્ષોભ થતાં રૂપાંતરો થવાથી જે આકાશ

વગેરે પાંચ મહાભૂતો, શબ્દ વગેરે તન્માત્રાઓ, ઈન્દ્રિયો, અહંકાર અને મહત્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય છે તેને 'સર્ગ' કહે છે. તે વિરાટ પુરુષથી ઉત્પન્ન બ્રહ્માજી વડે જે વિભિન્ન જડ-ચેતન સૃષ્ટિઓનું નિર્માણ થાય છે તેનું નામ છે 'વિસર્ગ'. (૩) પ્રત્યેક પગલે નાશ તરફ આગળ વધતી સૃષ્ટિને એક મર્યાદામાં સ્થિર રાખવાથી ભગવાન વિષ્ણુની જે શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે તેનું નામ સ્થિતિ છે. ભગવાન વડે સુરક્ષિત સૃષ્ટિમાં ભક્તો ઉપર તેમની જે કૃપા થાય છે તેનું નામ છે 'પોષણ'. મન્વંતરોના અધિપતિ ભગવદ્ભક્તિ અને પ્રજાપાલનરૂપી શુદ્ધ ધર્મનું જે અનુષ્ઠાન કરે છે તેને 'મન્વંતર' કહે છે. જીવોની તેવી વાસનાઓ કે જે કર્મો દ્વારા તેમને બંધનમાં નાખે છે તેઓ 'ઊતિ' નામે ઓળખાય છે. (૪) ભગવાનના વિભિન્ન અવતારોની અને તેમના પ્રેમી ભક્તોની, વિવિધ આખ્યાનોવાળી કથાઓ 'ઈશકથા' છે. (૫) ભગવાન જ્યારે યોગનિદ્રા અપનાવીને શયન કરે છે ત્યારે આ જીવનું પોતાની ઉપાધિઓ સહિત તેમનામાં લીન થવું એ 'નિરોધ' છે. અજ્ઞાન-કલ્પિત કર્તાપણું, ભોક્તાપણું વગેરે અનાત્મભાવનો પરિત્યાગ કરીને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપ પરમાત્મામાં સ્થિત થવું એ જ 'મુક્તિ' છે. (૬) હે પરીક્ષિત! આ ચરાચર જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય જે તત્ત્વથી પ્રકાશિત થાય છે તે પરમ બ્રહ્મ જ 'આશ્રય' છે. શાસ્ત્રોમાં એને જ પરમાત્મા કહ્યા છે. (૭) નેત્ર વગેરે ઈન્દ્રિયોનો અભિમાની દ્રષ્ટા જીવ છે, તે જ ઈન્દ્રિયોના અધિકારી દેવતા સૂર્ય વગેરેના રૂપમાં પણ છે અને નેત્રગોલક વગેરેથી યુક્ત જે દૃશ્ય શરીર છે તે જ તે બંનેને અલગ પાડે છે. (૮) આ ત્રણેમાંથી જો એકનો પણ અભાવ થઈ જાય તો બીજા બેની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. તેથી, જે આ ત્રણેયને જાણે છે તે

પરમાત્મા જ બધાનું અધિષ્ઠાન 'આશ્રય' તત્ત્વ છે. તેનો આશ્રય તે પોતે જ છે, અન્ય કોઈ નહીં. (૯)

પૂર્વોક્ત વિરાટ પુરુષ જ્યારે બ્રહ્માંડ ફોડીને બહાર આવ્યો ત્યારે તે પોતાનું રહેવાનું સ્થાન ખોળવા લાગ્યો અને સ્થાન (મેળવવા)ની ઈચ્છાથી તે શુદ્ધ સંકલ્પવાળા પુરુષે અત્યંત પવિત્ર જળનું સર્જન કર્યું. (૧૦) વિરાટ પુરુષરૂપી 'નર' થકી ઉત્પન્ન થવાને કારણે જ જળનું નામ 'નાર' પડ્યું અને તે પુરુષ પોતે ઉત્પન્ન કરેલા તે નારમાં એક હજાર વર્ષ રહ્યા, તેથી તેમનું નામ 'નારાયણ' થયું. (૧૧) તે નારાયણ ભગવાનની કૃપાથી જ દ્રવ્ય, કર્મ, કાળ, સ્વભાવ, જીવ વગેરેની સત્તા (અસ્તિત્વ) છે. તેમની ઉપેક્ષા કરવાથી અન્ય કોઈનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. (૧૨) તે અદ્વિતીય ભગવાન નારાયણે યોગનિદ્રામાંથી જાગીને (પોતે) અનેક થવા ઈચ્છ્યું ત્યારે તેમણે પોતાની માયા વડે અખિલ બ્રહ્માંડના બીજસ્વરૂપ પોતાના સુવર્ણમય વીર્યનું ત્રણ ભાગોમાં વિભાજન કર્યું — અધિદેવ, અધ્યાત્મ અને અધિભૂત. હે પરીક્ષિત! તે વિરાટ પુરુષના એક જ વીર્યનું ત્રણ ભાગોમાં વિભાજન કેવી રીતે થયું તે સાંભળો. (૧૩-૧૪)

વિરાટ પુરુષના હલન-ચલનથી તેમના શરીરમાં રહેનારા આકાશમાંથી ઈન્દ્રિયબળ, મનોબળ અને શરીરબળની ઉત્પત્તિ થઈ અને એમનામાંથી એ બધાંનો રાજા પ્રાણ ઉત્પન્ન થયો. (૧૫) જેમ સેવક પોતાના સ્વામી રાજાની પાછળ-પાછળ ચાલે છે તેવી જ રીતે બધાંનાં શરીરોમાં પ્રાણનું પ્રાબલ્ય રહેવાથી જ બધી ઈન્દ્રિયો પ્રબળ રહે છે અને જ્યારે તે પ્રાણ મંદ પડી જાય છે ત્યારે તે બધી ઈન્દ્રિયો પણ મંદ પડી જાય છે. (૧૬) જ્યારે પ્રાણ જોરથી આવવા-જવા લાગ્યો ત્યારે વિરાટ પુરુષને ભૂખ-તરસની અનુભૂતિ થઈ. ખાવા-પીવાની ઈચ્છા થતાં જ

*****

સૌપ્રથમ તેમના શરીરમાં મુખ પ્રગટ થયું. (૧૭) મુખથી તાળવું અને તાળવાથી રસનેન્દ્રિય (જિહ્વા) પ્રગટ થઈ. ત્યારબાદ અનેક પ્રકારના રસ ઉત્પન્ન થયા, કે જેમને રસના (જીભ) ગ્રહણ કરે છે. (૧૮) જ્યારે તેમને બોલવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે વાગ્-ઈન્દ્રિય, તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા અગ્નિ અને તેમનો વિષય બોલવું - એ ત્રણે પ્રગટ થયાં. ત્યારબાદ ઘણા સમય સુધી તે જળમાં જ તેઓ રોકાઈ રહ્યા. (૧૯) શ્વાસના વેગથી નસકોરાં પ્રગટ થયાં. જ્યારે તેમને સૂંઘવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે તેમની ઘ્રાણેન્દ્રિય-નાક આવી મળ્યું અને તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા ગંધ ફેલાવનાર વાયુદેવ પ્રગટ થયા. (૨૦) પહેલાં તેમના શરીરમાં પ્રકાશ ન હતો; પણ પછી જ્યારે પોતાને તથા બીજી વસ્તુઓને જોવાની તેમને ઈચ્છા થઈ ત્યારે નેત્રછિદ્રો, તેમના અધિષ્ઠાતા દેવતા સૂર્ય અને નેત્રેન્દ્રિય પ્રગટ થયાં અને તેમના વડે રૂપનું ગ્રહણ થવા લાગ્યું. (૨૧)

જ્યારે વેદરૂપી ઋષિઓ તે વિરાટ પુરુષને સ્તુતિઓ વડે જગાડવા લાગ્યા ત્યારે તેમને સાંભળવાની ઈચ્છા થઈ. તે સમયે કાન, તેમના અધિષ્ઠાતા દેવતા દિશાઓ અને કર્ણેન્દ્રિય પ્રગટ થયાં. તેનાથી જ શબ્દ સંભળાય છે. (૨૨) જ્યારે તેમણે વસ્તુઓનું કોમળપણું, કઠણપણું, હલકાપણું, ભારેપણું, ગરમપણું, ઠંડાપણું વગેરે જાણવા ઈચ્છ્યું ત્યારે તેમના શરીરમાં ત્વચા પ્રગટ થઈ. ધરતીમાંથી જેમ વૃક્ષો ઊગી નીકળે છે તેમ તે ત્વચામાંથી રુવાં પેદા થયાં અને તેની અંદર-બહાર રહેનારો વાયુ પણ પ્રગટ થયો. સ્પર્શનો અનુભવ કરનાર ત્વક્-ઈન્દ્રિય પણ એ સાથે જ શરીરમાં ચારે તરફ લપેટાઈ ગઈ અને તેથી તેમને સ્પર્શની અનુભૂતિ થવા લાગી. (૨૩) જ્યારે તેમને અનેક પ્રકારનાં કર્મ કરવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે તેમને

હાથ ઊગી આવ્યા. તે હાથોમાં ગ્રહણશક્તિ, હસ્તેન્દ્રિય તથા તેમના અધિદેવતા ઈન્દ્ર પ્રગટ થયા અને બંનેના આશ્રયે થનાર ગ્રહણરૂપી કર્મ પણ પ્રગટ થયું. (૨૪) જ્યારે તેમને અભીષ્ટ સ્થાને જવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે તેમના શરીરમાં પગ ઊગી આવ્યા. પગોની સાથે જ ચરણેન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતારૂપે સ્વયં યજ્ઞપુરુષ ભગવાન વિષ્ણુ ત્યાં સ્થિત થયા અને એમનાથી ચાલવારૂપી કર્મ પ્રગટ થયું. મનુષ્યો આ જ ચરણેન્દ્રિયથી ચાલીને યજ્ઞસામગ્રી એકઠી કરે છે. (૨૫) સંતાન, રતિ અને સ્વર્ગભોગની ઈચ્છા થતાં વિરાટ પુરુષના શરીરમાં લિંગની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમાં ઉપસ્થેન્દ્રિય અને પ્રજાપતિ દેવતાનો તથા તે બંનેના આશ્રયે રહેનારા કામસુખનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. (૨૬) જ્યારે તેમને મળત્યાગની ઈચ્છા થઈ ત્યારે ગુદા પ્રગટ થઈ. ત્યારપછી તેમાં પાયુ-ઈન્દ્રિય અને મિત્રદેવતા ઉત્પન્ન થયા. એ બંને વડે મળત્યાગની ક્રિયા થાય છે. (૨૭) અપાન-માર્ગ દ્વારા એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જવાની ઈચ્છા થતાં નાભિદ્વાર પ્રગટ થયું. તેનાથી અપાન અને મૃત્યુ- દેવતા પ્રગટ થયા. એ બંનેના આશ્રયે જ પ્રાણ અને અપાનનો વિયોગ અર્થાત્ મૃત્યુ થાય છે. (૨૮) જ્યારે વિરાટ પુરુષને અન્ન-જળ લેવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે ઉદર, આંતરડાં અને નાડીઓ ઉત્પન્ન થઈ. સાથે જ કુક્ષિના (ઉદરના) દેવતા સમુદ્ર, નાડીઓના દેવતા નદીઓ તથા તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ એ બંને તેમના આશ્રિત વિષયો ઉત્પન્ન થયાં. (૨૯) જ્યારે તેમણે પોતાની માયા વિશે વિચારવા ચાહ્યું ત્યારે હૃદયની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમાંથી મનરૂપી ઈન્દ્રિય અને મનથી તેના દેવતા ચંદ્રમા તથા તેના વિષયો કામના અને સંકલ્પ પ્રગટ થયાં. (૩૦) વિરાટ પુરુષના શરીરમાં પૃથ્વી, જળ અને તેજથી ત્વચા, ચામડી, માંસ, રક્ત, મેદ, મજ્જા અને

*****

અસ્થિ એ સાત ધાતુઓ પ્રગટ થઈ. એજ પ્રમાણે આકાશ, જળ અને વાયુથી પ્રાણોની ઉત્પત્તિ થઈ. (૩૧) ઈન્દ્રિયો વિષયોને ગ્રહણ કરનારી છે. તે વિષયો અહંકારથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. મન બધા વિચારોનું ઉદ્ભવસ્થાન છે અને બુદ્ધિ તમામ પદાર્થોનો બોધ કરાવનારી છે. (૩૨)

મેં ભગવાનના આ સ્થૂળ રૂપનું વર્ણન તમને સંભળાવ્યું છે. આ રૂપ બાહ્ય રીતે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, મહત્ત્વ અને પ્રકૃતિ - આ આઠ આવરણોથી ઘેરાયેલું છે. (૩૩) આનાથી પર એવું ભગવાનનું સૂક્ષ્મ રૂપ છે, તે અવ્યક્ત, નિર્વિશેષ, આદિ-મધ્ય-અંતરહિત અને નિત્ય છે. ત્યાં પહોંચવાનું વાણી અને મનનું સામર્થ્ય નથી. (૩૪)

મેં તમને ભગવાનનાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ - વ્યક્ત અને અવ્યક્ત - બે રૂપોનું વર્ણન સંભળાવ્યું, તે બંનેય ભગવાનની માયા વડે રચાયેલાં છે; તેથી આ બંનેયનો સ્વીકાર વિદ્વાન પુરુષો કરતા નથી. (૩૫) વાસ્તવમાં ભગવાન નિષ્ક્રિય છે, પોતાની શક્તિથી જ તેઓ સક્રિય બને છે; અને પછી તો તેઓ બ્રહ્માનું અથવા વિરાટ રૂપ ધારણ કરીને વાચ્ય અને વાચકના - શબ્દ અને અર્થના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે અને અનેક નામો, રૂપો અને ક્રિયાઓ અપનાવે છે. (૩૬) હે પરીક્ષિત! પ્રજાપતિ, મનુ, દેવતા, ઋષિ, પિતૃ, સિદ્ધ, ચારણ, ગંધર્વ, વિદ્યાધર, અસુર, યક્ષ, કિન્નર, અપ્સરા, નાગ, સર્પ, કિંપુરુષ, ઉરગ, માતૃકા, રાક્ષસ, પિશાચ, પ્રેત, ભૂત, વિનાયક, કૂખ્માંડ, ઉન્માદ, વેતાલ, યાતુધાન, ગ્રહ, પક્ષી, મૃગ, પશુ, વૃક્ષ, પર્વત, સરીસૃપ ઇત્યાદિ જેટલાં પણ નામરૂપો સંસારમાં છે તે બધાં ભગવાનનાં જ સ્વરૂપ છે. (૩૭-૩૮) સંસારમાં ચર અને અચરના ભેદને લીધે બે પ્રકારનાં તથા જરાયુજ,

અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જના ભેદને લીધે ચાર પ્રકારનાં જેટલાં પણ જળચર, થળચર અને ખેચર પ્રાણીઓ છે તે તમામે તમામ શુભ, અશુભ અને શુભાશુભમિશ્ર કર્મોનું ફળ છે. (૪૦) સત્ત્વગુણના પ્રાધાન્યથી દેવતા, રજોગુણના પ્રાધાન્યથી મનુષ્ય અને તમોગુણના પ્રાધાન્યથી નારકીય યોનિઓ મળે છે. આ ગુણોમાં પણ જ્યારે એક ગુણ બીજા બે ગુણોથી અભિભૂત થાય છે ત્યારે તે પ્રત્યેક ગતિના પણ વળી ત્રણ-ત્રણ પ્રકારો પડે છે. (૪૧)

તે ભગવાન જગતના ધારણ-પોષણ માટે ધર્મમય વિષ્ણુરૂપે દેવતા, મનુષ્ય, પશુ-પક્ષી વગેરે રૂપોમાં અવતાર લે છે તથા વિશ્વનું પાલન-પોષણ કરે છે. (૪૨) પ્રલયનો સમય આવતાં તે જ ભગવાન કાલાગ્નિસ્વરૂપ રુદ્રનું રૂપ લઈને, પોતે જ બનાવેલા આ વિશ્વને પોતાનામાં લીન કરી દે છે, જેમ વાયુ મેઘમાળાને લીન કરે છે તેમ. (૪૩)

હે પરીક્ષિત! મહાત્માઓએ અચિંત્ય ઐશ્વર્યવાન ભગવાનનું આ રીતે વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાની મનુષ્યોએ માત્ર સર્જન, પાલન અને પ્રલય કરનાર તરીકે જ તેમનું દર્શન ન કરવું જોઈએ; કારણ કે તેઓ તો એનાથી પર પણ છે. (૪૪) સૃષ્ટિ-રચના વગેરે કર્મોનું નિરૂપણ કરીને પરમાત્મા સાથે કર્મનો કે કર્તૃત્વનો સંબંધ જોડ્યો નથી. એ તો માયાથી આરોપિત હોવાને કારણે કર્તૃત્વનો નિષેધ કરવા માટે જ છે. (૪૫) આ મેં બ્રહ્માજીના મહાકલ્પના અવાન્તર કલ્પો સાથે વર્ણન કર્યું છે. સૃષ્ટિનો ક્રમ બધા કલ્પોમાં એકસરખો છે: જુદાપણું છે તો માત્ર એટલું જ કે મહાકલ્પના પ્રારંભમાં પ્રકૃતિમાંથી ક્રમશઃ મહત્ત્વ વગેરેની ઉત્પત્તિ થાય છે અને કલ્પોના પ્રારંભમાં પ્રાકૃત સૃષ્ટિ તો જેમની તેમ જ રહે છે, ચરાચર પ્રાણીઓની વૈકૃત સૃષ્ટિ નવા રૂપે થાય છે. (૪૬) હે પરીક્ષિત! કાળના પરિમાણનું તથા કલ્પ અને

તેની અંતર્ગત મન્વંતરોનું વર્ણન આગળ ઉપર કરીશું. હવે તમે પાત્ર કલ્પનું વર્ણન સાવધાન થઈને સાંભળો. (૪૭)

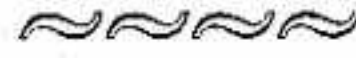
શૌનકજીએ પૂછ્યું — હે સૂતજી! તમે અમને કહ્યું હતું કે ભગવાનના પરમ ભક્ત વિદુરજીએ પોતાનાં ત્યજવાં અતિદુષ્કર એવાં કુટુંબીજનોને ત્યજીને પૃથ્વીનાં વિભિન્ન તીર્થોમાં વિચરણ કર્યું હતું. (૪૮) તે યાત્રામાં મૈત્રેય ઋષિ સાથે તેમની અધ્યાત્મવિષયક વાતચીત ક્યાં થઈ અને તેમના પૂછવાથી મૈત્રેયજીએ કયા તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો?

(૪૯) હે સૂતજી! તમારો સ્વભાવ ઘણો જ સૌમ્ય છે. તમે અમને વિદુરજીનું તે ચરિત્ર સંભળાવો. તેમણે પોતાના ભાઈભાંડુઓનો ત્યાગ શા માટે કર્યો અને પછી તેઓ પાછા શા માટે આવ્યા? (૫૦)

સૂતજીએ કહ્યું — હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! રાજા પરીક્ષિતે પણ આ જ પ્રશ્ન કર્યો હતો. તેમના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રીશુકદેવજી મહારાજે જે કંઈ કહ્યું હતું તે જ હું તમને કહું છું. સાવધાન થઈને સાંભળો. (૫૧)

બીજો સ્કંધ સમાપ્ત: ।

॥ હરિ: ॐ તત્સત્ ॥

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः

श्रीमद्भागवत-महापुराण

त्रीशो स्कंध

यस्य भासा विभातीदं सर्वं सदसदात्मकम् ।
सर्वाधारं सदानन्दं स्वात्मानं तं हरिं भजे ॥

श्रीमद्भागवत-महापुराण

~~~~~

श्रीभे स्कंध

~~~~~

पहेलो अध्याय

उद्धव अने विदुरज्जनो मेणाप

श्रीशुकदेवज्जणे कहुं - हे परीक्षित! जे वात तमे पूछी छे ते ज वात अगाउ पोताना सुभसमृद्धिपूर्णा घरनो त्याग करीने वनमां गयेला विदुरज्जणे भगवान मैत्रेयज्जणे पूछी छती. (१) ज्यारे सर्वेश्वर भगवान श्रीकृष्ण पांडवोना दूत बनीने गया छता त्यारे तेओ दुर्योधनना महालयो छोडीने ते ज विदुरना घेर, तेमने पोताना ज समज्जने वण-बोलाव्या गया छता. (२)

राजा परीक्षिते पूछ्युं - हे प्रभु! अे तो बतावो के भगवान मैत्रेयज्ज साथे विदुरज्जनो मेणाप क्यां अने क्यारे थयो छतो. (३) पवित्रात्मा विदुरज्जणे महात्मा मैत्रेयज्जणे कोछ साधारण प्रश्न तो नछीं ज पूछ्यो छोय; कारण के मैत्रेयज्ज जेवा साधुशिरोमणिअे अभिनंदनपूर्वक उत्तर आपीने ते प्रश्ननो महिमा कर्यो छतो. (४)

सूतज्ज कहे छे - राजा परीक्षितना आम पूछवाथी सर्वज्ञ शुकदेवज्जणे अत्यंत प्रसन्न थछने जे कहुं ते सांभणो. (५)

श्रीशुकदेवज्ज कहेवा लाग्या - हे परीक्षित! आ ते दिवसोनी वात छे के ज्यारे अंध राजा धृतराष्ट्रे पोताना दुष्ट पुत्रोनुं अन्यायपूर्वक पालनपोषण करता रछीने, पोताना नाना भाछ पांडुना अनाथ पुत्रोने लाक्षाभवनमां भोक्छीने

आग यंपावी छती. (६) ज्यारे तेमनी पुत्रवधू अने महाराज युधिष्ठिरनी पटराणी द्रौपदीना केश दुःशासने भरसभामां भेंच्या त्यारे द्रौपदीनी आंभोमांथी अश्रुधारा वहेवा लागी अने ते अश्रुप्रवाहथी तेना वक्षःस्थण पर लेप करायेलुं केसर (कुंकुम) पण रेलावा लाग्युं; परंतु धृतराष्ट्रे पोताना पुत्रने कुकर्मथी वार्यो नछीं. (७) दुर्योधने सत्यपरायण अने बलाभोणा युधिष्ठिरनुं राज्य दूतमां अन्यायपूर्वक छती लीधुं अने तेमने वनमां भोक्छ्या. परंतु वनमांथी पाछा आव्येथी, शरत भुजब, तेमणे ज्यारे पोतानो न्यायोचित पैतृक भाग माग्यो त्यारे पण भोहवश धृतराष्ट्रे अज्ञातशत्रु युधिष्ठिरने तेमनो भाग आप्यो नछीं. (८) महाराज युधिष्ठिरना भोक्छ्या जगद्गुरु भगवान श्रीकृष्णे ज्यारे कौरवोनी सभामां छितभर्यां सुमधुर वचन कहुं, जे भीष्म वगेरे सज्जनोने अमृततुल्य लाग्यां, पण कुरुराजे तेमना कथननो कशोय आदर कर्यो नछीं. करे पण केवी रीते? अेमनां तो तमाम पुण्य नष्ट थछ यूक्यां छतां. (९) पछी ज्यारे सलाह लेवा विदुरज्जणे बोलाववामां आव्या त्यारे मंत्रीश्रेष्ठ विदुरज्जणे राजभवनमां जछने, भोटाभाछ धृतराष्ट्रना पूछवाथी तेमने अे सद्बोध आप्यो के जेने नीतिशास्त्र

મનુષ્યો 'વિદુરનીતિ' કહે છે. (૧૦)

તેમણે કહ્યું, 'મહારાજ! તમે અજાતશત્રુ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરને તેમનો ભાગ આપી દો. તમારો અસહ્ય અપરાધ છે. તેને પણ તે સહી રહ્યા છે. ભીમરૂપી કાળા નાગથી તો તમે પણ ઘણા ગભરાઓ છો; જુઓ, પોતાના નાના ભાઈઓ સહિત તે બદલો લેવા કૂંફાડા મારી રહ્યો છે. (૧૧) તમને ખબર નથી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોને અપનાવી લીધા છે. યદુવીરોના આરાધ્યદેવ તેઓ અત્યારે પોતાની રાજધાની દ્વારકાપુરીમાં વિરાજમાન છે. તેમણે પૃથ્વીના બધા જ રાજાઓને પોતાને અધીન કરી લીધા છે તથા બ્રાહ્મણો અને દેવતાઓ પણ તેમના જ પક્ષે છે. (૧૨) જેને તમે પુત્ર માનીને પોષી રહ્યા છો અને જેની હામાં હા ભણી રહ્યા છો તે દુર્યોધનના રૂપમાં તો મૂર્તિમંત દોષ જ તમારા ઘરમાં ભરાઈ બેઠો છે. એ તો સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પણ દ્વેષ કરનારો છે. એના જ કારણે તમે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખ થઈને શ્રીહીન થઈ રહ્યા છો. તેથી, તમે જો પોતાના કુળનું હિત ઈચ્છતા હો તો તે દુષ્ટનો તરત જ ત્યાગ કરી દો.' (૧૩)

વિદુરજીનો સ્વભાવ એવો સુંદર હતો કે સાધુજનો પણ તેને અંગીકાર કરવા ઈચ્છતા હતા; પણ તેમની આ વાત સાંભળીને કર્ણ, દુઃશાસન અને શકુનિ સહિત દુર્યોધનના હોઠ કોધથી ધ્રૂજવા લાગ્યા અને તેણે તેમનો તિરસ્કાર કરતાં કહ્યું — 'અરે, આ કુટિલ દાસીપુત્રને અહીં કોણે બોલાવ્યો છે? આ જેમના ટુકડા ખાઈ-ખાઈને જીવે છે તેમનો જ વિરોધી થઈને શત્રુનું કામ સાધવા માગે છે. એના પ્રાણ તો ન લો, પણ તેને અમારા નગરમાંથી તરત બહાર કાઢી મૂકો.' (૧૪-૧૫) ભાઈની સામે જ, કાનોમાં બાણ જેવાં લાગનારાં આ અત્યંત કઠોર વચનોથી મર્માઘાત પામીને પણ

વિદુરજીએ કશું ખોટું લગાડ્યું નહીં અને ભગવાનની માયા પ્રબળ છે એમ સમજીને પોતાનું ધનુષ્ય (રાજભવનના) દરવાજે મૂકીને તેઓ હસ્તિનાપુરમાંથી ચાલી નીકળ્યા. (૧૬) કૌરવોને વિદુર જેવા મહાત્મા મોટા પુણ્યબળે મળ્યા હતા. તેઓ હસ્તિનાપુરમાંથી નીકળીને પુણ્ય કરવાની ઈચ્છા સાથે ભૂમંડળમાં તીર્થપાદ ભગવાનનાં ક્ષેત્રોમાં વિચરવા લાગ્યા, કે જ્યાં શ્રીહરિ, બ્રહ્મા, રુદ્ર, અનંત વગેરે અનેક મૂર્તિઓરૂપે વિરાજમાન છે. (૧૭) જ્યાં જ્યાં ભગવાનની મૂર્તિઓથી સુશોભિત તીર્થસ્થાનો, નગરો, પવિત્ર વનો, પર્વતો, નિકુંજો, નિર્મળ જળ ભરેલાં નદી-સરોવરો વગેરે હતાં તે બધાં જ સ્થળોમાં તેઓ એકલા જ વિચરણ કરતા રહ્યા. (૧૮) તેઓ અવધૂતવેશે સ્વચ્છંદપણે પૃથ્વી પર વિચરતા હતા, જેથી આત્મીય જનો તેમને ઓળખી ન શકે. તેઓ શરીર શણગારતા ન હતા, પવિત્ર અને સાધારણ ભોજન કરતા હતા, શુદ્ધવૃત્તિથી જીવનનિર્વાહ કરતા હતા, પ્રત્યેક તીર્થમાં સ્નાન કરતા હતા, જમીન પર સૂતા હતા અને ભગવાનને પ્રસન્ન કરનારાં વ્રતોનું પાલન કરતા રહેતા હતા. (૧૯)

આ પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં જ વિચરણ કરતાં કરતાં જ્યારે તેઓ પ્રભાસપાટણ જઈ પહોંચ્યા, ત્યાં સુધીમાં તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સહાયથી મહારાજ યુધિષ્ઠિરે પૃથ્વીનું એકછત્રી અખંડ રાજ્ય કરવા માંડ્યું હતું. (૨૦) ત્યાં તેમણે પોતાના કૌરવભાઈઓના વિનાશના સમાચાર સાંભળ્યા, કે જેઓ અંદરોઅંદરના કલહને કારણે પરસ્પર લડી-ઝઘડીને એવી રીતે નષ્ટ થઈ ગયા હતા, જેવી રીતે પોતાના જ ઘર્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલી આગથી વાંસનું સઘળું જંગલ બળીને ખાખ થઈ જાય છે. આ સાંભળીને શોક કરતા તેઓ ચૂપચાપ પૂર્વવાહિની સરસ્વતીને તીરે આવ્યા. (૨૧) ત્યાં

તેમણે ત્રિત, ઉશના, મનુ, પૃથુ, અગ્નિ, અસિત, વાયુ, સુદાસ, ગૌ, ગુહ અને શ્રાદ્ધદેવના નામે પ્રસિદ્ધ અગિયાર તીર્થોનું સેવન કર્યું. અને પોતાના મૃત્યુ પામેલા સ્વજનોને જલાંજલિ આપી. (૨૨) આ સિવાય, પૃથ્વી પર બ્રાહ્મણો અને દેવતાઓએ સ્થાપેલાં, ભગવાન વિષ્ણુનાં અન્ય પણ જે અનેક મંદિરો હતાં, કે જેમનાં શિખરો ઉપર ભગવાનના મુખ્ય આયુધ એવા ચક્રનાં ચિહ્ન હતાં અને જેમના દર્શનમાત્રથી શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ થઈ આવતું હતું – તેમનું પણ સેવન કર્યું. (૨૩) ત્યાંથી નીકળીને તેઓ ધનધાન્યપૂર્ણ સૌરાષ્ટ્ર, સૌવીર, મત્સ્ય, કુરુજાંગલ વગેરે દેશોમાં થઈને થોડાક દિવસોમાં જ્યારે યમુનાતટે પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં તેમને પરમ ભાગવત ઉદ્ધવજીનું દર્શન થયું. (૨૪) ઉદ્ધવજી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પ્રસિદ્ધ સેવક હતા અને અત્યંત શાંત સ્વભાવના હતા. તેમણે અગાઉ બૃહસ્પતિજી પાસે નીતિશાસ્ત્રનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને તેઓ હંમેશાં આનંદમાં મગ્ન રહેતા હતા. તેમને જોઈને વિદુરજીએ પ્રેમથી ગાઢ આલિંગન કર્યું અને પોતાના આરાધ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના તથા તેમનાં આશ્રિત આત્મીય સ્વજનોના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. (૨૫)

વિદુરજી કહેવા લાગ્યા, ‘ઉદ્ધવજી! પુરાણપુરુષ બળરામજી અને શ્રીકૃષ્ણો પોતાના જ નામિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્માજીની પ્રાર્થનાથી આ જગતમાં અવતાર લીધો છે. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારીને સૌને આનંદ આપતા તેઓ અત્યારે શ્રીવસુદેવજીના ઘરમાં કુશળ તો છે ને? (૨૬) હે અતિપ્રિય! અમારા - કુરુવંશજોના પરમ સુહૃદ્ અને પૂજનીય વસુદેવજી, કે જેઓ પિતાતુલ્ય ઉદારતાપૂર્વક પોતાની કુન્તી વગેરે બહેનોને તેમના સ્વામીઓ થકી સંતુષ્ટ કરાવતા રહીને તેમની બધી મનોવાંછિત વસ્તુઓ આપતા રહ્યા

છે – તેઓ આનંદમાં તો છે ને? (૨૭) પ્રિય ઉદ્ધવજી! યાદવોના અધિપતિ વીરશ્રેષ્ઠ પ્રદ્યુમ્નજી, કે જેઓ પૂર્વજન્મમાં કામદેવ હતા અને જેમને દેવી રુક્મિણીજીએ બ્રાહ્મણોની આરાધના કરીને ભગવાન પાસેથી પુત્રરૂપે પ્રાપ્ત કર્યા હતા – તેઓ પ્રસન્ન તો છે ને? (૨૮) સાત્વત, વૃષ્ણિ, ભોજ અને દાશાર્હના વંશજ યાદવોના અધિપતિ મહારાજ ઉગ્રસેન, કે જેમણે રાજ્યપ્રાપ્તિની આકાંક્ષાનો સર્વથા પરિત્યાગ કર્યો હતો, પણ કમલનયન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ફરી રાજ્યસિંહાસને બેસાડ્યા હતા – તેઓ સુખી તો છે ને? (૨૯) હે સૌમ્ય! પોતાના પિતા શ્રીકૃષ્ણની જેમ સમસ્ત રથીઓમાં અગ્રગણ્ય, શ્રીકૃષ્ણસુત સામ્બ, કે જેઓ પહેલાં પાર્વતીજી વડે ગર્ભમાં ધારણ કરાયેલા કાર્તિકસ્વામી હતા અને જેમને જાંબવતીએ અનેક વ્રતો કરીને જન્મ આપ્યો હતો – તેઓ કુશળ તો છે ને? (૩૦) જેમણે અર્જુન પાસેથી રહસ્યયુક્ત ધનુર્વિદ્યાનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું તે સાત્યકિ પણ કુશળ તો છે ને? તેઓ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સેવા વડે અનાયાસે જ, ભગવજ્જનોની તે ઉન્નત સ્થિતિ પર પહોંચેલા છે કે જે મોટા મોટા યોગીઓને પણ દુર્લભ છે. (૩૧) ભગવાનના શરણાગત નિર્મળ ભક્ત, બુદ્ધિમાન અકૂરજી, કે જેઓ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણચિહ્નોથી અંકિત વ્રજના માર્ગની ધૂળમાં પ્રેમથી અધીરા થઈને આળોટવા લાગ્યા હતા – તેઓ પણ પ્રસન્ન તો છે ને? (૩૨) ભોજવંશીય દેવકનાં પુત્રી દેવકીજી, કે જેઓ દેવોનાં માતા અદિતિની જેમ જ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ભગવાનનાં માતા છે અને જેમણે એવી રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કર્યા હતા, કે જેવી રીતે વેદત્રયી યજ્ઞવિસ્તારરૂપી અર્થને પોતાના મંત્રોમાં ધારણ કરતી રહે છે – એ દેવકીજી કુશળ તો છે ને? (૩૩) તમારી -

ભક્તજનોની ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરનારા ભગવાન અનિરુદ્ધજી, કે જેમને શાસ્ત્રો વેદોના આદિકારણ કહે છે અને અંતઃકરણ-ચતુષ્ટયના ચોથા અંશ એવા મનના અધિષ્ઠાતા બતાવે છે* — તેઓ પણ સુખી છે ને? (૩૪) હે સૌમ્યસ્વભાવના ઉદ્ધવજી! પોતાના હૃદયેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું અનન્યભાવે અનુસરણ કરનારા હૃદીક, સત્યભામાનંદન ચારુદેવજી, ગદ વગેરે ભગવાનના બીજા પુત્રો — એ બધા પણ કુશળ તો છે ને? (૩૫)

મહારાજ યુધિષ્ઠિર, કે જેમનો મયદાનવે બનાવેલી સભામાંનો રાજવૈભવ અને ભપકો જોઈને દુર્યોધનને ભારે ડંખ લાગ્યો હતો — તેઓ અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ-રૂપી બંને ભુજાઓની સહાયથી ધર્મમર્યાદાનું ન્યાયપૂર્વક પાલન તો કરે છે ને? (૩૬) અપરાધીઓ પ્રત્યે અત્યંત અસહિષ્ણુ ભીમસેન, કે જે ગદાયુદ્ધમાં જ્યારે વિભિન્ન પ્રકારે પેંતરા બદલતો હતો ત્યારે તેના પગોના ધમકારાથી ધરતી ધ્રુજવા લાગતી હતી — તેણે સર્પતુલ્ય દીર્ઘકાલીન ક્રોધ છોડી તો દીધો છે ને? (૩૭) જેનાં બાણોની જાળથી બચવા કિરાત-વેશ ધારણ કરનારા અને તેથી કોઈથીય ન ઓળખાતા ભગવાન શંકર (જેના પર) પ્રસન્ન થયા હતા તે રથી અને યૂથપતિઓનો સુયશ વધારનાર, ગાંડીવધારી અર્જુન પ્રસન્ન તો છે ને? હવે તો તેના બધા જ શત્રુઓ શાન્ત પડી ગયા હશે? (૩૮) પાંપણો જે રીતે નેત્રોનું રક્ષણ કરે છે તે જ રીતે યુધિષ્ઠિર વગેરે કુન્તીપુત્રો જેમની હંમેશાં સંભાળ રાખે છે અને જેમનું લાલન-પાલન કુન્તીએ જ કર્યું છે તે માદ્રીના બંને પુત્રો — નકુળ અને સહદેવ, કે જેમણે યુદ્ધમાં શત્રુઓ પાસેથી પોતાનું રાજ્ય એવી રીતે આંચકી લીધું હતું, કે જેવી રીતે બે ગરુડો ઈન્દ્રના મુખમાંથી અમૃત કાઢી

લાવે — તે બંને કુશળ તો છે ને? (૩૯) અહો! તેમના પોષણની જવાબદારી રાજર્ષિ પાંડુના મૃત્યુ સમયે તેમના પુત્રો નાના હતા અને તેમના પોષણની જવાબદારી કુંતી પર હોવાથી જ પતિના મૃત્યુ પછી તેમણે સહગમન ન કર્યું અર્થાત્ પુત્રપ્રેમને લીધે જ તે જીવિત રહી હતી. રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ મહારાજ પાંડુ એવા અનુપમ વીર હતા કે તેમણે એકમાત્ર ધનુષ્ય લઈને એકલાએ જ ચારે દિશાઓ જીતી લીધી હતી. (૪૦) સૌમ્યસ્વભાવના ઉદ્ધવજી! મને તો અધઃપતન તરફ જનારા તે ધૃતરાષ્ટ્ર માટે વારંવાર ખેદ થાય છે કે જેમણે પાંડવોરૂપે પોતાના પરલોકવાસી ભાઈ પાંડુનો જ દ્રોહ કર્યો તથા પોતાના પુત્રોની હામાં હા ભણીને પોતાના હિતચિંતક એવા મને પણ નગરમાંથી કઢાવી મૂક્યો. (૪૧) પણ ભાઈ! મને એનો કશો જ ખેદ કે આશ્ચર્ય નથી. વિશ્વવિધાતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ મનુષ્યોના જેવી લીલાઓ કરીને લોકોની મનોવૃત્તિઓને ભ્રમમાં નાખી દે છે. હું તો તેમની જ કૃપાથી તેમના મહિમાને જોતો રહીને, બીજાઓની દૃષ્ટિથી દૂર રહીને આનંદપૂર્વક વિચરી રહ્યો છું. (૪૨) જોકે કૌરવોએ તેમના ઘણાબધા અપરાધ કર્યા તોપણ ભગવાને તેમની એટલા માટે ઉપેક્ષા કરી દીધી હતી કે તેઓ તે કૌરવોની સાથે તે દુષ્ટ રાજાઓને પણ મારીને પોતાના શરણાગતોનું દુઃખ દૂર કરવા માગતા હતા, કે જે (દુષ્ટ રાજા)ઓ ધન, વિદ્યા અને જાતિના મદથી આંધળા થઈને કુમાર્ગગામી બની રહ્યા હતા અને પોતાની સેનાઓથી વારંવાર ધરતી ધ્રુજાવી રહ્યા હતા. (૪૩) હે ઉદ્ધવજી! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અજન્મા અને કર્મરહિત છે, અજન્મા હોવા છતાં પણ ભગવાને લોકોને કુમાર્ગથી વારી સન્માર્ગ પ્રેરિત કરવા જન્મધારણની

* ચિત્ત, અહંકાર, બુદ્ધિ અને મન — એ અંતઃકરણના ચાર અંશ છે. તેમના અધિષ્ઠાતા અનુક્રમે વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ છે.

લીલા કરી તેમ જ અર્કતા હોવા છતાં લોકસંગ્રહ માટે કર્મો કરીને કર્મમાર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો. આ પણ તેમના અવતારનું એક કારણ છે. અન્યથા શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં, ગુણોથી પર હોવા છતાં કર્માધીન દેહનો શા માટે સ્વીકાર કરે? (૪૪) હે

મિત્ર! જેમણે (પોતે) અજન્મા હોવા છતાં પણ પોતાના શરણમાં આવેલા સમસ્ત લોકપાલો અને આજ્ઞાંકિત ભક્તજનોનું પ્રિય (કાર્ય) કરવા માટે યદુકુળમાં જન્મ લીધો છે તે પવિત્રકીર્તિ એવા શ્રીહરિની વાતો સંભળાવો. (૪૫)

★ ★ ★ ★

બીજો અધ્યાય

ઉદ્ધવજીએ કરેલું ભગવાનની બાળલીલાઓનું વર્ણન

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું - જ્યારે વિદુરજીએ પરમ ભક્ત ઉદ્ધવને આ રીતે પોતાના પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી વાતો પૂછી ત્યારે ઉદ્ધવજીને પોતાના સ્વામીનું સ્મરણ થઈ આવ્યું અને હૃદય ભરાઈ આવવાને કારણે તેઓ કશો જ ઉત્તર આપી શક્યા નહીં. (૧) જ્યારે પોતે પાંચ વર્ષના હતા ત્યારે બાળકોની જેમ રમતમાં જ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ બનાવીને તેની સેવા-પૂજામાં એવા તલ્લીન થઈ જતા હતા કે શિરામણ માટે માતા બોલાવે તોપણ તેને છોડીને જવા ઈચ્છતા ન હતા. (૨) અત્યારે તો દીર્ઘકાળથી તેમની સેવામાં રહેતાં-રહેતાં તેઓ વૃદ્ધ થઈ ચૂક્યા હતા, તેથી વિદુરજીના પૂછવાથી તેમને પોતાના પ્રિય પ્રભુનાં ચરણકમળોનું સ્મરણ થઈ આવ્યું, તેમનું ચિત્ત વિરહથી વ્યાકુળ બની ગયું. પછી, તેઓ કેવી રીતે ઉત્તર આપી શકે? (૩) ઉદ્ધવજી શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમળની મકરંદ-સુધાથી તરબોળ થઈ બે ઘડી સુધી તો કંઈ પણ બોલી શક્યા નહીં. તીવ્ર ભક્તિયોગથી તેમાં ડૂબીને તેઓ આનંદમગ્ન થઈ ગયા. (૪) તેમના આખા શરીરમાં રોમાંચ થઈ આવ્યો. આંખો બંધ થઈ ગઈ. આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. ઉદ્ધવજીને આ રીતે પ્રેમપ્રવાહમાં ડૂબેલા જોઈને વિદુરજીએ તેમને કૃતકૃત્ય માન્યા. (૫) થોડા સમય પછી ઉદ્ધવજી

ભગવાનના પ્રેમ-ધામમાંથી ઊતરીને ફરી ધીરે-ધીરે પાછા આવ્યા. ભગવાનની લીલાઓનું સ્મરણ થઈ આવતાં તેમને વિસ્મય થયું કે 'હું ભગવાનના ધામમાંથી અહીં ક્યાં આવી ગયો!' આંખો લૂછીને તે કહેવા લાગ્યા. (૬)

ઉદ્ધવજી બોલ્યા - વિદુરજી! શ્રીકૃષ્ણરૂપી સૂર્યના અસ્ત થવાથી અમારાં ઘરોને કાળરૂપી અજગર ગળી ગયો છે, તે શ્રીહીન થઈ ગયાં છે. હવે હું તેમના શા કુશળક્ષેમ કહી સંભળાવું? (૭) ઓહ! આ મનુષ્યલોક ઘણો જ અભાગિયો છે; એમાં પણ યાદવો તો અત્યંત ભાગ્યહીણ છે, કે જેમણે નિરંતર શ્રીકૃષ્ણ સાથે રહેવા છતાંય તેમને ઓળખ્યા નહીં, જેવી રીતે અમૃતમય ચંદ્રમાના સમુદ્રમાં રહેવા છતાં માછલીઓ તેમને ઓળખી શકી ન હતી. (૮) સંકેતને પારખનારા બુદ્ધિમાન યાદવો ભગવાનની સાથે રહેતા હતા અને ભગવાનના ભક્ત હતા. અને શ્રીકૃષ્ણને તેમના પ્રમુખ અને સર્વભૂતોમાં નિવાસ કરનારા પરમાત્મા માનતા હતા. (૯) અસત્ના ઉપાસક અને માયાથી મોહિત થયેલા શિશુપાલ જેવા રાજાઓ દ્વારા શ્રીકૃષ્ણની વિરુદ્ધમાં કહેવાયેલા નિંદાસૂચક વચનો સાંભળીને ભગવત્પરાયણ યાદવો ભ્રમમાં પડતા ન હતા. (૧૦) જેમણે ક્યારેય તપ કર્યું નથી તેવા લોકોને પણ આટલા દિવસો સુધી દર્શન

આપીને, હવે, તેમની દર્શનલાલસાને તૃપ્ત કર્યા વિના જ તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો ત્રિભુવન-મોહન શ્રીવિગ્રહ દેખાડીને અંતર્ધાન થઈ ગયા છે અને એમ કરીને તેમણે જાણે તેમનાં નેત્ર જ છીનવી લીધાં છે. (૧૧) ભગવાને પોતાની યોગમાયાનો પ્રભાવ દેખાડવા માટે માનવલીલા-અનુરૂપ જે દિવ્ય શ્રીવિગ્રહ (દેહ) પ્રગટ કર્યો હતો તે એટલો સુંદર હતો કે તેને જોઈને સઘળું જગત તો મોહિત થઈ જ જતું હતું, તેઓ પોતે પણ ચકિત થઈ જતા હતા. સૌભાગ્ય અને સૌંદર્યની પરાકાષ્ઠા હતી તે રૂપમાં. તેનાથી આભૂષણો (અંગો પરનાં ઘરેણાં) પણ વિભૂષિત થઈ જતાં હતાં. (૧૨)

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞ-પ્રસંગે જ્યારે ભગવાનના આ નયનાભિરામ રૂપ પર લોકોની દૃષ્ટિ પડી ત્યારે ત્રિલોકીએ એમ જ માન્યું હતું કે માનવસૃષ્ટિની રચના બાબતે વિધાતાની જેટલી ચતુરાઈ છે તે બધી આ જ રૂપ (-નિર્માણ)માં પૂરી થઈ ગઈ છે. (૧૩) તેમના પ્રેમપૂર્ણ હાસ્યવિનોદથી અને લીલામય દૃષ્ટિથી સન્માનિત થતાં વ્રજબાળાઓની આંખો તેમના જ પ્રત્યે ચોંટી જતી હતી અને તેમનાં ચિત્ત પણ એવાં તલ્લીન થઈ જતાં હતાં કે તેમના ઘરનાં કામકાજ છૂટી જતાં હતાં. (૧૪) ચરાચર જગત અને પ્રકૃતિના સ્વામી ભગવાને જ્યારે પોતાના શાંતરૂપ મહાત્માઓને પોતાના જ ઘોરરૂપ અસુરોથી સતાવતા જોયા ત્યારે તેઓ કરુણાભાવથી દ્રવી ઊઠ્યા અને અજન્મા હોવા છતાં પણ પોતાના અંશ બળરામજી સહિત, કાષ્ઠમાં અગ્નિ પ્રગટે તેમ પ્રગટ થયા. (૧૫)

અજન્મા હોવા છતાં પણ વસુદેવજીને ત્યાં જન્મ લેવાની લીલા કરવી, સૌને અભય આપનારા હોવા છતાં પણ જાણે કંસના ભયથી વ્રજમાં જઈ સંતાવું અને અત્યંત પરાક્રમી હોવા

છતાં પણ કાળયવન સામેથી મથુરાનગરી છોડીને ભાગી જવું - ભગવાનની આ કેવી અદ્ભુત લીલાઓ છે. જ્યારે હું તેમની લીલાઓને યાદ કરું છું ત્યારે મને બેચેન કરી મૂકે છે. (૧૬) તેમણે દેવકી-વસુદેવનાં ચરણોને વંદન કરીને જે એમ કહ્યું હતું કે - 'પિતાજી, માતાજી! કંસનો ભારે ભય રહેવાને કારણે મારાથી તમારી કોઈ સેવા થઈ શકી નહીં, તમે મારો આ અપરાધ ધ્યાનમાં ન લેતાં મારા પર પ્રસન્ન થાઓ' - શ્રીકૃષ્ણની આ વાતો જ્યારે યાદ આવે છે ત્યારે આજે પણ મારા ચિત્તને ઘમરોળી મૂકે છે. (૧૭) જેમણે કાળરૂપ પોતાના બ્રૂકુટિ-વિલાસથી જ પૃથ્વીનો સઘળો ભાર ઉતારી લીધો હતો તે શ્રીકૃષ્ણના પાદ-પદ્મ-પરાગનું સેવન કરનારો એવો કયો મનુષ્ય હોય, જે તેને ભૂલી શકે? (૧૮) તમે બધાએ રાજસૂય યજ્ઞ-પ્રસંગે પ્રત્યક્ષ જ જોયું હતું કે શ્રીકૃષ્ણ સાથે દ્વેષ કરનારા શિશુપાલને એવી સિદ્ધિ મળી ગઈ, કે જેને પામવા મોટા મોટા યોગીઓ સમ્યક્પણે યોગસાધના કરીને સ્પૃહા કરતા રહે છે. તેમનો વિરહ ભલા, કોણ સહી શકે? (૧૯) મહાભારતના યુદ્ધમાં શિશુપાલની જેમ જે બીજા યોદ્ધાઓએ પોતાની આંખોથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના નયનાભિરામ મુખ-કમળ-મકરંદનું પાન કરતાં કરતાં, અર્જુનનાં બાણોથી વીંધાઈને પ્રાણત્યાગ કર્યો તે તમામ ભગવાનના પરમ ધામને પામ્યા. (૨૦) સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ત્રણે લોકના અધીશ્વર છે. તેમના જેવું પણ કોઈ જ નથી, તો તેમનાથી ચડિયાતું તો હોય જ કોણ? તેઓ પોતાના સ્વયંસિદ્ધ ઐશ્વર્યથી જ હંમેશ પૂર્ણકામ છે. ઈન્દ્ર વગેરે અસંખ્ય લોકપાલો અનેક પ્રકારની ભેટો લાવી લાવીને પોતપોતાના મુગટોના અગ્રભાગથી તેમનાં ચરણકમળ મૂકવાની પીઠિકાને પ્રણામ

*****

કરતા રહે છે. (૨૧) વિદુરજી! એ જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ રાજસિંહાસન પર બેઠેલા ઉગ્રસેન સામે સ્વયં ઊભા રહીને નિવેદન કરતા હતા કે 'હે દેવ! અમારી વિનંતી સાંભળો.' (એક સેવક રાજાને નિવેદન કરતો હોય તેવી) સ્વયં ત્રિલોકીનાથ હોવા છતાં ઉગ્રસેન સાથે આવી સેવક જેવી-કિંકર જેવી નમ્ર વાત કરતા, તેનું સ્મરણ થતાં મારા મનમાં ઊથલ-પાથલ મચી જાય છે. (૨૨) પાપિણી પૂતનાએ પોતાના થાનો પર હળાહળ વિષ લગાડીને, શ્રીકૃષ્ણને મારી નાખવાની દાનતથી તેમને સ્તનપાન કરાવ્યું હતું, તેને પણ ભગવાને પરમ ગતિ આપી, કે જે ધાયને મળવી જોઈએ. એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સિવાય અન્ય કોણ કૃપાળુ છે કે જેનું શરણ લઈએ? (૨૩) હું અસુરોને પણ ભગવાનના ભક્તો જ માનું છું; કારણ કે વેરભાવજન્ય ક્રોધને કારણે તેમનું ચિત્ત હંમેશાં શ્રીકૃષ્ણમાં જ લીન રહેતું હતું અને તેમને રણભૂમિમાં સુદર્શનચક્ર-ધારી ભગવાનને ખભે ચઢાવીને વેગે ઊડતા ગરુડજીનાં દર્શન થયા કરતાં હતાં. (૨૪)

બ્રહ્માજીની પ્રાર્થનાથી પૃથ્વીનો ભાર ઉતારીને તેને સુખી કરવા માટે કંસના કારાગૃહમાં વસુદેવ-દેવકીને ત્યાં ભગવાને અવતાર લીધો હતો. (૨૫) તે સમયે તેમને પિતા વસુદેવજીએ કંસના ભયને લીધે વ્રજમાં નંદબાબાને ત્યાં પહોંચાડી દીધા હતા. ત્યાં તેઓ બળરામજીની સાથે અગિયાર વર્ષ સુધી એવી રીતે છુપાઈને રહ્યા કે તેમનો પ્રભાવ વ્રજની બહાર કોઈના પર પ્રગટ થયો નહીં. (૨૬) જેનાં હર્યાભર્યા વૃક્ષો પર કલરવ કરતાં પક્ષીઓનાં ટોળે-ટોળાં વસે છે તેવા યમુનાના ઉપવનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગાય-વાછરડાં ચરાવતા ગોપબાળોની ટોળી સાથે વિહાર કર્યો હતો. (૨૭)

તેમની એવી મનોહર લીલાઓ થતી હતી કે જે વ્રજવાસીઓ માટે દર્શનીય બની રહેતી. જેવી કે - તેઓ ક્યારેક રોવા લાગતા, ક્યારેક હસી ઊઠતા, તો ક્યારેક સિંહબાળની જેમ મુગ્ધ નજરે જોયા કરતા. (૨૮) તેઓ મોટા થયા ત્યારે પોતાનું શોભાની મૂર્તિસમું ગોધન-સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવી ગાયો અને આકર્ષક શ્વેત વાછરડાંઓને ચરાવતા રહીને પોતાના સાથી ગોવાળિયાઓને વાંસળી વગાડી-વગાડીને રીઝવવા લાગ્યા. (૨૯) તે દરમિયાન, જ્યારે કંસે તેમને મારવા માટે કામરૂપી ઘણાબધા માયાવી રાક્ષસો મોકલ્યા ત્યારે ભગવાને તેમને રમત-રમતમાં (સહેલાઈથી) મારી નાખ્યા - બાળક રમકડાંને તોડી-ફોડી નાખે છે તેમ. (૩૦) કાલિય નાગનું દમન કરીને, વિષ ભળેલું પાણી પીવાથી મરેલા ગોપબાળો અને ગાયોને જીવતાં કરીને, તેમને કાલિય-નાગ વિનાનું શુદ્ધ પાણી પીવાની સુવિધા કરી આપી. (૩૧) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે વૃદ્ધિ પામેલા ધનનો સદ્વ્યય કરાવવાની ઈચ્છાથી નંદબાબા પાસે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો દ્વારા ગોવર્ધન-પૂજારૂપે ગો-યજ્ઞ કરાવ્યો. (૩૨) હે ભદ્ર! એનાથી પોતાનો માનભંગ થવાને કારણે ઈન્દ્રે જ્યારે ક્રોધિત થઈને વ્રજનો વિનાશ કરવા માટે મુશળધાર વરસાદ વરસાવવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે કરુણાધીન ભગવાને રમત-રમતમાં છત્રીની જેમ ગોવર્ધન પર્વતને ઊંચકી લીધો અને અત્યંત ગભરાયેલા વ્રજવાસીઓનું અને તેમનાં પશુઓનું રક્ષણ કર્યું. (૩૩) સંધ્યાવેળાએ જ્યારે આખાય વૃંદાવનમાં શરદના ચંદ્રમાની ચાંદની છવાઈ જતી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તે (ચંદ્રમા)નું સન્માન કરતા કરતા મધુર ગાન કરતા હતા અને ગોપમંડળીની શોભા વધારતા, તેમની સાથે રાસલીલા કરતા હતા. (૩૪)

*****

ત્રીજો અધ્યાય

ભગવાનનાં અન્ય લીલા-ચરિત્રોનું વર્ણન

ઉદ્ભવજી કહે છે — ત્યારબાદ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં માતાપિતા દેવકી-વસુદેવને સુખ આપવાની ઈચ્છાથી બળદેવજીની સાથે મથુરામાં પધાર્યા અને તેમણે શત્રુસમુદાયના સ્વામી કંસને ઊંચા સિંહાસન પરથી નીચે પટકીને તથા તેના પ્રાણ હરીને તેનું શબ ઘણા વેગથી જમીન પર ઘસડ્યું. (૧) સાંદીપનિ મુનિ વડે એક વાર ઉચ્ચારાયેલા વેદનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કર્યા પછી દક્ષિણારૂપે, તેમના મૃત પુત્રને પંચજન નામના રાક્ષસના પેટમાંથી (યમપુરીમાંથી) પાછો લાવીને તેમને સોંપ્યો. (૨)

શ્રીકૃષ્ણના અદ્ભુત પરાક્રમ અને અનુપમ સૌન્દર્યને સાંભળીને રુક્મિણીજીએ નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે ‘હું તેમની જ બની જાઉં.’ તેથી રુક્મિણી સ્વયંવરમાં આવેલા તમામ રાજાઓનાં માથાં પર પગ મૂકીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગાંધર્વવૃત્તિથી પોતાના ભાગ એવા રુક્મિણીજીનું હરણ કર્યું અને બધા રાજાઓ જોતાં જ રહી ગયા. (૩) સ્વયંવરમાં નાથ્યા વિનાના સાત બળદોને નાથીને નાગ્નજિતી (સત્યા) સાથે લગ્ન કર્યાં. આ પ્રમાણે માનભંગ થવાથી મૂર્ખ રાજાઓએ શસ્ત્રો ઉપાડીને રાજકુમારીને ઝૂંટવી લેવા ઈચ્છ્યું, ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે લેશમાત્ર ઈજા પામ્યા વિના પોતાનાં શસ્ત્રોથી તેમને મારી નાખ્યા. (૪) પોતાની પત્ની સત્યભામાનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી વિષયી પુરુષો જેવી લીલા કરતાં ભગવાન સત્યભામા સાથે સ્વર્ગમાં ગયા અને જ્યારે કલ્પવૃક્ષ ઉખાડીને લાવી રહ્યા હતા ત્યારે ક્રોધિત થઈને પોતાના સૈનિકો સાથે ઈન્દ્રે ભગવાન પર આક્રમણ કર્યું અને કહેવા લાગ્યો કે ‘જુઓ તો ખરા! આ કૃષ્ણ પોતાની પત્નીના હાથનું

રમકડું બની ગયો છે! (૫) ભગવાન સાથે યુદ્ધ કરતાં કરતાં આકાશને ગળી જતો હોય તેવો વિશાળકાય રાક્ષસ ભૌમાસુર ભગવાનના હાથે મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે પૃથ્વીની પ્રાર્થનાથી ભગવાને ભૌમાસુરના પુત્ર ભગદત્તને બચેલું રાજ્ય સોંપ્યું અને ભગવાને તેના અંત:પુરમાં પ્રવેશ કર્યો. (૬) ત્યાં ભૌમાસુર વડે હરી લેવાયેલી ઘણીબધી રાજકુમારીઓ હતી. તેઓ દીનબંધુ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને જોતાં જ ઊભી થઈ ગઈ અને તે સૌએ અત્યંત હર્ષ, લજ્જા અને પ્રેમપૂર્ણ નજરે તત્ક્ષણ જ ભગવાનને પતિરૂપે વરી લીધા. (૭) ત્યારે ભગવાને પોતાની નિજ-શક્તિ યોગમાયા વડે તે કન્યાઓને અનુરૂપ એટલાં જ રૂપ ધરીને તે બધીઓનું અલગ-અલગ મહેલોમાં એક જ મુહૂર્તે વિધિવત્ પાણિગ્રહણ કર્યું. (૮) પોતાની લીલાનો વિસ્તાર કરવા માટે તેમણે તેઓ પૈકીની પ્રત્યેકના ગર્ભથી, બધા ગુણોમાં પોતાના જેવા જ, દસ-દસ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. (૯) જ્યારે કાલયવન, જરાસંધ, શાલ્વ વગેરેએ પોતાની સેનાઓથી મથુરા અને દ્વારકાપુરીને ઘેરી લીધી હતી ત્યારે તેમને ભગવાને પોતાની સેનાને અલૌકિક શક્તિ આપીને સ્વયં મારી નાંખાવ્યા હતા. (૧૦) શંબર, દ્વિવિદ, બાણાસુર, મુર, બલ્લલ, દંતવકત્ર વગેરે અન્ય યોદ્ધાઓમાંના કેટલાકને તેમણે પોતે માર્યા હતા અને કેટલાકને બીજાઓ વડે મરાવ્યા હતા. (૧૧) ત્યારબાદ તેમણે તમારા બંધુ ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુપુત્રોનો પક્ષ લઈને આવેલા રાજાઓનો, કે જેમનું સેનાસહિત કુરુક્ષેત્રમાં આગમન થતાં જ ધરતી ડગમગવા લાગી હતી — તેમનો પણ સંહાર કર્યો. (૧૨) કર્ણ, દુ:શાસન અને શકુનિની ખોટી

*****

સલાહથી જેનું આયુષ્ય અને સંપત્તિ બંને નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં હતાં તથા જેની જાંઘ ભીમસેનની ગદાથી ભાંગી ચૂકી હતી તે દુર્યોધનને પોતાના સાથીઓ સમેત પૃથ્વી પર પડેલો જોઈને પણ તેઓ પ્રસન્ન થયા નહીં. (૧૩) તેઓ વિચારતા હતા - દ્રોણ, ભીષ્મ, અર્જુન અને ભીમ વડે આ અઢાર અક્ષૌહિણી સેનાનો વિપુલ સંહાર તો થયો છે, પણ તેનાથી પૃથ્વીનો ભાર ખરેખર કેટલો હલકો થયો? હજી તો મારા અંશરૂપ પ્રદ્યુમ્ન વગેરેના બળથી વધી ગયેલા યાદવોનું દુઃસહ્ય દળ તો યથાવત્ છે. (૧૪) તેઓ જ્યારે મધપાનથી મત્ત બનીને લાલધૂમ આંખો કરીને અંદરોઅંદર લડવા માંડશે ત્યારે તેનાથી જ તેમનો નાશ થશે. એ સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. ખરેખર તો મારા સંકલ્પ કરવાથી તેઓ સ્વયં નષ્ટ થઈ જશે. (૧૫)

આમ વિચારીને ભગવાને યુધિષ્ઠિરને તેમની પૈતૃક (બાપીકી) રાજગાદી પર બેસાડ્યા અને પોતાના બધા જ સગાસંબંધીઓને સત્પુરુષોનો માર્ગ બતાવીને આનંદિત કર્યા. (૧૬) ઉત્તરાના ઉદરમાં અભિમન્યુએ જે બીજ સ્થાપિત કર્યું હતું તે પણ બ્રહ્માસ્ત્રથી નષ્ટવત્ થઈ ચૂક્યું હતું; પરંતુ ભગવાને તેને બચાવી લીધું. (૧૭) તેમણે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પાસે ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞો કરાવ્યા અને તેઓ પણ શ્રીકૃષ્ણના અનુગામી થઈને, પોતાના નાના ભાઈઓની સહાયથી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરતા રહીને ખૂબ આનંદપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. (૧૮) વિશ્વાત્મા ભગવાને પણ દ્વારકાપુરીમાં રહીને લોક અને વેદની મર્યાદાનું પાલન કરતા રહીને બધા પ્રકારના ભોગ ભોગવ્યા; પણ સાંખ્યયોગની સ્થાપના કરવા સારુ, તેમનામાં ક્યારેય આસક્ત થયા નહીં. (૧૯) મધુર સ્મિત, સ્નેહસભર દષ્ટિ, સુધામય વાણી, નિર્મળ ચરિત્ર તથા સમસ્ત શોભા

અને સૌંદર્યના નિવાસ એવા પોતાના શ્રીવિગ્રહથી લોક-પરલોકને અને વિશેષ તો યાદવોને આનંદિત કર્યા તેમ જ રાત્રિટાણે પોતાની પ્રિયાઓ સાથે ક્ષણિક અનુરાગી થઈને સમયોચિત વિહાર કર્યો અને એ રીતે તેમને પણ સુખ આપ્યું. (૨૦-૨૧) આ પ્રમાણે ઘણાં વર્ષો સુધી વિહાર કરતાં કરતાં તેમને ગૃહસ્થાશ્રમ-સંબંધિત ભોગ-સામગ્રીઓમાંથી વૈરાગ્ય થયો. (૨૨) એ ભોગ-સામગ્રીઓ ઈશ્વરને આધીન છે અને જીવ પણ તેમને આધીન છે. જ્યારે યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જ તેમનામાંથી વૈરાગ્ય થયો, ત્યારે ભક્તિયોગ વડે તેમનું અનુગમન કરનારો ભક્ત તો તેમના (તે ભોગસામગ્રીઓ) પર વિશ્વાસ જ કેમ કરશે? (૨૩)

એક વાર દ્વારકાપુરીમાં રમતાં-રમતાં યદુવંશી અને ભોજવંશી બાળકોએ રમત-રમતમાં કેટલાક મુનીશ્વરોને કોપિત કર્યા; ત્યારે યાદવકુળનો નાશ જ ભગવાનને અભિપ્રેત છે એમ સમજીને તે ઋષિઓએ બાળકોને શાપ દઈ દીધો. (૨૪) પછી થોડા જ મહિના બાદ ભાવિવશ વૃષ્ણિવંશી, ભોજવંશી અને અંધકવંશી યાદવો ભારે હર્ષ સાથે રથોમાં સવાર થઈને પ્રભાસક્ષેત્રમાં ગયા. (૨૫) ત્યાં સ્નાન કરીને તેમણે તે તીર્થના જળથી પિતૃઓ, દેવતાઓ અને ઋષિઓનું તર્પણ કર્યું તથા બ્રાહ્મણોને શ્રેષ્ઠ ગાયોનું દાન કર્યું. (૨૬) તેમણે સોનું, ચાંદી, શય્યા, વસ્ત્રો, મૃગચર્મ, શાલ, પાલખી, રથ, હાથી, કન્યાઓ અને જેનાથી આજીવિકા મળી રહે તેવી ભૂમિ તેમ જ વિવિધ પ્રકારનાં સરસ અન્ન પણ ભગવદ્-અર્પણ કરીને બ્રાહ્મણોને આપ્યાં. ત્યારબાદ ગાયો અને બ્રાહ્મણો માટે જ પ્રાણ ધારણ કરનારા તે વીરોએ પૃથ્વી પર માથું ટેકવીને બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કર્યા. (૨૭-૨૮)

*****

ચોથો અધ્યાય

ઉદ્ધવજીની વિદાય લઈને વિદુરજીનું મૈત્રેય ઋષિ પાસે જવું

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું — પછી બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા મેળવીને યાદવોએ ભોજન કર્યું અને વારુણી (મદિરા) પીધી. તેનાથી તેમનું જ્ઞાન નષ્ટ થયું અને તેઓ અપશબ્દોથી એકબીજાનાં હૃદયને આઘાત પહોંચાડવા લાગ્યા. (૧) મદિરાના નશાથી તેમની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ અને જેમ અંદરોઅંદરના ઘર્ષણથી વાંસવનમાં આગ લાગે છે તે જ રીતે સૂર્યાસ્ત થતાં પહેલાં તો તેમનામાં મારકાપ શરૂ થઈ ગઈ. (૨) ભગવાન પોતાની માયાની આ વિચિત્ર ગતિ જોઈને, સરસ્વતીના જળથી આયમન કરીને એક વૃક્ષ નીચે જઈ બેઠા. (૩) આની પહેલાં જ શરણાગતોનું દુઃખ દૂર કરનારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, પોતાના કુળનો સંહાર કરવાની ઈચ્છા થવાથી, મને કહી દીધું હતું કે તમે બદરિકાશ્રમ ચાલ્યા જાઓ. (૪) હે વિદુરજી! જોકે હું તેમનો આશય સમજી ગયો હતો, તેમ છતાં સ્વામીનાં ચરણોનો વિયોગ ન સહી શકવાને કારણે હું તેમની પાછળ-પાછળ પ્રભાસક્ષેત્રમાં જઈ પહોંચ્યો. (૫) ત્યાં મેં જોયું કે જેઓ સૌનો આશ્રય છે, પણ જેમનો પોતાનો કોઈ અન્ય આશ્રય નથી તે સૌંદર્યધામ શ્યામસુંદર પ્રિયતમ પ્રભુ સરસ્વતીતટે એકલા જ બેઠેલા છે. (૬) દિવ્ય, વિશુદ્ધ, સત્ત્વમય અત્યંત સુંદર શામળું શરીર છે, શાંતિસભર રતુમડી આંખો છે. તેમની ચાર ભુજાઓ અને રેશમી પીતાંબર જોઈને તેમને મેં દૂરથી જ ઓળખી લીધા કે આ શ્રીકૃષ્ણ છે. (૭) તેઓ પીપળાના એક નાના-સરખા વૃક્ષનો સહારો લઈને ડાબી જાંઘ પર જમણું ચરણકમળ રાખીને બેઠા હતા. ખાવા-પીવાનું છોડી દીધું હોવા છતાં પણ તેઓ આનંદથી પ્રફુલ્લિત બની રહ્યા હતા. (૮) તે જ સમયે વ્યાસજીના પ્રિય મિત્ર પરમ

ભાગવત સિદ્ધ મૈત્રેયજી ભુવનોમાં સ્વચ્છંદ વિચરણ કરતા કરતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. (૯) મૈત્રેય મુનિ ભગવાનના પ્રેમી ભક્ત છે. આનંદ અને ભક્તિભાવથી તેમની ડોક નમેલી હતી. તેમની સામે જ શ્રીહરિએ પ્રેમ-સભર અને સ્મિતયુક્ત દષ્ટિથી મને આનંદિત કરતાં કહ્યું. (૧૦)

શ્રીભગવાને કહ્યું — ‘હું તમારી આંતરિક અભિલાષા જાણું છું; તેથી હું તમને તે સાધન આપું છું, જે બીજાઓ માટે અત્યંત દુર્લભ છે. હે ઉદ્ધવ! તમે પૂર્વજન્મમાં વસુ હતા. વિશ્વની રચના કરનારા પ્રજાપતિ વસુઓના યજ્ઞમાં મને પામવાની ઈચ્છાથી જ તમે મારી આરાધના કરી હતી. (૧૧) હે સાધુસ્વભાવના ઉદ્ધવ! સંસારમાં તમારો આ અંતિમ જન્મ છે; કારણ કે આ જન્મમાં તમે મારી કૃપા પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. હવે હું આ મર્ત્યલોક છોડીને સ્વધામ જવા ઈચ્છું છું. અત્યારે અહીં એકાંતમાં તમે પોતાની અનન્ય ભક્તિને કારણે જ મારું દર્શન પામ્યા છો, એ મોટા સૌભાગ્યની વાત છે. (૧૨) પૂર્વકાળ (પાન્ન-કલ્પ)ના આરંભમાં મેં પોતાના નાભિ-કમળ પર બેઠેલા બ્રહ્માને, પોતાના મહિમાને પ્રગટ કરતા શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનનો જે ઉપદેશ કર્યો હતો અને જેને વિવેકી લોકો ‘ભાગવત’ કહે છે તે જ તમને હું આપું છું.’ (૧૩)

(ઉદ્ધવજી કહે છે) — વિદુરજી! મારા પર તો તે પરમ પુરુષની કૃપા પ્રતિક્ષણ વરસ્યા કરતી હતી. તે સમયે તેમના આમ આદરપૂર્વક કહેવાથી સ્નેહવશ થયેલા મને રોમાંચ થઈ આવ્યો, મારી વાણી ગળગળી બની ગઈ અને આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તે સમયે હાથ જોડીને મેં તેમને કહ્યું. (૧૪) ‘હે સ્વામી! આપનાં

ચરણકમળોની સેવા કરનારા મનુષ્યોને આ સંસારમાં ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ - આ ચારેમાંથી કોઈ પણ વસ્તુ દુર્લભ નથી; તોપણ મને એમનામાંથી કોઈની પણ કામના નથી. હું તો આપનાં ચરણકમળોની માત્ર સેવા માટે જ તરસ્યા કરું છું. (૧૫) હે પ્રભુ! આપ નિઃસ્પૃહ હોવા છતાં પણ કર્મ કરો છો, અજન્મા હોવા છતાં પણ જન્મ લો છો, કાળરૂપ હોવા છતાં પણ શત્રુના ભયથી ભાગો છો અને દ્વારકાના કિલ્લામાં ભરાઈ સંતાઈ રહો છો તથા સ્વાત્મારામ હોવા છતાં પણ સોળ હજાર પત્નીઓ સાથે રમણ કરો છો. - આ બધી આપની કેવી અદ્ભુત લીલાઓ છે કે જેને જોઈને વિદ્વાનોની બુદ્ધિ પણ ભરમાય છે. (૧૬) હે દેવ! આપનું સ્વરૂપજ્ઞાન સર્વથા અકુંઠિત અને અખંડ છે, તોપણ આપ સલાહ લેવા મને બોલાવીને, ભોળા માણસોની જેમ ખૂબ સાવધાનીપૂર્વક મારો જે અભિપ્રાય પૂછતા રહેતા હતા, હે પ્રભુ! તે આપની લીલા મારા મનને મુગ્ધ કરી દે છે. (૧૭) હે સ્વામી! પોતાના સ્વરૂપનું ગૂઢ રહસ્ય પ્રગટ કરનારું શ્રેષ્ઠ અને સંપૂર્ણ જે જ્ઞાન આપે બ્રહ્માજીને બતાવ્યું હતું તે જો મારે સમજવા યોગ્ય હોય તો મને પણ કહી સંભળાવો, કે જેથી હું પણ આ દુઃખરૂપી સંસારને સુગમતાથી પાર કરી જાઉં.' (૧૮)

જ્યારે મેં આ રીતે પોતાના હૃદયનો ભાવ જણાવ્યો ત્યારે પરમપુરુષ કમલનયન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મને પોતાના સ્વરૂપની પરમ સ્થિતિનો ઉપદેશ કર્યો. (૧૯) આ પ્રમાણે, પૂજ્યપાદ ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિનું સાધન સાંભળીને તથા તે પ્રભુનાં ચરણોની વંદના અને પરિક્રમા કરીને હું અહીં આવ્યો છું. અત્યારે મારું ચિત્ત તેમના વિરહથી અત્યંત વ્યાકુળ થઈ રહ્યું છે. (૨૦) વિદુરજી! પહેલાં તો તેમનાં દર્શન પામીને મને આનંદ થયો હતો, પરંતુ હવે તો તેમના

વિરહની વ્યથા મારા હૃદયને અત્યંત પીડી રહી છે. હવે હું તેમના પ્રિય ક્ષેત્ર બદરિકાશ્રમમાં જઈ રહ્યો છું, કે જ્યાં (કરુણામૂર્તિ) ભગવાન શ્રી નર-નારાયણ - એ બંનેય ઋષિરૂપે લોકો પર અનુગ્રહ (કૃપા) કરવા માટે દીર્ઘકાળથી સૌમ્ય, બીજાઓને સુખકર અને કઠોર તપ કરી રહ્યા છે. (૨૧-૨૨)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે - આ પ્રમાણે ઉદ્ધવજીના મુખેથી પોતાના પ્રિયબાંધવોના વિનાશના અસહ્ય સમાચાર સાંભળીને પરમજ્ઞાની વિદુરજીને જે શોક ઊપજ્યો તેનું તેમણે જ્ઞાન વડે શમન કર્યું. (૨૩) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સ્વજનોમાં મુખ્ય, મહાભાગવત ઉદ્ધવજી જ્યારે બદરિકાશ્રમ ભણી જવા નીકળ્યા ત્યારે કુરુશ્રેષ્ઠ વિદુરજીએ શ્રદ્ધાપૂર્વક તેમને પૂછ્યું. (૨૪)

વિદુરજીએ કહ્યું - હે ઉદ્ધવજી! યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સ્વરૂપના ગૂઢ રહસ્યને પ્રગટ કરનારું જે પરમ જ્ઞાન આપને કહ્યું હતું તે આપ અમને પણ સંભળાવો; કારણ કે ભગવાનનો સેવક તો પોતાના સેવકોનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે જ વિચરણ કરતો રહે છે. (૨૫)

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું - તે તત્ત્વજ્ઞાન માટે (તો) તમારે મુનિવર મૈત્રેયજીનું આરાધન કરવું જોઈએ. આ મર્ત્યલોક છોડતી વખતે, મારી સામે સ્વયં ભગવાને જ તમને ઉપદેશ કરવાની આજ્ઞા તેમને આપી હતી. (૨૬)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે - આ પ્રમાણે વિદુરજીની સાથે વિશ્વમૂર્તિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ગુણોની ચર્ચા થવાથી તે કથામૃત વડે ઉદ્ધવજીના વિયોગજનિત મહાન દુઃખનું શમન થઈ ગયું. યમુનાજીના તીરે તેમની તે રાત્રિ એક ક્ષણની જેમ વીતી ગઈ. પછી, પ્રાતઃકાળ થતાં જ તેઓ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. (૨૭)

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું - હે ભગવન!

વૃષ્ણિવંશ અને ભોજવંશના બધા જ રથીઓ અને યૂથપતિઓના પણ યૂથપતિ નષ્ટ થઈ ગયા હતા, ત્યાં સુધી કે ત્રિલોકીનાથ શ્રીહરિએ પણ પોતાનું તે રૂપ છોડવું પડ્યું હતું; તો પછી તે બધાના અગ્રણી ઉદ્ધવજી જ (એકલા) કેમ બચવા પામ્યા? (૨૮)

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું — જેમની ઈચ્છા ક્યારેય વ્યર્થ નથી થતી તે શ્રીહરિએ બ્રાહ્મણોના શાપરૂપી કાળના નિમિત્તે પોતાના કુળનો સંહાર કર્યો પછી પોતાના શ્રીવિગ્રહને છોડતી વખતે વિચાર કર્યો. (૨૯) — ‘આ લોકમાંથી મારા ચાલ્યા ગયા પછી ઉદ્ધવ જ મારા જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવાના સાચા અધિકારી છે. વર્તમાનકાળમાં આત્મજ્ઞાનીઓમાં તે જ શ્રેષ્ઠ છે. (૩૦) ઉદ્ધવ મારા કરતાં અણુમાત્ર પણ ઊંચા નથી, કારણ કે તેઓ આત્મજયી છે, વિષયોથી ક્યારેય વિચલિત થયા નથી. તેથી લોકોને મારા જ્ઞાનનો બોધ આપતા રહીને તેઓ અહીં જ રહે.’ (૩૧) વેદોના મૂળ કારણભૂત જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે આજ્ઞા

આપી, તેથી ઉદ્ધવજી બદરિકાશ્રમમાં જઈને સમાધિયોગ વડે શ્રીહરિની આરાધના કરવા લાગ્યા. (૩૨) હે કુરુશ્રેષ્ઠ પરીક્ષિત! પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે લીલાથી જ પોતાનો શ્રીવિગ્રહ પ્રગટ કર્યો હતો અને લીલાથી જ તેને અંતર્ધાન પણ કરી લીધો. તેમનું તે અંતર્ધાન થવું એ પણ ધીર પુરુષોનો ઉત્સાહ વધારનારું હતું અને તે અન્ય પશુતુલ્ય (અજ્ઞાની) પુરુષો માટે (સમજવું) અત્યંત દુષ્કર હતું. પરમ ભાગવત ઉદ્ધવજીના મુખેથી તેમનાં પ્રશંસનીય કર્મો વિશેના અને એ પ્રમાણે અંતર્ધાન થયાના સમાચાર સાંભળીને તથા એ જાણીને કે ભગવાને પરમધામમાં જતી વખતે મને પણ યાદ કર્યો હતો, વિદુરજી શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમને યાદ કરીને ઉદ્ધવજીના ચાલી ગયા પછી પ્રેમથી વિહ્વળ થઈને ખૂબ રડ્યા. (૩૩-૩૫) ત્યારપછી સિદ્ધશિરોમણિ વિદુરજી યમુનાતટેથી ચાલી નીકળી થોડા દિવસોમાં ગંગાજીના કિનારે જઈ પહોંચ્યા, જ્યાં શ્રીમૈત્રેયજી રહેતા હતા. (૩૬)

★ ★ ★ ★

પાંચમો અધ્યાય

વિદુરજીનો પ્રશ્ન અને મૈત્રેયજીએ કરેલું સૃષ્ટિક્રમનું વર્ણન

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — ત્યાં (હરિદ્વાર ક્ષેત્રમાં) પરમ જ્ઞાની મૈત્રેય મુનિ વિરાજમાન હતા. ભગવદ્ભક્તિથી શુદ્ધ થયેલા હૃદયના વિદુરજી તેમની પાસે જઈ પહોંચ્યા અને તેમના સાધુ-સ્વભાવથી પ્રેમસભર થઈને તેમને પૂછ્યું. (૧)

વિદુરજીએ કહ્યું — હે ભગવન્! સંસારમાં બધા લોકો સુખ મેળવવા કર્મો કરે છે, પણ તેમનાથી નથી તો તેમને સુખ મળતું કે નથી તો તેમનું દુઃખ પણ દૂર થતું, બલકે તેનાથી પણ તેમના દુઃખમાં વધારો જ થાય છે. તેથી આ બાબતમાં શું કરવું યોગ્ય છે તે તમે કૃપા કરીને

મને બતાવો. (૨) જે લોકો દુર્ભાગ્યવશ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખ છે, અધર્મપરાયણ છે અને અત્યંત દુઃખી છે તેમના પર કૃપા કરવા માટે જ આપના જેવા ભાગ્યશાળી ભગવદ્ભક્તો સંસારમાં વિચરણ કરે છે. (૩) હે સાધુવર્ય! આપ મને તે શાંતિપ્રદ સાધનનો ઉપદેશ આપો, કે જેના અનુસાર આરાધના કરવાથી ભગવાન પોતાના ભક્તોના ભક્તિપાવન હૃદયમાં આવીને વિરાજમાન થઈ જાય છે અને પોતાના સ્વરૂપનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવનારું સનાતન જ્ઞાન પ્રદાન કરે છે. (૪) ત્રિલોકનિયંતા અને પરમસ્વતંત્ર

શ્રીહરિ અવતાર લઈને જે જે લીલાઓ કરે છે; જે રીતે અર્કતા હોવા છતાં પણ તેમણે કલ્પના આરંભમાં આ સૃષ્ટિની રચના કરી, જે રીતે એને સ્થાપિત કરીને તેઓ જગતના જીવોની આજીવિકાનું વિધાન કરે છે, પછી જે રીતે તેને પોતાના હૃદયાકાશમાં લીન કરીને વૃત્તિરહિત થઈને યોગમાયાનો આશ્રય લઈને શયન કરે છે અને જે રીતે તે યોગેશ્વરોનાં પણ ઈશ્વર પ્રભુ એક જ હોવા છતાં પણ આ બ્રહ્માંડમાં અન્તર્યામીરૂપે અનુપ્રવિષ્ટ થઈને અનેક રૂપોમાં પ્રગટ થાય છે — તે બધું રહસ્ય આપ અમને સમજાવો. (૫-૬) બ્રાહ્મણો, ગાયો અને દેવતાઓના કલ્યાણ માટે જેઓ અનેક અવતારો ધારણ કરીને લીલાપૂર્વક જ વિભિન્ન પ્રકારનાં દિવ્ય કર્મો કરે છે — તે પણ અમને કહી સંભળાવો. યશસ્વીઓના મુકુટમણિ શ્રીહરિના લીલા-અમૃતનું પાન કરતાં કરતાં અમારું મન તૃપ્ત થતું નથી. (૭)

અમને એ પણ સંભળાવો કે સમસ્ત લોકપતિઓના સ્વામી તે શ્રીહરિએ આ લોકો, લોકપાલો અને લોકાલોકપર્વતની બહારના ભાગો, કે જેમનામાં આ બધા પ્રકારનાં પ્રાણીઓના, અધિકાર-અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન ભેદ જણાય છે તે ક્યાં તત્ત્વોથી રચ્યાં છે. (૮) હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તે વિશ્વકર્તા સ્વયંભૂ શ્રીનારાયણે પોતાની પ્રજાઓના સ્વભાવ, કર્મ, રૂપ અને નામોના ભેદની કેવી રીતે રચના કરી છે? હે ભગવન્! મેં શ્રીવ્યાસજીના મુખેથી ઊંચ-નીચ વર્ણોના ધર્મો તો ઘણીવાર સાંભળ્યા છે, પરંતુ હવે શ્રીકૃષ્ણ-કથામૃતની ધારા છોડીને સ્વલ્પ-સુખદાયક અન્ય ધર્મોથી મારું મન કંટાળી ગયું છે. (૯-૧૦) તે તીર્થપાદ શ્રીહરિના ગુણાનુવાદથી તૃપ્ત થઈ પણ કોણ શકે? તેમનું તો નારદ વગેરે મહાત્માઓ પણ તમારા જેવા સાધુઓના સમાજમાં કીર્તન કરે છે તથા જ્યારે

તેઓ મનુષ્યોના કર્ણછિદ્રોમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેઓ તેમની સંસારચક્રમાં નાખનારી ઘરગૃહસ્થીની આસક્તિને કાપી નાખે છે. (૧૧) હે ભગવન્! આપના મિત્ર મુનિવર કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસજીએ પણ ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરવાની ઈચ્છાથી જ ‘મહાભારત’ રચ્યું છે. તેમાં પણ વિષયસુખોનો ઉલ્લેખ કરતા રહીને મનુષ્યોની બુદ્ધિને ભગવાનની કથાઓમાં જોડવાનો જ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. (૧૨) ભગવત્કથાની આ રુચિ શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યના હૃદયમાં જ્યારે વધવા લાગે છે ત્યારે તે તેને અન્ય વિષયોમાંથી વિરક્ત કરી દે છે; તે ભગવાનનાં ચરણોના નિરંતર ચિંતનથી આનંદમગ્ન થઈ જાય છે અને તેનાં બધાં જ દુઃખોનો તત્કાળ અંત આવી જાય છે. (૧૩) મને તો શોચનીયોમાં પણ શોચનીય તે અજ્ઞાની મનુષ્યો માટે નિરંતર ખેદ થાય છે કે જેઓ પોતાનાં પૂર્વકૃત પાપોને કારણે શ્રીહરિની કથાઓથી વિમુખ રહે છે. અરે રે! કાળ ભગવાન તેમના અમૂલ્ય જીવનને કાપી રહ્યા છે અને તેઓ તન, મન અને વચનથી વ્યર્થ ક્રિયા, વ્યર્થ ચિંતન અને વ્યર્થ વાદવિવાદમાં રત રહે છે. (૧૪) હે મૈત્રેયજી! તમો દીનજનો પર કૃપા કરનારા છો તેથી, જેમ ભ્રમર ફૂલોમાંથી રસ કાઢી લે છે તે જ રીતે આ લૌકિક કથાઓમાંથી તે સારભૂત પરમકલ્યાણકારી, પવિત્રકીર્તિ શ્રીહરિકથાઓ અલગ તારવીને અમારા કલ્યાણ માટે સંભળાવો. (૧૫)

તે સર્વેશ્વરે સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરવા માટે પોતાની માયાશક્તિને અપનાવીને રામ-કૃષ્ણ વગેરે અવતારો દ્વારા જે અનેક અલૌકિક લીલાઓ કરી છે તે બધી મને સંભળાવો. (૧૬)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — જ્યારે વિદુરજીએ જીવોના કલ્યાણ માટે આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે મુનિશ્રેષ્ઠ ભગવાન મૈત્રેયજીએ તેમની ભારે

પ્રશંસા કરતાં આમ કહ્યું. (૧૭)

શ્રીમૈત્રેયજી બોલ્યા — હે સાધુસ્વભાવના વિદુરજી! તમે બધા જીવો પર અત્યંત કૃપા કરીને આ ઘણી સારી વાત પૂછી છે. તમારું ચિત્ત તો હંમેશાં શ્રીભગવાનમાં જ લીન રહે છે, તેમ છતાં તમારો આ પ્રશ્ન આત્મરૂપ અધોક્ષજ ભગવાનની અને આપણી કીર્તિને વધારનારો છે. (૧૮) તમે શ્રીવ્યાસજીના ઔરસ પુત્ર છો, તેથી તમારે માટે આ કોઈ મોટી વાત નથી કે તમે અનન્યભાવે સર્વેશ્વર શ્રીહરિના જ આશ્રિત થઈ ગયા છો. (૧૯) તમે પ્રજાને દંડ (સજા) આપનારા ભગવાન યમ જ છો. માંડવ ઋષિનો શાપ હોવાને કારણે જ તમે શ્રીવ્યાસજીના તેજથી તેમના ભાઈ વિચિત્રવીર્યની દાસીના ગર્ભમાંથી જન્મ લીધો છે. (૨૦) તમે હંમેશાં શ્રીભગવાનના અને તેમના ભક્તોના અત્યંત પ્રિય છો, તેથી ભગવાન નિજધામે પધારતી વેળાએ, તમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાની મને આજ્ઞા આપી ગયા છે. (૨૧) તેથી, હવે હું જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય માટે યોગમાયાએ વિસ્તારેલી ભગવાનની વિભિન્ન લીલાઓનું ક્રમશઃ વર્ણન કરું છું. (૨૨)

સર્વવ્યાપી પરમાત્મા કે જે પ્રાણીમાત્રના આત્મા છે, આ સૃષ્ટિના નિર્માણ પૂર્વે એકમાત્ર તે જ હતા. ભગવાને સંકલ્પ કર્યો કે ‘હું જ અનેક થઈ જાઉં’ ત્યારે એમની ઈચ્છાનું અનુસરણ કર્યા પછી તેમનું સ્વરૂપ અનેક રૂપોમાં થઈ ગયું. અને તેમની બુદ્ધિ પણ તેને અનુરૂપ વિવિધ પ્રકારની થઈ ગઈ. (૨૩) તે જ પરમાત્મા દ્રષ્ટારૂપે અનેક રૂપોમાં જે થયા તે જ ચારે બાજુ પ્રકાશિત થઈ રહ્યા હતા. પરંતુ તે સમયે દૃશ્ય ન હતું. તેથી તેમણે પોતાને શૂન્ય જેવા માન્યા. તેમની શક્તિઓ પોતાનામાં સુપ્ત હતી પરંતુ જ્ઞાન સુપ્ત ન હતું. અર્થાત્ જ્ઞાન જાગ્રત હતું. (૨૪) હે

મહાભાગ વિદુરજી! આ પ્રમાણે ભગવાને સંકલ્પ કરતાં જ ભગવાનની કાર્ય-કારણરૂપા દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનું અનુસંધાન કરનારી અને ભગવાનના સંકેતને ઝીલનારી શક્તિ-માયાએ આ જડ-ચેતનાત્મક વિશ્વનું નિર્માણ કર્યું. (૨૫) ઈન્દ્રિયાતીત ચિન્મય પરમાત્માએ કાલ અનુકૂળ થવાને કારણે ત્રિગુણમયી માયામાં પોતાના અંશરૂપ પુરુષરૂપે પ્રવેશ કરીને ચિત્શક્તિરૂપી બીજને સ્થાપિત કર્યું. (૨૬) ત્યારે કાળની પ્રેરણાથી તે અવ્યક્ત માયામાંથી મહત્ત્વ પ્રગટ થયું. તે અજ્ઞાનનું નાશક છે અને વિજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તથા પોતાનામાં સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા પ્રપંચની અભિવ્યક્તિ કરનારું છે. (૨૭) ચિદ્અંશ, ત્રણે ગુણ તથા કાલસ્વરૂપ મહત્ત્વને ભગવાને જોયું ત્યારે ભગવાનની સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છાથી તેણે પોતે પોતાનું રૂપાંતર કર્યું. (૨૮) મહત્ત્વ વિકૃત થતાં અહંકારની ઉત્પત્તિ થઈ, જે કાર્ય (અધિભૂત), કારણ (અધ્યાસ) અને કર્તા (અધિદેવ)-રૂપ હોવાથી ભૂતો, ઈન્દ્રિયો અને મનનું કારણ છે. (૨૯) તે અહંકાર વૈકારિક (સાત્ત્વિક), તૈજસ (રાજસ) અને તામસ એવા ભેદને લીધે ત્રણ પ્રકારનો છે; તેથી અહંતત્ત્વમાં વિકાર થતાં વૈકારિક અહંકારથી મન તથા જેમના વડે વિષય-જ્ઞાન થાય છે તે ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ ઉત્પન્ન થયા. (૩૦) તૈજસ અહંકારથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો થઈ તથા તામસ અહંકારથી સૂક્ષ્મ ભૂતોનું કારણ શબ્દ-તન્માત્ર થયું અને તેનાથી દૃષ્ટાંતરૂપે આત્માનો બોધ કરાવનાર આકાશ ઉત્પન્ન થયું. (૩૧) ભગવાનની દૃષ્ટિ જ્યારે આકાશ પર પડી ત્યારે તેમાંથી વળી કાળ, માયા અને ચિત્શક્તિના યોગથી સ્પર્શ-તન્માત્ર થયું અને તે વિકૃત થવાથી તેનાથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો. (૩૨) અત્યંત બળવાન વાયુએ આકાશ સહિત

વિકૃત થઈને રૂપ-તન્માત્રની રચના કરી અને તેનાથી સંસારને અજવાળનારું તેજ ઉત્પન્ન થયું. (૩૩) પછી પરમાત્માની દૃષ્ટિ પડતાં વાયુયુક્ત તેજે કાળ, માયા અને ચિદંશના યોગથી વિકૃત થઈને રસ-તન્માત્રના કાર્યભૂત જળને ઉત્પન્ન કર્યું. (૩૪) ત્યારપછી તેજયુક્ત જળે બ્રહ્મની દૃષ્ટિ પડતાં કાળ, માયા અને ચિદંશના યોગથી ગંધગુણમયી પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરી. (૩૫) હે વિદુરજી! આ આકાશ વગેરે ભૂતોમાંથી જે જે ભૂતો પાછળ-પાછળ ઉત્પન્ન થયાં છે તેમનામાં ક્રમશઃ પોતાનાં અગાઉનાં ભૂતોના ગુણ પણ અનુગત સમજવાના છે. (૩૬) ઉપર્યુક્ત બધાં તત્ત્વો ભગવાન વિષ્ણુના જ અંશ છે. કાળ, માયા અને ચિત્-અંશથી યુક્ત છે. અનેક રૂપોમાં હોવા છતાં પણ પરસ્પર સંગઠિત ન હોવાને કારણે કશું જ કરી ન શક્યાં અને ભગવાનની હાથ જોડીને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૩૭)

દેવતાઓએ કહ્યું — હે દેવ! અમે આપનાં ચરણકમળોની વંદના કરીએ છીએ; આ (ચરણકમળો) પોતાના શરણાગત જીવોનું દુઃખ (તાપ) દૂર કરવાને છત્ર સમાન છે તથા એમનો આશ્રય લેવાથી યતિજનો સંસારનાં અનંત દુઃખોને સહેલાઈથી દૂર ફેંકી દે છે. (૩૮) હે જગત્કર્તા જગદીશ્વર! આ સંસારમાં ત્રિવિધ તાપથી વ્યાકુળ રહેવાને કારણે જીવોને જરા પણ શાંતિ મળતી નથી. તેથી હે આત્મન્! હે ભગવન્! અમે આપનાં ચરણોની જ્ઞાનમયી છાયાનો આશ્રય લઈએ છીએ. (૩૯) મુનિજનો એકાંત સ્થળે રહીને આપના મુખકમળનો આશ્રય લેનાર વેદમંત્રોરૂપી પક્ષીઓ થકી જેમનું અનુસંધાન કરે છે તથા જેઓ સંપૂર્ણ પાપનાશક નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગંગાજીનું ઉદ્દગમસ્થાન છે તેવાં આપનાં આ પરમપાવન ચરણકમળોનો અમે આશ્રય (શરણું) લઈએ છીએ. (૪૦) અમે

આપનાં ચરણકમળોની તે પીઠિકાનું શરણ લઈએ છીએ કે જેને ભક્તો શ્રદ્ધાથી અને શ્રવણ-કીર્તન વગેરે-રૂપી ભક્તિથી વિશુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણમાં ધારણ કરીને વૈરાગ્યપુષ્ટ જ્ઞાન વડે પરમ ધીર બની જાય છે. (૪૧) હે ઈશ્વર! આપ સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર માટે જ અવતાર લો છો; તેથી અમે સૌ આપનાં તે ચરણકમળોનું શરણ લઈએ છીએ કે જેઓ આપનું સ્મરણ કરનારા ભક્તોને અભય કરી દે છે. (૪૨) જે મનુષ્યોનો શરીર, ઘર અને તત્સંબંધિત અન્ય તુચ્છ પદાર્થોમાં અહંતા-મમતાનો દઢ દુરાગ્રહ છે તેમના શરીરમાં (આપ અંતર્યામીરૂપે) રહેતા હોવા છતાં જે ઘણાં દૂર છે તે આપનાં પાદામ્બુજોને અમે ભજીએ છીએ. (૪૩)

હે પરમકીર્તિ પરમેશ્વર! ઈન્દ્રિયોના વિષયાભિમુખ રહેવાને કારણે જેઓનું મન હંમેશાં બહાર જ ભટક્યા કરે છે તેવા પામર લોકો આપના વિલાસપૂર્ણ પાદવિન્યાસની શોભાના વિશેષજ્ઞ ભક્તોનું દર્શન પણ કરવા પામતા નથી, તેથી જ તેઓ આપનાં ચરણોથી દૂર રહે છે. (૪૪) હે દેવ! આપના કથામૃતનું પાન કરવાથી ઊભરાયેલી ભક્તિને કારણે જેમનું અંતઃકરણ નિર્મળ થઈ ગયું છે તે મનુષ્યો, વૈરાગ્ય જ જેનો સાર છે તેવું આત્મજ્ઞાન પામી લઈને અનાયાસ જ આપના વૈકુંઠધામમાં પ્રયાણ કરે છે. એ આપની ભક્તિનો મહિમા છે. (૪૫) આ સિવાયના બીજા જે ધીર મનુષ્યો ચિત્ત-નિરોધરૂપી સમાધિના બળથી આપની બળવાન માયાને જીતીને આપનામાં જ લીન તો થઈ જાય છે, પણ તેમને શ્રમ ઘણો પડે છે; પરંતુ આપની સેવા (ભક્તિ)ના માર્ગમાં કોઈ જ કષ્ટ નથી. (૪૬)

‘હે આદિદેવ! આપે આપના ત્રણે ગુણો વડે સૃષ્ટિની રચના કરવાની ઈચ્છાથી અમારું સર્જન કર્યું છે, તેથી વિભિન્ન સ્વભાવવાળા હોવાને

*****

કારણે અમે પરસ્પર મેળ સાધી શકતા નથી અને તેથી આપની કીડાના સાધનરૂપી બ્રહ્માંડની રચના કરી તેનું આપને સમર્પણ કરવામાં અસમર્થ બની રહ્યા છીએ. (૪૭) તેથી હે અજન્મા ભગવન્! જેનાથી અમે બ્રહ્માંડ રચીને સર્વ પ્રકારના ભોગો આપને સમયસર સમર્પિત કરી શકીએ અને જ્યાં રહીને અમે પણ પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે અન્ન ગ્રહણ કરી શકીએ તથા આ બધા જીવો પણ સર્વ પ્રકારનાં વિઘ્નો-અડચણોથી દૂર રહીને અમને અને આપને - બંનેને ભોગ સમર્પિત કરતા રહીને પોત-પોતાનું અન્ન ખાઈ શકે - એવો કોઈ ઉપાય

કરો. (૪૮) નિર્વિકાર પુરાણપુરુષ આપ જ અન્ય કાર્યસમૂહ સમેત અમ દેવતાઓના આદિ-કારણ છો. હે દેવ! પહેલાં અજન્મા એવા આપે જ સત્ત્વ વગેરે ગુણોના અને જન્મ વગેરે કર્મોના કારણ-રૂપી માયા-શક્તિમાં જ્ઞાનમય વીર્ય સ્થાપિત કર્યું છે. (૪૯) હે પરમાત્મદેવ! મહત્ત્વ વગેરે-રૂપી અમે દેવતાઓને જે કાર્ય માટે ઉત્પન્ન કર્યા છે તે બાબતમાં અમે શું કરીએ? હે દેવ! અમારા પર આપ જ કૃપા કરનારા છો; તેથી બ્રહ્માંડની રચના કરવા માટે આપ અમને ક્રિયાશક્તિ-સહિત પોતાની જ્ઞાનશક્તિ પ્રદાન કરો. (૫૦)

***

છઠો અધ્યાય

વિરાટ શરીરની ઉત્પત્તિ

મૈત્રેય ઋષિએ કહ્યું - સર્વશક્તિમાન ભગવાને જ્યારે જોયું કે પરસ્પર સંગઠિત નહીં હોવાને કારણે આ મહત્ત્વ વગેરે મારી શક્તિઓ વિશ્વરચનાના કાર્યમાં અસમર્થ બની રહી છે ત્યારે તેઓ કાળશક્તિને અપનાવીને એકસાથે જ મહત્ત્વ, અહંકાર, પંચભૂતો, પાંચ તન્માત્રાઓ અને મન સમેત અગિયાર ઈન્દ્રિયો - એ ત્રેવીસ તત્ત્વોના સમુદાયમાં પ્રવેશ્યા. (૧-૨) તેમનામાં પ્રવેશીને તેમણે જીવોના સુષુપ્ત અદૃષ્ટને જગાડ્યું અને પરસ્પર નોખા થયેલા તે તત્ત્વસમુદાયને પોતાની ક્રિયાશક્તિ વડે પરસ્પર મેળવી દીધો. (૩) આ પ્રમાણે ભગવાને જ્યારે અદૃષ્ટને કાર્યાભિમુખ કર્યું ત્યારે તે ત્રેવીસ તત્ત્વોના સમુદાયે ભગવાનની પ્રેરણાથી પોતાના અંશો વડે અધિપુરુષ - વિરાટને ઉત્પન્ન કર્યો. (૪) અર્થાત્ - જ્યારે ભગવાને અંશરૂપે પોતાના તે શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વિશ્વ-રચના કરનારો મહત્ત્વ વગેરેનો તે

સમુદાય એકબીજામાં મળીને પરિણામ પામ્યો. એ તત્ત્વોનું આ પરિણામ એ જ વિરાટ પુરુષ, કે જેમાં ચરાચર જગત વિદ્યમાન છે. (૫) જળમાં અંડરૂપી જે આશ્રયસ્થાન હતું તેમાં તે હિરણ્યમય વિરાટ પુરુષ સમસ્ત જીવોને સાથે લઈને એક હજાર દિવ્ય વર્ષો સુધી રહ્યો. (૬) તે વિશ્વરચના કરનારાં તત્ત્વોનો ગર્ભ (કાર્ય) હતો તથા જ્ઞાન, ક્રિયા અને આત્મશક્તિથી સંપન્ન હતો. તે શક્તિઓથી તેણે સ્વયં પોતાના કમશઃ એક (હૃદયરૂપ), દસ (પ્રાણરૂપ) અને ત્રણ (આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક) એવા વિભાગ કર્યા. (૭) આ વિરાટ પુરુષ જ પ્રથમ જીવ હોવાને કારણે સમસ્ત જીવોનો આત્મા, જીવરૂપ હોવાને કારણે પરમાત્માનો અંશ અને પ્રથમ અભિવ્યક્ત (પ્રગટ) થવાને કારણે ભગવાનનો આદિ-અવતાર છે. આ સમસ્ત ભૂતસમુદાય તેનામાં જ પ્રકાશિત થાય છે. (૮) આ (વિરાટ પુરુષ) અધ્યાત્મ,

અધિભૂત અને અધિદેવતારૂપે ત્રણ પ્રકારનો, પ્રાણરૂપે દશ પ્રકારનો* અને હૃદયરૂપે એક પ્રકારનો છે. (૯)

પછી, વિશ્વની રચના કરનારા મહત્ત્વ વગેરેના અધિપતિ શ્રીભગવાને તેમની પ્રાર્થના યાદ કરીને તેમની વૃત્તિઓને જગાડવા માટે પોતાના ચેતનરૂપી તેજથી તે વિરાટ પુરુષને પ્રકાશિત કર્યો, તેને જગાડ્યો. (૧૦)

તેના જાગતાં જ દેવતાઓ માટે કેટલાં સ્થાન પ્રગટ થયાં એ હું બતાવું છું; સાંભળો. (૧૧) વિરાટ પુરુષને સૌપ્રથમ મુખ પ્રગટ થયું; તેમાં લોકપાલ અગ્નિ પોતાની અંશભૂત વાક્-ઇન્દ્રિય સમેત પ્રવેશ્યા, જેનાથી આ જીવ બોલે છે. (૧૨) પછી વિરાટ પુરુષને તાળવું ઉત્પન્ન થયું; જેમાં લોકપાલ વરુણ પોતાની અંશભૂત રસના-ઇન્દ્રિય સમેત સ્થિત થયા, જેનાથી આ જીવ રસ ગ્રહણ કરે છે. (૧૩) ત્યારપછી તે વિરાટ પુરુષને નસકોરાં પ્રગટ થયાં; તેમનામાં બંને અશ્વિનીકુમારો પોતાનાં અંશભૂત દ્રાણ-ઇન્દ્રિય સમેત પ્રવેશ્યા, જેનાથી આ જીવ ગંધ ગ્રહણ કરે છે. (૧૪) એ જ રીતે તે વિરાટના શરીરમાં જ્યારે આંખો પ્રગટ થઈ ત્યારે તેમનામાં લોકપતિ સૂર્ય પોતાની અંશભૂત નેત્ર-ઇન્દ્રિય સમેત પ્રવેશ્યા, જે નેત્રેન્દ્રિયથી જીવને વિવિધ રૂપોનું જ્ઞાન થાય છે. (૧૫) પછી તે વિરાટના વિગ્રહમાં ત્વચા ઉત્પન્ન થઈ; તેમાં વાયુ પોતાની અંશભૂત ત્વક્-ઇન્દ્રિય સમેત સ્થિત થયા, જે ત્વગિન્દ્રિયથી જીવ સ્પર્શ અનુભવે છે. (૧૬) જ્યારે તેને કર્ણછિદ્રો પ્રગટ થયાં ત્યારે તેમનામાં દિશાઓ પોતાની અંશભૂત શ્રવણ-ઇન્દ્રિય સમેત પ્રવેશી, જે શ્રવણેન્દ્રિયથી જીવને શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. (૧૭) પછી

વિરાટના શરીરમાં ચર્મ ઉત્પન્ન થયું. તેમાં ઔષધિઓ પોતાનાં અંશભૂત રુવાંટાં સમેત સ્થિત થઈ, જે રુવાંટાંથી જીવ ખંજવાળ વગેરે અનુભવે છે. (૧૮) હવે તેને લિંગ ઉત્પન્ન થયું. પોતાના તે આશ્રયમાં પ્રજાપતિએ પોતાના અંશભૂત વીર્યસમેત પ્રવેશ કર્યો, જેનાથી જીવ આનંદ અનુભવે છે. (૧૯) પછી વિરાટ પુરુષને ગુદા પ્રગટ થઈ; તેમાં લોકપાલ મિત્ર પોતાની અંશભૂત પાયુ-ઇન્દ્રિય સમેત પ્રવેશ્યા, જેનાથી જીવ મળત્યાગ કરે છે. (૨૦) ત્યારપછી તેને હાથ પ્રગટ થયા; જેમનામાં દેવરાજ ઇન્દ્ર પોતાની ગ્રહણ-ત્યાગ-રૂપી શક્તિ સમેત પ્રવેશ્યા, જે શક્તિથી જીવ પોતાની આજીવિકા મેળવે છે. (૨૧) જ્યારે તેને ચરણ ઉત્પન્ન થયાં ત્યારે તેમનામાં લોકેશ્વર વિષ્ણુ પોતાની શક્તિ ગતિ સાથે પ્રવેશ્યા, આ ગતિશક્તિ વડે જીવ પોતાના ગન્તવ્યસ્થાને પહોંચે છે. (૨૨) પછી તેમને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ; પોતાના આ સ્થાનમાં વાક્પતિ બ્રહ્મા પોતાની અંશભૂત બુદ્ધિશક્તિ સમેત પ્રવેશ્યા; આ બુદ્ધિશક્તિથી જીવ જાણવા-યોગ્ય વિષયોને જાણી શકે છે. (૨૩) પછી તેનામાં હૃદય પ્રગટ થયું; જેમાં ચંદ્ર પોતાના અંશભૂત મન સમેત સ્થિત થયો; આ મન-શક્તિ વડે જીવ સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપે વિકારોને પામે છે. (૨૪)

ત્યારપછી વિરાટ પુરુષમાં અહંકાર ઉત્પન્ન થયો; પોતાના આ આશ્રયમાં અભિમાને (રુદ્રે) પોતાની ક્રિયાશક્તિ સમેત પ્રવેશ કર્યો, એનાથી જીવ પોતાનું કર્તવ્ય સ્વીકારે છે. (૨૫) હવે તેનામાં ચિત્ત પ્રગટ થયું; તેમાં મહત્ત્વ (બ્રહ્મા) પોતાની ચિત્તશક્તિ સમેત સ્થિત થયું. આ ચિત્તશક્તિથી જીવ વિજ્ઞાન (ચેતના)ની પ્રાપ્તિ કરે

* દસ ઇન્દ્રિયો સહિત મન અધ્યાત્મ છે, ઇન્દ્રિયો વગેરેના વિષયો અધિભૂત છે, ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ અધિદેવ છે તથા પ્રાણ, અપાન, ઉદાન, સમાન, વ્યાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય - એ દસ પ્રાણ છે.

છે. (૨૬) આ વિરાટ પુરુષના મસ્તકમાંથી સ્વર્ગલોક, પગોમાંથી પૃથ્વી અને નાભિમાંથી અંતરિક્ષ (આકાશ) ઉત્પન્ન થયાં; એમનામાં ક્રમશઃ સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ — આ ત્રણે ગુણોના પરિણામરૂપ દેવતા, મનુષ્ય, પ્રેત વગેરે જોવા મળે છે. (૨૭) આ પૈકી દેવતાઓ સત્ત્વગુણની અધિકતાને કારણે સ્વર્ગલોકમાં, મનુષ્યો અને તેમનાં ઉપયોગી ગાય વગેરે પ્રાણીઓ રજોગુણના પ્રાધાન્યને કારણે પૃથ્વી પર તથા તમોગુણી સ્વભાવવાળા હોવાથી રુદ્રના પાર્ષદો (ભૂત, પ્રેત વગેરે) બંનેની વચ્ચે રહેલા, ભગવાનના નાભિ-સ્થાનીય અંતરિક્ષલોકમાં રહે છે. (૨૮-૨૯)

હે વિદુરજી! વેદો અને બ્રાહ્મણો ભગવાનના મુખમાંથી પ્રગટ થયા. મુખમાંથી પ્રગટ થવાને કારણે જ બ્રાહ્મણ સર્વવર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ અને સૌનો ગુરુ છે. (૩૦) તેમની ભુજાઓમાંથી ક્ષત્રિયવૃત્તિ અને તેનું અવલંબન કરનારો ક્ષત્રિય વર્ણ ઉત્પન્ન થયો, જે વિરાટ ભગવાનનો અંશ હોવાને કારણે જન્મ લઈને ચોર વગેરે ઉપદ્રવોમાંથી બધા વર્ણોનું રક્ષણ કરે છે. (૩૧) ભગવાનની બંને જાંઘોમાંથી બધા લોકોનો નિર્વાહ કરનારી વૈશ્યવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને એમનામાંથી જ વૈશ્ય વર્ણ પણ ઉદ્ભવ્યો. આ વર્ણ પોતાની વૃત્તિથી બધા જીવોની આજીવિકા ચલાવે છે. (૩૨) પછી બધા ધર્મોની સિદ્ધિ માટે, ભગવાનનાં ચરણોમાંથી સેવાવૃત્તિ પ્રગટ થઈ અને તેમનામાંથી પહેલ-વહેલાં તે વૃત્તિનો અધિકારી શૂદ્ર વર્ણ પણ પ્રગટ થયો, જેની વૃત્તિથી જ શ્રીહરિ પ્રસન્ન થઈ જાય છે.* (૩૩) આ ચારે વર્ણો પોતપોતાની વૃત્તિઓ સહિત જેમનામાંથી ઉત્પન્ન

થયા છે તેઓ પોતાના ગુરુ શ્રીહરિનું પોતપોતાના ધર્મો થકી, ચિત્તશુદ્ધિ માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજન કરે છે. (૩૪) વિદુરજી! આ વિરાટ પુરુષ ભગવાનની કાળ, કર્મ અને સ્વ-ભાવશક્તિથી યુક્ત યોગમાયાના પ્રભાવને પ્રગટ કરનારો છે. તેના સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવાનું સાહસ કોણ કરી શકે? (૩૫) તેમ છતાં પ્રિય વિદુરજી! અન્ય વ્યાવહારિક ચર્ચાઓથી અપવિત્ર થયેલી પોતાની વાણીને પવિત્ર કરવા માટે, જેવી મારી બુદ્ધિ છે અને જેવું મેં ગુરુમુખેથી સાંભળ્યું છે તેવું, શ્રીહરિના સુચનનું વર્ણન કરું છું. (૩૬) મહાપુરુષોનો મત છે કે પુણ્યશ્લોકશિરોમણિ શ્રીહરિના ગુણોનું ગાન કરવું એ જ મનુષ્યોની વાણીનો તથા વિદ્વાનોના મુખેથી ભગવાનના કથામૃતનું પાન કરવું એ જ તેમના કાનોનો સૌથી મોટો લાભ છે. (૩૭) વત્સ! અમે જ નહીં, આદિકવિ શ્રીબ્રહ્માજીએ એક હજાર દિવ્ય વર્ષો સુધી પોતાની યોગ-પરિપક્વ બુદ્ધિથી વિચાર કર્યો, તોપણ શું તેઓ ભગવાનના અસીમ મહિમાનો પાર પામી શક્યા? (૩૮) આમ, ભગવાનની માયા મોટા મોટા માયાવીઓને પણ મોહિત કરી મૂકનારી છે. ચકરાવામાં નાખનારી તેની ચાલ અનંત છે; તેથી સ્વયં ભગવાન પણ તેનો તાગ પામી શકતા નથી, તો પછી બીજાઓની તો વાત જ ક્યાં રહી? (૩૯) જ્યાં નહીં પહોંચીને મન-સહિત વાણી પણ પાછી વળી આવે છે તથા જેમનો પાર પામવામાં અહંકારના અભિમાની રુદ્ર અને અન્ય ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ પણ સમર્થ નથી તે શ્રીભગવાનને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૪૦)

★ ★ ★ ★

* બધા ધર્મોની સિદ્ધિનું મૂળ સેવા છે. સેવા કર્યા વિના કોઈ પણ ધર્મ સિદ્ધ થતો નથી. તેથી સર્વ ધર્મોની મૂળભૂત સેવા જ જેનો ધર્મ છે તે શૂદ્ર બધા વર્ણોમાં મહાન છે. બ્રાહ્મણનો ધર્મ મોક્ષ માટે છે, ક્ષત્રિયનો ધર્મ ભોગ (કામ) માટે છે, વૈશ્યનો ધર્મ અર્થ માટે છે અને શૂદ્રનો ધર્મ ધર્મ માટે છે. આ રીતે પ્રથમ ત્રણ વર્ણોના ધર્મો અન્ય પુરુષાર્થો માટે છે, પણ શૂદ્રનો ધર્મ સ્વ-પુરુષાર્થ (અર્થાત્ ધર્મ) માટે છે; તેથી તેની વૃત્તિથી જ ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે.

*****

સાતમો અધ્યાય

વિદુરજ્ઞાના પ્રશ્નો

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — મૈત્રેયજ્ઞાનું બોલવું સાંભળીને વ્યાસસુત બુદ્ધિમાન વિદુરજ્ઞાને તેમને પોતાની વાણીથી પ્રસન્ન કરતાં કહ્યું. (૧)

વિદુરજ્ઞાને પૂછ્યું — બ્રહ્મન્! ભગવાન તો શુદ્ધ બોધસ્વરૂપ, નિર્વિકાર અને નિર્ગુણ છે. તેમની સાથે લીલાપૂર્વક પણ ગુણ અને ક્રિયાનો સંબંધ કેવી રીતે હોઈ શકે? (૨) બાળકમાં તો કામના અને બીજાઓની સાથે રમવાની ઈચ્છા હોય છે, તેથી તે રમવા માટે ઉદ્યમ કરે છે; પરંતુ ભગવાન તો સ્વયં નિત્યતૃપ્ત-પૂર્ણકામ અને હંમેશ અસંગ છે, તેઓ કીડા માટે પણ શા માટે સંકલ્પ કરે? (૩) ભગવાને પોતાની ગુણમયી માયાથી સંસારની રચના કરી છે, તેથી તેઓ તેનું પાલન કરે છે; અને તેઓ જ તેનો સંહાર કરે છે. (૪) જેમના જ્ઞાનનો દેશ, કાળ અથવા અવસ્થાથી, આપોઆપ જ અથવા અન્ય કોઈ નિમિત્તથી પણ ક્યારેય લોપ થતો નથી, તેમનો માયાની સાથે કેવી રીતે સંયોગ થઈ શકે? (૫) એકમાત્ર આ ભગવાન જ સમસ્ત ક્ષેત્રોમાં તેમના સાક્ષીરૂપે રહેલા છે, તો પછી એમને દુર્ભાગ્યની અથવા કોઈ પણ પ્રકારના કર્મજન્ય ક્લેશની પ્રાપ્તિ કેમ થઈ શકે? (દા.ત. રામાવતારમાં વનવાસ વગેરેનું તથા સીતાના વિરહનું દુઃખ સહન કર્યું આદિ ક્લેશ કેમ પ્રાપ્ત થયાં?) (૬) હે ભગવન્! આ અજ્ઞાન-સંકટમાં પડીને મારું મન ઘણું જ ખિન્ન થઈ રહ્યું છે. તમે મારા મનના આ મોહ (અજ્ઞાન)ને કૃપા કરીને દૂર કરો. (૭)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — તત્ત્વજિજ્ઞાસુ વિદુરજ્ઞાથી આવી પ્રેરણા પામીને અહંકારરહિત શ્રીમૈત્રેયજ્ઞાને ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં કરતાં સસ્મિત કહ્યું. (૮)

શ્રીમૈત્રેયજ્ઞાને કહ્યું — આત્મા સર્વદા મુક્તસ્વરૂપ છે, તે બધાંનો ઈશ્વર છે. તેનું દીનતાને પ્રાપ્ત થવું, બંધનને સ્વીકારવું (જેમકે સીતાના વિરહમાં શ્રીરામનું દુઃખી થવું, રણ છોડીને નાસી જવું) વગેરે ભગવાનની માયા જ છે. (આવી લીલા કરવી એ પણ ભક્તોને આનંદિત કરવા માટે જ હોય છે.) જોકે ભગવાનની આ ભગવત્તા વિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ જ્યારે એમાં ભગવાનની લીલાનું રહસ્ય સમજાઈ જાય તો આનંદ થાય છે. કારણ કે ભગવાન આનંદસ્વરૂપ છે. (૯) જે રીતે સ્વપ્ન જોનારા મનુષ્યને પોતાનો શિરચ્છેદ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ થતી નહીં હોવા છતાં પણ સત્ય જેવી ભાસે છે, તે જ રીતે આ જીવને બંધન વગેરે નહીં હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનને લીધે એવો ભાસ થાય છે. (૧૦) જે રીતે પાણીમાં થતી કંપ વગેરે ક્રિયા, પાણીમાં દેખાતા ચંદ્ર-પ્રતિબિંબમાં નહીં હોવા છતાં પણ ભાસે છે, તેવી જ રીતે દેહાભિમાની જીવમાં જ દેહના મિથ્યા ધર્મોની પ્રતીતિ થાય છે, દ્રષ્ટા આત્મામાં થતી નથી. (૧૧) નિષ્કામભાવે પોતાના સ્વધર્મનું પાલન કરવાથી ભગવત્કૃપાથી, ભગવાનની ભક્તિનો યોગ થવાથી આ માયા ચૂપચાપ ત્યાંથી ચાલી જાય છે. (૧૨) જે સમયે ઈન્દ્રિયો વિષયોથી બિલકુલ ઉપરામ પામે છે અર્થાત્ વિષયો તરફ જતી નથી ત્યારે દ્રષ્ટાસ્વરૂપ જે આત્મા છે, તે જ પરમાત્મા અને તે જ હરિ છે, તેમાં વૃત્તિઓ એકાગ્ર થઈ જાય છે. ત્યારે અવિદ્યા વગેરે પંચક્લેશ વિલીન થઈ જાય છે. જે પ્રમાણે ગાઢ નિદ્રામાં ઈન્દ્રિયો રહેતી નથી. (૧૩) શ્રીકૃષ્ણના ગુણોનું વર્ણન અને શ્રવણ અશેષ (સંપૂર્ણ) દુઃખરાશિને (ક્લેશોને) શાંત કરી દે છે; તો પછી જો આપણા હૃદયમાં તેમનાં

ચરણકમળોની રજના સેવનનો પ્રેમ જાગી જાય તો તો કહેવું જ શું? (૧૪)

વિદુરજીએ કહ્યું — હે ભગવન્! આપના દ્વારા ભગવાનનાં લીલાચરિત્રો, તેમના ગુણો વગેરેનું વર્ણન આદિ શ્રવણભક્તિથી મારા મનનું અજ્ઞાન દૂર થઈ જાય છે. આપની વાણી દ્વારા વહેતા અસ્ખલિત જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગથી મારાં સર્વ સંશયો પણ છેદાઈ જાય છે. પરંતુ ભગવાન સ્વતંત્ર છે અને તેમનો જ અંશ હોવા છતાં જીવ પરતંત્ર છે, તો આ પરસ્પર વિરોધી વાત સાંભળીને મારું મન ભ્રમિત થઈ રહ્યું છે. કૃપા કહી આપ મારા આ સંશયનું નિરાકરણ કરો. (૧૫) હે વિદુન્! આપે એ વાત ઘણી યોગ્ય જ કહી કે જીવને ક્લેશ વગેરેની જે પ્રતીતિ થઈ રહી છે તેનું કારણ ભગવાનની કેવળ માયા જ છે. તે ક્લેશ મિથ્યા અને નિર્મૂળ છે; કારણ કે આ વિશ્વનું મૂળ કારણ માયા જ છે, તે સિવાય અન્ય કશું કારણ નથી. (૧૬) આ સંસારમાં બે જ પ્રકારના લોકો સુખી છે — કાં તો જેઓ અત્યંત મૂઢ (અજ્ઞાનગ્રસ્ત) છે અથવા તો જેઓ બુદ્ધિ વગેરેથી પર (અતીત) એ શ્રીભગવાનને પામી ચૂક્યા છે. વચ્ચેની હરોળના સંશયગ્રસ્ત લોકો તો દુઃખ જ ભોગવતા રહે છે. (૧૭) હે ભગવન્! આપની કૃપાથી મને એ નિશ્ચય થઈ ગયો કે આ અનાત્મ પદાર્થો વાસ્તવમાં છે જ નહીં, કેવળ પ્રતીત જ થાય છે. હવે હું આપના ચરણોની સેવાના પ્રભાવથી તે પ્રતીતિને પણ દૂર કરી દઈશ. (૧૮) આપના શ્રીચરણોની સેવાથી નિત્યસિદ્ધ ભગવાન શ્રીમધુસૂદનનાં ચરણકમળોમાં ઉત્કટ પ્રેમ અને આનંદની વૃદ્ધિ થાય છે, ભગવાન પ્રત્યે પ્રેમ થવો એ જ સર્વ સંકટોનો નાશ કરનારું છે. (૧૯) મહાત્માઓ તો ભગવાનને પામવાનો સાક્ષાત્ માર્ગ જ હોય છે, તેમને ત્યાં હંમેશ દેવોના દેવ શ્રીહરિના ગુણોનું ગાન થતું રહે છે. અલ્પપુણ્યના મનુષ્યને તેમની સેવાનો અવસર

મળવો એ અત્યંત મુશ્કેલ છે. (૨૦)

હે ભગવન્! તમે કહ્યું કે સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં ભગવાને ક્રમશઃ મહત્ત્વ વગેરે તત્ત્વો અને તેમના વિકારો રચીને, પછી તેમના અંશોથી વિરાટ પુરુષને ઉત્પન્ન કર્યાં અને ત્યારપછી તેઓ સ્વયં તેમાં પ્રવેશ્યા. (૨૧) તે વિરાટને હજારો પગ, જાંઘો અને બાહુઓ છે; વેદ તેમને આદિપુરુષ કહે છે; તેમનામાં જ આ બધા લોક વિસ્તૃતરૂપે મોકળાશથી રહેલા છે. (૨૨) તેમનામાં ઈન્દ્રિયો, વિષયો અને ઈન્દ્રિયોના અભિમાની દેવતાઓ સહિત દશ પ્રકારના પ્રાણોનું તમે વર્ણન કર્યું છે, કે જે ઈન્દ્રિયબળ, મનોબળ અને શરીરબળ રૂપે એમ ત્રણ પ્રકારે છે; અને તેમનાથી જ બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણો પણ ઉત્પન્ન થયેલા છે. હવે તમે તેમની બ્રહ્માજી વગેરે વિભૂતિઓનું વર્ણન મને સંભળાવો, કે જેમનાથી પુત્ર, પૌત્ર, કુટુંબીજનો અને જ્ઞાતિજનો સહિત અનેકવિધ પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થઈ અને તેનાથી આ સઘળું બ્રહ્માંડ ભરાઈ ગયું. (૨૩-૨૪) તે વિરાટ તો બ્રહ્મા વગેરે પ્રજાપતિઓના પણ પ્રભુ છે. તે વિરાટે કયા કયા પ્રજાપતિઓ ઉત્પન્ન કર્યાં તથા સર્ગ, અનુસર્ગ અને મન્વંતરોના અધિપતિ મનુઓની પણ રચના કયા ક્રમે કરી? (૨૫) હે મૈત્રેયજી! તે મનુઓના વંશનું અને વંશધર રાજાઓનાં ચરિત્રોનું, પૃથ્વીની ઉપરના અને નીચેના લોકોનું તથા ભૂલોકના વિસ્તાર અને સ્થિતિનું પણ વર્ણન કરો તથા એ પણ બતાવો કે તિર્યક, મનુષ્ય, દેવતા, સરીસૃપ (સર્પ વગેરે સરકીને ચાલતા પશુ) અને પક્ષી તથા જરાયુજ, સ્વેદજ, અંડજ અને ઉદ્ભિજ્જ એ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓ કઈ રીતે ઉત્પન્ન થયાં? (૨૬-૨૭) શ્રીહરિએ સર્જન કરતી વખતે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર માટે પોતાના ગુણાવતાર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવના રૂપમાં જે કલ્યાણકારી લીલાઓ કરી — તેમનું પણ વર્ણન

કરો. (૨૮) વેશ, આચરણ અને સ્વભાવ અનુસાર વર્ણાશ્રમનું વિભાજન, ઋષિઓનાં જન્મ-કર્મ વગેરે, વેદોનું વિભાજન, યજ્ઞોનો વિસ્તાર, યોગમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને તેના સાધનભૂત સાંખ્યમાર્ગ તથા ભગવાને કહેલાં નારદ-પાંચરાત્ર વગેરે તંત્રશાસ્ત્રો, વિભિન્ન પાખંડ-માર્ગોના પ્રચારથી થનારી વિષમતા, નીચ વર્ણના પુરુષથી ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રીમાં જન્મનારાં સંતાનોના પ્રકાર તથા ભિન્ન-ભિન્ન ગુણો અને કર્મોને કારણે જીવની જેવી અને જેટલી ગતિઓ થાય છે — આ બધા વિશે અમને કહી સંભળાવો. (૨૯-૩૧)

હે બ્રહ્મન્! ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિનાં પરસ્પર અ-વિરોધી સાધનોનું, વાણિજ્ય, દંડનીતિ અને શાસ્ત્રશ્રવણની વિધિઓનું, શ્રાદ્ધની વિધિનું, પિતૃગણોની સૃષ્ટિનું તથા કાળચક્રમાં ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાગણની સ્થિતિનું પણ અલગ-અલગ વર્ણન કરો. (૩૨-૩૩) દાન, તપ તથા ઈષ્ટ અને પૂર્ત કર્મોનું શું ફળ છે? પ્રવાસ અને આપત્તિના સમયે મનુષ્યનો શો ધર્મ બને છે? (૩૪) હે નિષ્પાપ મૈત્રેયજી! ધર્મના મૂળ કારણ શ્રીજનાર્દન ભગવાન કયા આચરણથી સંતુષ્ટ થાય છે અને કોના પર કૃપા કરે છે — એ પણ વર્ણવો. (૩૫) હે દ્વિજોત્તમ! દીનવત્સલ ગુરુઓ પોતાના અનુયાયી શિષ્યો અને પુત્રોને વગર પૂછ્યે જ તેમના હિતની વાત બતાવતા રહે છે. (૩૬) હે ભગવન્! તે મહત્ત્વ વગેરેનો પ્રલય કેટલા

પ્રકારનો છે? તથા ભગવાન જ્યારે યોગનિદ્રામાં શયન કરે છે ત્યારે તેમનામાંથી કયાં કયાં તત્ત્વો તેમની સેવા કરે છે અને તેમનામાં કોણ કોણ લીન થઈ જાય છે? (૩૭) જીવનું તત્ત્વ, પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ, ઉપનિષદ્-પ્રતિપાદિત જ્ઞાન તથા ગુરુ-શિષ્યનું પરસ્પરનું પ્રયોજન — એ શું છે? (૩૮) પવિત્રાત્મા! વિદ્વાનોએ તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના કયા કયા ઉપાયો બતાવ્યા છે? કારણ કે મનુષ્યોને જ્ઞાન, ભક્તિ કે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ આપોઆપ તો થઈ નથી શકતી. (૩૯) હે બ્રહ્મન્! મોહ-માયાને કારણે મારી વિચાર-દૃષ્ટિ નાશ પામી છે; હું અજ્ઞ હું, આપ મારા પરમ સુહૃદ્ છો; તેથી શ્રીહરિ-લીલાનું જ્ઞાન પામવાની ઈચ્છાથી મેં જે પ્રશ્નો કર્યા છે તેના ઉત્તર મને આપો. (૪૦) હે પુણ્યમય મૈત્રેયજી! ભગવાનના તત્ત્વના ઉપદેશ વડે જીવને જન્મ-મૃત્યુમાંથી છોડાવીને તેને અભય કરી દેવાથી જે પુણ્ય થાય છે તેની તુલનામાં સમસ્ત વેદોના અધ્યયન, યજ્ઞ, તપ અને દાન વગેરેથી થનારું પુણ્ય સોળમા ભાગની બરાબર પણ થઈ શકતું નથી. (૪૧)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — હે રાજન્! કુરુશ્રેષ્ઠ વિદુરજીએ જ્યારે મુનિવર મૈત્રેયજીને આ પ્રમાણે પુરાણવિષયક પ્રશ્નો કર્યા ત્યારે ભગવદ્વિષયક ચર્ચા માટે પ્રેરિત કરી દેવાને કારણે તેઓ ઘણા પ્રસન્ન થયા અને સ્મિતમુદ્રામાં તેમને કહેવા લાગ્યા. (૪૨)

★ ★ ★ ★

આઠમો અધ્યાય

બ્રહ્માજીની ઉત્પત્તિ

શ્રીમૈત્રેયજીએ કહ્યું — હે વિદુરજી! તમે ભગવદ્ભક્તોમાં મુખ્ય એવા લોકપાલ યમરાજ જ છો; તમારા પુરુવંશમાં જન્મ લેવાને કારણે

તે વંશ સાધુપુરુષો માટે પણ સેવનયોગ્ય બન્યો છે. ધન્ય છે! તમે નિરંતર, ડગલે ને પગલે શ્રીહરિની કીર્તિમય માળાને નિત્ય-નૂતન બનાવી

રહ્યા છે. (૧) હવે હું, તુચ્છ વિષયસુખની કામનાથી મહાદુઃખ વહોરી લેનારા મનુષ્યોના દુઃખના નિવારણ માટે, શ્રીમદ્ભાગવત-પુરાણ કહેવાનો પ્રારંભ કરું છું, કે જેને સ્વયં શ્રીસંકર્ષણ (અનંત) ભગવાને સનકાદિ ઋષિઓને સંભળાવ્યું હતું. (૨)

અખંડ જ્ઞાન-સંપન્ન આદિદેવ ભગવાન શ્રીસંકર્ષણ પોતાના લોકમાં વિરાજમાન હતા. સનત્કુમાર વગેરે ઋષિઓએ પરમ પુરુષોત્તમ બ્રહ્મનું તત્ત્વ જાણવા માટે તેમને પ્રશ્ન કર્યો. (૩) તે સમયે શેષજી પોતાના આશ્રયસ્વરૂપ તે પરમાત્માની માનસી પૂજા કરી રહ્યા હતા, કે જેમનું વેદો વાસુદેવના નામે નિરૂપણ કરે છે. તેમનાં કમળ-કોશ જેવાં નેત્રો મીંચાયેલાં હતાં. પ્રશ્ન કરવાથી તેમણે સનત્કુમાર વગેરે જ્ઞાનીઓના આનંદ માટે અધખૂલાં નેત્રોથી જોયું. (૪)

શેષ ભગવાનનાં જે ચરણકમળોની નાગ-કન્યાઓ પ્રેમસભર થઈને અનેક ઉપહારો સાથે તેમને પતિરૂપે પ્રાપ્ત કરવા માટે પૂજા કરે છે, શેષ ભગવાનની એ પાદપીઠને દેવનદી ગંગાના જળથી ભીંજાયેલી જટાસમૂહવાળા સનત્કુમારોએ વંદન કર્યાં. (૫)

સનત્કુમાર વગેરે તેમની લીલાના મર્મજ્ઞ છે. તેમણે વારંવાર પ્રેમ-ગદ્ગદ વાણીથી તેમની લીલાઓનું ગાન કર્યું. તે સમયે શેષ ભગવાનની ઉન્નત સહસ્ર ફણાઓ મુગટોના હજારો મણિઓનાં પ્રસરાતાં કિરણોથી ઝગમગી રહી હતી. (૬) ભગવાન શ્રીસંકર્ષણે નિવૃત્તિપરાયણ સનત્કુમારજીને આ ભાગવત સંભળાવ્યું હતું — એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. સનત્કુમારજીએ પછી આ (ભાગવત) પરમ પ્રતી સાંખ્યાયન મુનિને, તેમના પૂછવાથી, સંભળાવ્યું. (૭) પરમહંસોમાં મુખ્ય શ્રીસાંખ્યાયનજીને જ્યારે ભગવાનની વિભૂતિઓનું

વર્ણન કરવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે તેમણે પોતાના અનુયાયી શિષ્ય, અમારા ગુરુ શ્રીપરાશરજીને અને બૃહસ્પતિજીને આ (પુરાણ) સંભળાવ્યું. (૮) ત્યારપછી પરમ દયાળુ પરાશરજીએ પુલસ્ત્ય મુનિના કહેવાથી એ આદિપુરાણ મને કહ્યું. હે વત્સ! (તમને) શ્રદ્ધાળુ અને જિજ્ઞાસુ જોઈને હવે એ જ પુરાણ હું તમને સંભળાવું છું. (૯)

સૃષ્ટિ-રચના પહેલાં આ સંપૂર્ણ વિશ્વ જળમાં ડૂબેલું હતું. તે સમયે એકમાત્ર શ્રીનારાયણદેવ શેષશય્યા પર પોતાની જ્ઞાનશક્તિને અક્ષુણ્ણ (જાગ્રત) રાખીને, યોગનિદ્રાનો આશ્રય લઈ પોતાની આંખો બંધ રાખીને પોઢેલા હતા. સર્જનકાર્યથી નિવૃત્ત થઈને આત્માનંદમાં મગ્ન હતા. તેમનામાં કોઈ પણ ક્રિયાનું પ્રગટીકરણ ન હતું. (૧૦) જેવી રીતે અગ્નિ પોતાની દાહક શક્તિને છુપાવીને લાકડામાં વ્યાપ્ત રહે છે તેવી જ રીતે શ્રીભગવાને સમસ્ત પ્રાણીઓનાં સૂક્ષ્મ શરીરોને પોતાના શરીરમાં લીન કરીને પોતાના આધારભૂત તે જળમાં શયન કર્યું, સૃષ્ટિકાળ આવ્યેથી તેમને ફરી જગાડવા માટે કેવળ કાળશક્તિને જાગતી રાખી. (૧૧) આ પ્રમાણે પોતાની સ્વરૂપભૂત ચિત્-શક્તિ સહિત એક હજાર ચતુર્યુગો સુધી જળમાં શયન કર્યા પછી જ્યારે તેમણે જ નિયુક્ત કરેલી તેમની તે કાળશક્તિએ તેમને જીવોનાં કર્મોની પ્રવૃત્તિ માટે પ્રેરિત કર્યા ત્યારે તેમણે પોતાના શરીરમાં લીન થયેલા અનંત લોક જોયા. (૧૨) જે સમયે ભગવાનની દૃષ્ટિ પોતાનામાં નિહિત લિંગ-શરીર વગેરે સૂક્ષ્મતત્ત્વ પર પડી તે સમયે તે (સૂક્ષ્મતત્ત્વ) કાલાશ્રિત રજોગુણથી ક્ષુબ્ધ થઈને સૃષ્ટિરચના-નિમિત્તે તેમના નાભિ-પ્રદેશમાંથી બહાર નીકળ્યું. (૧૩) કર્મશક્તિને જગાડનારા કાળ વડે વિષ્ણુ ભગવાનની નાભિમાંથી પ્રગટ થયેલું તે સૂક્ષ્મતત્ત્વ

કમળકોશરૂપે એકદમ ઉન્નત થયું અને તેણે સૂર્યની જેમ પોતાના તેજથી તે અપાર જળરાશિને દેદીપ્યમાન કરી દીધો. (૧૪) સમસ્ત ગુણોને પ્રકાશિત કરનારા તે સર્વલોકમય કમળમાં તે વિષ્ણુ ભગવાન જ અન્તર્યામીરૂપે પ્રવેશ્યા. ત્યારે તેમાંથી, ભણાવ્યા વિના જ સ્વતઃ સંપૂર્ણ વેદોના જ્ઞાતા સાક્ષાત્ વેદમૂર્તિ શ્રીબ્રહ્માજી પ્રગટ થયા, કે જેમને લોકો સ્વયંભૂ કહે છે. (૧૫) તે કમળની કર્ણિકા (ગાદી)માં બેઠેલા બ્રહ્માજીને જ્યારે કોઈ લોક દેખાયો નહીં ત્યારે તેઓ વિસ્ફારિત નેત્રોથી આકાશમાં ચારે તરફ ગરદન ફેરવીને જોવા લાગ્યા, તેથી તેમને ચારે દિશાઓમાં ચાર મુખ થઈ ગયાં. (૧૬) તે સમયે પ્રલયકાલીન પવનની આપટોથી ઊછળતી જળ-તરંગમાળાઓને કારણે તે જળરાશિની ઉપર આવેલા કમળ પર વિરાજમાન આદિદેવ બ્રહ્માજીને પોતાનું તથા તે લોક-તત્ત્વરૂપી કમળનું કશું જ રહસ્ય સમજાયું નહીં. (૧૭)

તેઓ વિચારવા લાગ્યા, ‘આ કમળકર્ણિકા પર બેઠેલો હું કોણ છું? આ કમળ પણ અન્ય કશા આધાર વિના જળમાં ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું? તેની નીચે અવશ્ય કોઈ એવી વસ્તુ હોવી જોઈએ કે જેના આધારે આ રહેલું છે.’ (૧૮)

આમ વિચારીને તેઓ તે કમળની નાળના સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાં થઈને તે પાણીમાં પેઠા; પરંતુ તે નાળના આધારને શોધતા-શોધતા નાભિ-પ્રદેશની નજીક પહોંચ્યા તો પણ તેઓ તેને પામી શક્યા નહીં. (૧૯) હે વિદુરજી! તે અપાર અંધકારમાં પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનને શોધતાં-શોધતાં બ્રહ્માજીને ઘણો કાળ વીતી ગયો. આ કાળ જ ભગવાનનું ચક્ર છે, જે પ્રાણીઓને ભયભીત (કરતું રહીને તેમના આયુષ્યને ક્ષીણ) કરતું રહે છે. (૨૦) અંતે વિફળ-મનોરથના થઈને તેઓ ત્યાંથી પાછા વળ્યા અને

ફરી પોતાના આધારભૂત કમળ પર બેસીને ધીરેધીરે પ્રાણવાયુને જીતીને ચિત્તને સંકલ્પશૂન્ય કર્યું અને સમાધિમાં સ્થિત થઈ ગયા. (૨૧) આ પ્રમાણે પુરુષના પૂરા આયુષ્ય બરાબરના સમય (અર્થાત્ દિવ્ય સો વર્ષ) સુધી સારી રીતે યોગાભ્યાસ કરવાથી બ્રહ્માજીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું; ત્યારે તેમણે પોતાના તે અધિષ્ઠાનને, કે જેને તેઓ પહેલાં ખોળવા છતાંય જોવા પામ્યા ન હતા — તેને પોતાના જ અંતઃકરણમાં પ્રકાશિત થતું જોયું. (૨૨) તેમણે જોયું કે તે પ્રલયકાલીન જળમાં શેષજીના કમળનાળ-સદૃશ ગોરા અને વિશાળ વિગ્રહની શય્યા પર પુરુષોત્તમ ભગવાન એકલા જ સૂતેલા છે. શેષજીની દસ હજાર ફણાઓ છત્રની જેમ ફેલાયેલી છે. તેમનાં મસ્તકો પર મુગટો શોભાયમાન છે, તેમનામાં જે મણિઓ જડેલા છે તેમની કાન્તિથી ચારે તરફનો અંધકાર દૂર થઈ ગયો છે. (૨૩) તેઓ પોતાના શામળા શરીરની આભા (તેજ)થી મરકતમણિ-પર્વતની શોભાને લજ્જિત કરી રહ્યા છે. તેમની કમર પરનો પીળો પટ પર્વતના ટોચના પ્રદેશમાં છવાયેલા સંધ્યાકાળના પીળા-પીળા ચમકીલા મેઘોની આભાને ઝાંખી પાડી રહ્યો છે. માથા પરનો સુશોભિત સોનાનો મુગટ સુવર્ણમય શિખરોનો ગર્વ ગાળી રહ્યો છે. તેમની વનમાળા પર્વતનાં રત્નો, જળધોધ, ઔષધિઓ અને પુષ્પોના સૌંદર્યને પરાજિત કરી રહી છે તથા તેમના ભુજદંડ વેણુદંડને અને ચરણો-વૃક્ષોને તિરસ્કારી રહ્યા છે. (૨૪) તેમનો તે શ્રીવિગ્રહ પોતાના પરિમાણથી લંબાઈ-પહોળાઈમાં ત્રિલોકીને સમાવી લઈ રહ્યો છે. તે પોતાની શોભાથી વિચિત્ર અને દિવ્ય વસ્ત્રાભૂષણોની શોભાને સુશોભિત કરનારો હોવા છતાં પણ પીતાંબર વગેરેથી યુક્ત પોતાની વેશભૂષાથી સુસજ્જિત છે. (૨૫) પોતપોતાની અભિલાષાની પૂર્તિ માટે ભિન્ન-

ભિન્ન માર્ગે પૂજા કરનારા ભક્તોને કૃપાપૂર્વક ભક્તની ઈચ્છાના કલ્પતરુ એવાં ચરણકમળોનું દર્શન આપી રહ્યા છે, કે જેમના સુંદર આંગળીઓના સમુદાય નખ-ચંદ્રોની ચાંદનીથી નોખા-નોખા સ્પષ્ટ ચમક્યા કરે છે. (૨૬)

સુંદર નાક, કૃપા વરસાવતાં ભવાં, કાનોમાં ઝળહળતાં કુંડળોની શોભા, બિમ્બફળ જેવા લાલ-લાલ હોઠોની કાન્તિ અને લોકપીડાહારી સ્મિતથી યુક્ત મુખારવિંદથી તેઓ પોતાના ભક્તોનું સમ્માન-અભિનંદન કરી રહ્યા છે. (૨૭) હે વત્સ! તેમના નિતંબ પર કદંબપુષ્પના કેસર જેવું પીળું વસ્ત્ર અને સુવર્ણમય કટિમેખલા (કંદોરો) શોભી રહ્યાં છે તથા વક્ષઃસ્થળ પર અમૂલ્ય હારની અને સોનેરી રેખાવાળા શ્રીવત્સ-ચિહ્નની અપૂર્વ શોભા દીપી રહી છે. (૨૮) તેઓ અપ્રગટ મૂળવાળા ચંદનવૃક્ષ જેવા છે; મહામોંઘા કેસર અને ઉત્તમોત્તમ મણિઓથી સુશોભિત તેમના વિશાળ ભુજદંડ જાણે કે તેની હજારો ડાળીઓ છે અને ચંદનનાં વૃક્ષોમાં જેમ મોટા મોટા સાપ લપેટાયેલા રહે છે તેવી જ રીતે તેમના ખભાઓ પર શેષજીની ફણાઓ લપેટી રહેલી છે. (૨૯) નાગરાજ અનંતના બાંધવ તે શ્રીનારાયણ એવા જણાય છે કે જાણે જળથી ઘેરાયેલો કોઈ પર્વતરાજ જ હોય! પર્વત પર જેમ અનેક જીવો રહે છે તે જ રીતે

તેઓ સમસ્ત ચરાચરના આશ્રય છે; શેષજીની ફણાઓ પર જે હજારો મુગટ છે તે જાણે કે તે પર્વતનાં સુવર્ણમંડિત શિખરો જ છે તથા વક્ષઃસ્થળ પર વિરાજેલો કૌસ્તુભમણિ જાણે કે તે (પર્વત)ના ગર્ભમાંથી પ્રગટેલું રત્ન છે. (૩૦) પ્રભુના ગળામાં વેદરૂપી ભમરાઓથી ગુંજતી પોતાની કીર્તિમયી વનમાળા વિરાજી રહી છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ વગેરે દેવતાઓની પણ ત્યાં સુધી પહોંચ નથી તથા ત્રણે લોકમાં વિના અવરોધ વિચરણ કરનાર સુદર્શન-ચક્ર વગેરે આયુધો પણ શ્રીપ્રભુની આજુબાજુ ધૂમતાં જ રહે છે, તેમના માટે પણ તેઓ અત્યંત દુર્લભ જ છે. (૩૧)

તે સમયે વિશ્વ-રચનાની ઈચ્છાવાળા લોકવિધાતા બ્રહ્માજીએ ભગવાનના નાભિ-સરોવરમાંથી પ્રગટેલું તે કમળ, જળ, આકાશ, વાયુ અને નિજ-શરીર - કેવળ આ પાંચ જ વસ્તુઓ જોઈ; એ સિવાય અન્ય કશુંય તેમને દેખાયું નહીં. (૩૨) રજોગુણથી વ્યાપ્ત બ્રહ્માજી પ્રજાનું સર્જન કરવા ઈચ્છતા હતા. તેમણે જ્યારે સૃષ્ટિના કારણરૂપ માત્ર આ પાંચ જ વસ્તુઓ જોઈ ત્યારે તેઓ, લોક-રચના માટે ઉત્સુક હોવાને કારણે, અચિંત્ય-ગતિના શ્રીહરિમાં ચિત્ત પરોવીને તે પરમ પૂજનીય પ્રભુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૩૩)

★ ★ ★ ★

નવમો અધ્યાય

બ્રહ્માજીએ કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ

બ્રહ્માજીએ કહ્યું - હે પ્રભુ! સુદીર્ઘ કાળ વીત્યા પછી આજે હું આપને જાણી શક્યો છું. અહો! કેવું દુર્ભાગ્ય છે કે શરીરધારી જીવ આપના સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી. હે ભગવન્! આપના સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં. જે કંઈ પ્રતીત

થાય છે તે પણ સ્વરૂપથી સત્ય નથી; કારણ કે માયાના ગુણોથી ક્ષુબ્ધ થવાને કારણે કેવળ આપ જ અનેકરૂપોમાં પ્રતીત થઈ રહ્યા છો. (૧) હે દેવ! આપની ચિત્-શક્તિ પ્રકાશિત રહેવાને કારણે અજ્ઞાન આપનાથી સદૈવ દૂર રહે છે. આપનું આ

રૂપ, કે જેના નાભિકમળમાંથી હું પ્રગટ થયો છું — તે સેંકડો અવતારોનું મૂળ કારણ છે. તેને આપે સત્પુરુષો પર કૃપા કરવા માટે જ પહેલવહેલું પ્રગટ કર્યું છે. (૨) હે પરમાત્મા! આપનું કેવળ આનંદસ્વરૂપ, ભેદરહિત અને અખંડ તેજોમય (નિરાકાર) જે સ્વરૂપ છે તેને હું આનાથી ભિન્ન સમજતો નથી. આપ વિશ્વની રચના કરનારા હોવા છતાં પણ વિશ્વથી અતીત (પર) છો. ભૂત અને ઈન્દ્રિયોનું અધિષ્ઠાન પણ આપ જ છો, એવા આપને જ્ઞાનદષ્ટિથી હું જોઉં છું અને આપના આ રૂપની શરણમાં છું. (૩) હે વિશ્વકલ્યાણમય! આપનું ધ્યાન ધરી રહેલા અમારા જેવા ઉપાસકોના મંગળ માટે આપે આ રૂપ દેખાડ્યું છે. આપના આ રૂપને વિષયાસક્ત પામર મનુષ્યો પામી શકતા નથી. (૪) હે નાથ! જે લોકો વેદરૂપી વાયુથી લવાયેલી આપનાં ચરણરૂપી કમળ-કોશની સુવાસને પોતાના કર્મછિદ્રોથી ગ્રહણ કરે છે તેવા પોતાના ભક્તોના હૃદય-કમળમાં આપ આવીને વસી જાઓ છો. પછી ત્યાંથી જઈ શકતા નથી. ભ્રમરની જેમ ત્યાં અટકી જાઓ છો. કેમકે પરાભક્તિની દોરીથી ભક્તોએ પણ આપના પાદપદ્મને બાંધી રાખ્યા છે. (૫) મનુષ્ય જ્યાં સુધી આપનાં અભયપ્રદ ચરણકમળોનો આશ્રય લેતો નથી ત્યાં સુધી જ તેને ધન, ઘર અને બાંધવોને કારણે મળનાર ભય, શોક, લાલસા, દીનતા, અતિલોભ વગેરે સતાવે છે અને ત્યાં સુધી જ તેનો 'હું-મારું'નો દુરાગ્રહ રહે છે, કે જે દુઃખનું એકમાત્ર કારણ છે. (૬) જેઓ બધા પ્રકારનાં અમંગળોનો નાશ કરનારા આપના શ્રવણ-કીર્તન વગેરે ભક્તિ-પ્રસંગોથી દૂર રહે છે અને જેમની ઈન્દ્રિયો આપથી વિમુખ છે એવા લોકો દીન અને મનોમન વિષયાતુર થઈને નિરંતર કુકર્મોમાં રત રહે છે, તે બિચારાઓની બુદ્ધિ દૈવે હરી લીધી છે.

(૭) હે અચ્યુત! ઉરુક્રમ! આ પ્રજાને ભૂખ-તરસ, વાત-પિત્ત-કફ, ઠંડી-ગરમી, પવન અને વરસાદને લીધે, પરસ્પર એકબીજાને લીધે તથા કામાગ્નિ અને દુઃસહ ક્રોધને લીધે વારંવાર દુઃખ પામતી જોઈને મારું મન ઘણું ઉદાસ થાય છે. (૮) હે સ્વામી! જ્યાં સુધી મનુષ્ય ઈન્દ્રિયોના અને વિષયરૂપી માયાના પ્રભાવથી પોતાને આપનાથી ભિન્ન જુએ છે ત્યાં સુધી તેના માટે આ સંસારચક્રનું નિવારણ નથી થતું. જોકે આ (સંસાર) મિથ્યા છે, તોપણ કર્મફળ-ભોગનું ક્ષેત્ર હોવાને કારણે તે આ પ્રજાને અનેક પ્રકારનાં દુઃખોમાં નાખતો રહે છે. (૯)

હે દેવ! જે લોકોની ઈન્દ્રિયો અનેક પ્રકારનાં કર્મોમાં ફસાયેલી રહેવાને કારણે દિવસભર ત્રસ્ત રહે છે, રાત્રિના સમયે ગાઢ નિદ્રામાં અચેત રહે છે, ક્યારેક અનેક પ્રકારના મનોરથોનું ચિંતન કરવાને કારણે વારંવાર તેમની નિદ્રા ભંગ થતી રહે છે. ભાગ્યવશાત્ આવા લોકોને અર્થસિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. આવા ભગવત્પ્રાપ્તિ માટેના એક-માત્ર સાધન એવા ઋષિ જેવા મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત કરીને પણ આપની (ભગવાનની) ભક્તિથી વિમુખ થવાને કારણે આ સંસારમાં ભટક્યા કરે છે. (૧૦) હે નાથ! જે લોકોએ પોતાનો ભાવ આપની સાથે જોડી દીધો છે એવા ભક્તોના શુદ્ધ હૃદય-કમળમાં આપ નિવાસ કરો છો. એવા લોકો દ્વારા આપના ગુણોનું શ્રવણ કરવાથી આપનું સ્વરૂપ જાણી શકાય છે. હે પુણ્યશ્લોક પ્રભુ! આપના ભક્તો જે જે ભાવનાથી આપનું ચિંતન કરે છે તે સાધુજનો પર કૃપા કરવા માટે આપ તે તે રૂપ ધારણ કરી લો છો. (૧૧) હે ભગવાન! આપ એક (જ) છો તથા સમસ્ત પ્રાણીઓનાં અંતઃકરણોમાં રહેલા છો અને તેમના પરમ કલ્યાણકારી અંતરાત્મા છો. તેથી જો દેવતાઓ

પણ હૃદયમાં જાતજાતની કામનાઓ રાખીને, વિવિધ પ્રકારની વિપુલ સામગ્રીઓથી આપનું પૂજન કરે છે તો તેનાથી આપ એટલા પ્રસન્ન થતા નથી, કે જેટલા પ્રાણીઓ પર દયા કરવાથી થાઓ છો. પરંતુ તે સર્વભૂત-દયા અસત્પુરુષોને અત્યંત દુર્લભ છે. (૧૨) જે કર્મ આપને અર્પણ કરી દેવામાં આવે છે તેનો ક્યારેય નાશ થતો નથી, તે અક્ષય થઈ જાય છે. તેથી વિભિન્ન પ્રકારનાં કર્મ-યજ્ઞ, દાન, કઠોર તપ, વ્રત વગેરે વડે આપની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી એ જ મનુષ્યનું સૌથી મોટું કર્મફળ છે; કારણ કે આપની પ્રસન્નતા થતાં એવું ક્યું ફળ છે કે જે સુલભ ન થઈ જાય? (૧૩) આપ સદૈવ પોતાના સ્વરૂપના પ્રકાશથી જ પ્રાણીઓના ભેદભ્રમ-રૂપી અંધકારનો નાશ કરતા રહો છો તથા (આપ જ) જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન, સાક્ષાત્ પરમપુરુષ છો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું. સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારના નિમિત્તે માયાની જે લીલા થાય છે તે આપનો જ ખેલ છે. તેથી આપ પરમેશ્વરને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. (૧૪) જેઓ પ્રાણત્યાગ કરતી વખતે આપના અવતાર, ગુણો અને કર્મો સૂચવનારાં દેવકીનંદન, જનાર્દન, કંસનિકંદન, પાર્થસારથિ વગેરે નામોનું વિવશ થઈને પણ ઉચ્ચારણ કરે છે તેઓ અનેક જન્મોનાં પાપોમાંથી તત્કાળ છૂટી જઈને માયા વગેરે આવરણોથી રહિત બ્રહ્મપદ પામે છે. આપ નિત્ય અજન્મા છો. હું આપનું શરણ લઉં છું. (૧૫) હે ભગવાન! આ વિશ્વવૃક્ષરૂપે આપ જ વિરાજમાન છો. આપ જ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિ સ્વીકારીને જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય માટે મારા (બ્રહ્માના), આપના પોતાના (વિષ્ણુના) અને મહાદેવજીના રૂપમાં ત્રણ મુખ્ય શાખાઓમાં વિભક્ત થયા છો અને પછી પ્રજાપતિઓ, મનુઓ વગેરે શાખા-

ઉપશાખાઓ-રૂપે ફેલાઈને ઘણા વિસ્તૃત થયા છો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું. (૧૬) હે ભગવાન! આપે આપની આરાધનાને જ લોકો માટે કલ્યાણકારી સ્વધર્મ બતાવી છે, પરંતુ લોકો એ તરફ ઉદાસીન રહીને સદૈવ વિપરીત (નિષિદ્ધ) કર્મોમાં રત રહે છે. આવી પ્રમાદ-અવસ્થામાં પડેલા આ જીવોની જિજીવિષા (જીવન-આશા)ને જે સદૈવ સાવધ રહીને અતિશીઘ્ર કાપતો રહે છે તે બળવાન કાળ પણ આપનું જ સ્વરૂપ છે. હું તે કાળને નમસ્કાર કરું છું. (૧૭) જોકે હું સત્યલોકનો અધિષ્ઠાતા છું, કે જે લોક બે પાર્શ્વ સુધી રહેનારાઓનો અને સમસ્ત ભુવનોનો વંદનીય છે, તોપણ આપના તે કાળ-રૂપથી ડરતો રહું છું. તેનાથી બચવા અને આપને પ્રાપ્ત કરવા માટે જ મેં દીર્ઘકાળ સુધી તપ કર્યું છે. આપ જ અધિયજ્ઞરૂપે મારા આ તપના સાક્ષી છો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું. (૧૮) આપ તિર્યક્, મનુષ્ય અને દેવ વગેરે યોનિઓમાં ધર્મની મર્યાદા રાખવા માટે સ્વેચ્છાથી અવતાર લો છો. અને તે દેહ સાથે કોઈ તાદાત્મ્ય ન હોવા છતાં આપ તે શરીરમાં રમમાણ થાઓ છો અને એક અભિનેતાની જેમ તે શરીરનો ત્યાગ પણ કરો છો. એવા લીલાવિહારી પુરુષોત્તમ પ્રભુને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. (૧૯) હે પ્રભુ! આપ અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ — આ પાંચેમાંથી કોઈને પણ આધીન નથી; તેમ છતાં અત્યારે સઘળા સંસારને પોતાના ઉદરમાં લીન કરીને ભયંકર તરંગમાળાઓથી વિક્ષુબ્ધ પ્રલયકાલીન જળમાં અનંત-વિગ્રહની કોમળ શય્યા પર જે શયન કરી રહ્યા છો તે પૂર્વ-કલ્પોની કર્મપરંપરાથી થાકેલા જીવોને વિશ્રામ આપવા માટે જ છે. (અર્થાત્ આપની આ લીલામાં પણ જીવોના પ્રત્યે કરુણાભાવ છે.) (૨૦) હે પ્રભુ! આપના

નાત્મિકમળરૂપી ભવનમાં મારો ઉદ્ભવ થયો છે. આ સંપૂર્ણ વિશ્વ આપના ઉદરમાં રહેલું છે. આપની કૃપાથી જ હું ત્રણે લોકોની રચના કરવાની સામગ્રીથી યુક્ત થયો છું. આ સમયે યોગનિદ્રાનો અંત થઈ જવાને કારણે આપનાં નયનકમળ વિકસિત થઈ રહ્યાં છે. એવા આપને મારા નમસ્કાર છે. (૨૧) આપ સંપૂર્ણ જગતના એકમાત્ર સુહૃદ્ અને આત્મા છો તથા શરણાગતો પર કૃપા કરનારા છો. તેથી પોતાના જે જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યથી આપ વિશ્વને આનંદિત કરો છો તેનાથી મારી બુદ્ધિને યુક્ત કરો, કે જેનાથી હું પૂર્વકલ્પની જેમ જ આ વખતે પણ જગતની રચના કરી શકું. (૨૨) ભક્તોને વરદાન આપનારા આ ભગવાને પોતાની શક્તિ-લક્ષ્મીજીની સાથે અનેક ગુણાવતાર ધારણ કર્યાં છે. તેઓ જે અદ્ભુત કર્મ કરશે તેમાં વિશ્વનિર્માણ પણ એક અદ્ભુત કર્મ છે. હું ભગવાનને શરણે થઈને વિનંતી કરું છું કે તે પ્રભુ મારા મનને વિશ્વ-નિર્માણના કાર્યમાં યુક્ત કરે, તેથી હું સૃષ્ટિ-રચના વિશેના અભિમાનથી દૂર રહીને તે કામ કરી શકું. (૨૩) હે પ્રભુ! આ પ્રલયકાલીન જળમાં શયન કરતા આપ અનંતશક્તિ પરમપુરુષના નાત્મિકમળમાંથી મારો ઉદ્ભવ થયો છે અને હું છું પણ આપની જ વિજ્ઞાન-શક્તિ; તેથી આ જગતના વિલક્ષણ રૂપનો વિસ્તાર કરતી વખતે આપની કૃપાથી વેદરૂપી મારી વાણીનું ઉચ્ચારણ લોપ ન પામો. (૨૪) આપ અપાર કરુણામય પુરાણપુરુષ છો. આપ પરમ પ્રેમપૂર્ણ સ્મિત સાથે આપનાં નેત્રકમળ ખોલો અને શેષશય્યામાંથી ઊઠીને વિશ્વની ઉત્પત્તિ માટે, આપની સુમધુર વાણીથી મારો વિષાદ દૂર કરો. (૨૫)

શ્રીમૈત્રેયજી કહે છે — હે વિદુરજી! આ પ્રમાણે તપ, વિદ્યા અને સમાધિ દ્વારા પોતાના

ઉદ્ભવસ્થાન શ્રીભગવાનને જોઈને તથા પોતાના મન અને વાણીની શક્તિ અનુસાર તેમની સ્તુતિ કરીને બ્રહ્માજી થાક્યા હોય એમ મૌન થઈ ગયા. (૨૬) શ્રીમધુસૂદન ભગવાને જોયું કે બ્રહ્માજી આ પ્રલય-જળરાશિથી ઘણા ગભરાયેલા છે તથા વિશ્વ-રચના બાબતે કોઈ નિર્ણય નહીં થવાને કારણે તેમનું ચિત્ત ઘણું ઉદાસ છે. ત્યારે તેમનો અભિપ્રાય જાણીને તેઓ ગંભીર વાણીથી તેમના ખેદનું શમન કરતાં કહેવા લાગ્યા. (૨૭-૨૮)

શ્રીભગવાને કહ્યું — હે વેદગર્ભ! તમે વિષાદને વશ થઈને આળસ ન કરો, સૃષ્ટિ-રચનાના ઉદ્યમ માટે તત્પર થઈ જાઓ. તમે મારી પાસેથી જે કંઈ ઈચ્છો છો તે તો હું પહેલાં જ કરી ચૂક્યો છું. (તમારે માત્ર નિમિત્ત બનવાનું છે.) (૨૯) તમે ફરી એક વાર તપ કરો અને ભાગવત-જ્ઞાનનું અનુષ્ઠાન કરો. તેમ કરવાથી તમે બધા લોકો (ભુવનો)ને પોતાના અંતઃકરણમાં સ્પષ્ટપણે જોવા પામશો. (૩૦) પછી ભક્તિયુક્ત અને સમાહિત-ચિત્તના બનીને તમે મને સમસ્ત લોકોમાં અને તમારા પોતાનામાં વ્યાપ્ત જોઈ શકશો તથા સમસ્ત લોકને અને સ્વયં પોતાને મારામાં જોવા પામશો. (૩૧) જીવ જ્યારે લાકડામાં વ્યાપ્ત અગ્નિની જેમ સમસ્ત ભૂતોમાં (પ્રાણીઓ-પદાર્થોમાં) મને જ રહેલો જુએ છે ત્યારે તે પોતાના અજ્ઞાનરૂપી મળથી મુક્ત થઈ જાય છે. (૩૨) જ્યારે તે પોતાને ભૂતો, ઈન્દ્રિયો, ગુણો અને અંતઃકરણથી રહિત તથા સ્વરૂપથી મારાથી અભિન્ન (એકરૂપ) જુએ છે ત્યારે તે મોક્ષપદ મેળવી લે છે. (૩૩) હે બ્રહ્માજી! અનેક પ્રકારના કર્મસંસ્કારો અનુસાર અનેક પ્રકારની જીવસૃષ્ટિની રચના કરવાની ઈચ્છા થવા છતાં પણ તમારું ચિત્ત મોહિત થતું નથી એ મારી અતિશય કૃપાનું જ ફળ છે. (૩૪) તમે સર્વપ્રથમ મંત્રદ્રષ્ટા

*****

છો. પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરતી વખતે પણ તમારું મન મારામાં જ પરોવાયેલું રહે છે, તેથી જ પાપમય રજોગુણ તમને બાંધી શકતો નથી. (૩૫) તમે મને જાણી લીધો છે કે હું ભૂતો, ઈન્દ્રિયો, ગુણો અને અંતઃકરણથી રહિત છું, જોકે શરીરધારી જીવોને મારું જ્ઞાન થવાનું ઘણું મુશ્કેલ છે તોપણ તમે મને જાણી લીધો છે. (૩૬) 'મારો આધાર કોઈ છે કે નથી' - એવા સંશયથી તમે કમળ-નાળ દ્વારા જળમાં તેનું મૂળ ખોળી રહ્યા હતા, તે પોતાના આ સ્વરૂપને મેં તમને અંતઃકરણમાં જ દેખાડ્યું છે. (૩૭)

પ્રિય બ્રહ્માજી! મારી કથાઓના વૈભવથી યુક્ત એવી મારી જે સ્તુતિ તમે કરી છે અને તપમાં તમારી જે નિષ્ઠા છે તે પણ મારી જ કૃપાનું ફળ છે. (૩૮) વિશ્વરચનાની ઈચ્છાથી, સગુણ અને નિર્ગુણ રૂપમાં તમે મારી જે સ્તુતિ કરી છે તેનાથી હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું. તમારું કલ્યાણ થાઓ. (૩૯) હું સમસ્ત કામનાઓ અને મનોરથો પૂરા

કરવાને સમર્થ છું. જે મનુષ્ય દરરોજ આ સ્તોત્ર દ્વારા સ્તુતિ કરીને મારું ભજન કરશે તેના પર હું શીઘ્ર પ્રસન્ન થઈ જઈશ. (૪૦) તત્ત્વવેત્તાઓનો મત છે કે પૂર્ત, તપ, યજ્ઞ, દાન, યોગ, સમાધિ વગેરે સાધનો થકી પ્રાપ્ત થનારું જે પરમ કલ્યાણમય ફળ છે તે મારી પ્રસન્નતા જ છે. (૪૧) હે બ્રહ્માજી! હું આત્માઓનો પણ આત્મા છું. જે આત્માને માટે દેહ વગેરે પ્રિય લાગે છે તે પણ હું જ છું. તેથી મને જ પ્રેમ કરવો જોઈએ. (૪૨) હે બ્રહ્માજી! ત્રિલોકને તથા જે પ્રજા અત્યારે મારામાં લીન છે તેની પૂર્વકલ્પોની જેમ, મારામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના સર્વવેદમય સ્વરૂપથી સ્વયં તમે જ રચના કરો. (૪૩)

શ્રીમૈત્રેયજી કહે છે - પ્રકૃતિ અને પુરુષના સ્વામી કમળનાભ ભગવાન સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માજીને આ પ્રમાણે જગતની અભિવ્યક્તિ કરાવીને પોતાના તે નારાયણરૂપથી અદૃશ્ય થઈ ગયા. (૪૪)

***

દસમો અધ્યાય

દસ પ્રકારની સૃષ્ટિનું વર્ણન

વિદુરજીએ કહ્યું - હે મુનિવર! ભગવાન નારાયણ અંતર્ધાન થયા તે પછી સમસ્ત લોકોના પિતામહ બ્રહ્માજીએ પોતાના તન અને મનથી કેટલા પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી? (૧) હે ભગવન્! આ સિવાય, મેં આપને અન્ય જે જે વાતો પૂછી છે તે બધાનું પણ ક્રમશઃ વર્ણન કરો અને મારા બધા સંશય દૂર કરો; કારણ કે આપ બધા જ બહુવિદો (વિદ્વાનો)માં શ્રેષ્ઠ છો. (૨)

સૂતજી કહે છે - હે શૌનકજી! વિદુરજીના આ પ્રમાણે પૂછવાથી મુનિવર મૈત્રેયજી ખૂબ પ્રસન્ન થયા અને પોતાના હૃદયમાં રહેલા તે

પ્રશ્નોના આ રીતે ઉત્તર આપવા લાગ્યા. (૩)

શ્રીમૈત્રેયજીએ કહ્યું - અજન્મા ભગવાન શ્રીહરિએ જેવું કહ્યું હતું તે જ પ્રમાણે બ્રહ્માજીએ પણ ચિત્ત પોતાના આત્મા શ્રીનારાયણમાં જોડીને સો દિવ્ય વર્ષો સુધી તપ કર્યું. (૪) બ્રહ્માજીએ જોયું કે પ્રલયકાલીન પ્રબળ વાયુની ઝાપટોથી, તેઓ પોતે જેનાથી ઉત્પન્ન થયા છે તે તથા જેના પર પોતે બેઠા છે તે કમળ તથા જળ કંપી રહ્યાં છે. (૫) પ્રબળ તપથી અને હૃદયમાં રહેલા આત્મજ્ઞાનથી તેમનું વિજ્ઞાન-બળ વધવા પામ્યું અને તેઓ જળની સાથે વાયુને પણ પી ગયા. (૬) પછી જેના પર પોતે બેઠા

હતા તે આકાશવ્યાપી કમળને જોઈને તેમણે વિચાર કર્યો કે ‘પૂર્વકલ્પમાં લય પમેલા લોકો (ભુવનો)ને હું આનાથી રચીશ.’ (૭) ત્યારે ભગવાન દ્વારા પ્રેરિત થઈને સૃષ્ટિ-કાર્યમાં નિયુક્ત કરાયેલા બ્રહ્માજીએ તે કમળકોશમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે એકના જ ભૂઃ, ભુવઃ અને સ્વઃ એમ ત્રણ ભાગ કર્યા; જોકે તે કમળ એટલું મોટું હતું કે તેના ચૌદ ભુવનો અથવા એનાથીય વધુ લોકોના રૂપમાં વિભાગ કરી શકાય એમ હતું. (૮) (કર્મોથી બંધાયેલા) જીવો માટે આ ત્રણ લોક (ભૂઃ ભુવઃ સ્વઃ) પર્યાપ્ત છે એમ માનીને કર્મભોગસ્થાનો તરીકે આ ત્રણલોકનું તેમણે નિર્માણ કર્યું. એવું શાસ્ત્રોમાં વર્ણન થયું છે. જેઓ નિષ્કામ કર્મ કરનારા છે તેમને મહર્લોક, તપોલોક, જનલોક અને સત્યલોકરૂપી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૯)

વિદુરજીએ કહ્યું — હે બ્રહ્મન્! તમે અદ્ભુતકર્મા વિશ્વરૂપ શ્રીહરિની કાળ નામની જે શક્તિની વાત કહી હતી, પ્રભુ! તેનું કૃપા કરીને વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરો. (૧૦)

શ્રીમૈત્રેયજીએ કહ્યું — વિષયોનું રૂપાંતર (બદલાવું) એ જ કાળનો આકાર છે. પોતે તો નિર્વિશેષ, અનાદિ અને અનંત છે. તેને નિમિત્ત બનાવીને ભગવાન રમત-રમતમાં (લીલાપૂર્વક) સ્વયં પોતાને જ સૃષ્ટિના રૂપમાં પ્રગટ કરી દે છે. (૧૧) પહેલાં આ સમસ્ત વિશ્વ ભગવાનની માયાથી લય પામીને બ્રહ્મરૂપે રહેલું હતું. તેને ભગવાને અપ્રગટ-મૂર્તિના કાળ વડે ફરીથી પૃથક્ રૂપે પ્રગટ કર્યું છે. (૧૨) આ જગત જેવું અત્યારે છે તેવું જ પહેલાં પણ હતું અને ભવિષ્યમાં પણ

તેવું જ રહેશે. તેની સૃષ્ટિ (સર્જન) નવ પ્રકારે થાય છે તથા પ્રાકૃત-વૈકૃત ભેદને લીધે એક વધુ દસમી સૃષ્ટિ પણ છે. (૧૩) અને તેનો પ્રલય-કાળ, દ્રવ્ય અને ગુણો થકી ત્રણ પ્રકારે થાય છે. (હવે પ્રથમ તો હું દસ પ્રકારના સર્જનનું વર્ણન કરું છું.) પહેલું સર્જન મહત્ત્વ છે. ભગવાનની પ્રેરણાથી સત્ત્વ વગેરે ગુણોમાં વિષમતા થવી એ જ તેનું સ્વરૂપ છે. (૧૪) બીજું સર્જન અહંકાર છે, જેનાથી પૃથ્વી વગેરે પંચભૂતો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્રીજું સર્જન ભૂતસર્ગ છે, જેમાં પંચમહાભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારો તન્માત્ર-સમૂહ રહે છે. (૧૫) ચોથું સર્જન ઈન્દ્રિયો છે, જે જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિથી સંપન્ન હોય છે. પાંચમું સર્જન સાત્ત્વિક અહંકારથી ઊપજેલા ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ છે; મન પણ આ સર્જનની અંતર્ગત છે. (૧૬) છઠ્ઠું સર્જન અવિદ્યા છે. એમાં તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, તમ, મોહ અને મહામોહ — આ પાંચ ગ્રંથિઓ (સમાવિષ્ટ) છે. આ અવિદ્યા જીવોની બુદ્ધિનું આવરણ અને વિક્ષેપ કરનારી છે. આ છ પ્રાકૃત સર્જનો છે. હવે વૈકૃત સર્જનોનું પણ વર્ણન સાંભળો. (૧૭)

ભગવાન પોતાનું ચિંતન કરનારાઓનાં સમસ્ત દુઃખોને હરી લે છે. તે બધી લીલા શ્રીહરિની છે. તેઓ જ બ્રહ્મારૂપે રજોગુણ સ્વીકારીને જગતની રચના કરે છે. છ પ્રકારનાં પ્રાકૃત સર્જનો પછીનું સાતમું મુખ્ય વૈકૃત સર્જન એ છ પ્રકારનાં સ્થાવર વૃક્ષો છે. (૧૮) વનસ્પતિ^૧, ઔષધિ^૨, લતા^૩, ત્વક્સાર^૪, વીરુધૂ^૫, અને દ્રુમ^૬; અને એમનું સંચરણ નીચે (મૂળ)થી

૧. જે મોર (મંજરી) આવ્યા વગર જ ફળે છે; જેમ કે ગુલમહોર, વડ, પીપળો વગેરે. ૨. જે પોતાનાં ફળ પાક્યા પછી નાશ પામે છે; જેમ કે ચોખા, ઘઉં, ચણાં વગેરે. ૩. જે કોઈનો આધાર લઈને વૃદ્ધિ પામે છે; જેમ કે બ્રાહ્મી, ગિલોય (અમરવેલ) વગેરે. ૪. જેમની છાલ ઘણી કઠણ હોય છે; જેમ કે વાંસ વગેરે. ૫. જે વેલી જમીન પર જ ફેલાય છે, પરંતુ કઠણ હોવાથી ઉપર ચઢતી નથી; જેમ કે ટેટી, તડબૂચ વગેરે. ૬. જેમને પહેલાં ફૂલ બેસે છે, પછી તે ફૂલોના સ્થાને જ ફળ લાગે છે. જેમ કે આંબો, જાંબુ વગેરે.

ઉપર તરફ થાય છે. એમનામાં ઘણું કરીને જ્ઞાનશક્તિ પ્રગટ રહેતી નથી, આ (વૃક્ષો) અંદરોઅંદર કેવળ સ્પર્શ અનુભવે છે તથા એમનામાંના પ્રત્યેકમાં કોઈ વિશેષ ગુણ હોય છે. (૧૯) આઠમું સર્જન તિર્યક્યોનિ (પશુ-પક્ષીઓ) છે. તે અઠાવીસ પ્રકારની માનવામાં આવી છે. તે યોનિઓને કાળનું જ્ઞાન હોતું નથી; તમોગુણની અધિકતાને કારણે તેઓ કેવળ ખાવું-પીવું, મૈથુન કરવું, ઊંઘવું વગેરે જ જાણે છે; તેમને સૂંઘવામાત્રથી વસ્તુઓનું જ્ઞાન થઈ જાય છે; તેમના હૃદયમાં વિચારશક્તિ કે દૂરંદેશિતા હોતી નથી. (૨૦) હે સાધુશ્રેષ્ઠ! આ તિર્યકોમાં ગાય, બકરો, ભેંસ, કાળિયાર (કૃષ્ણમૃગ), સૂવર, નીલગાય, રુરુ નામક મૃગ, ઘેટું અને ઊંટ – આ દ્વિશક (બે ખરીવાળાં) પશુ કહેવાય છે. (૨૧) ગધેડું, ઘોડો, ખચ્ચર, ગૌરમૃગ, શરભ અને ચમરી – આ એક-શક (એક ખરીવાળાં) છે. હવે પાંચ નખવાળાં પશુઓનાં નામ સાંભળો. (૨૨) કૂતરો, શિયાળ, વરુ, વાઘ, બિલાડો, સસલું, શાહુડી, સિંહ, વાંદરો, હાથી, કાયબો, ઘો, મગર વગેરે (પશુઓ પાંચ નખવાળાં છે). (૨૩) કંક (બગલો), ગીધ, બટેર, બાજ, કૂકડો, ભલ્લૂક, મોર, હંસ, સારસ, ચક્રવો (ચક્રવાક), કાગડો, ઘુવડ વગેરે ઊડનારા

જીવો પક્ષી કહેવાય છે. (૨૪) હે વિદુરજી! નવમું સર્જન મનુષ્યો છે. આ એક જ પ્રકારનું છે. તેના આહારની ગતિ ઉપર (મોઢા)થી નીચે તરફ હોય છે. મનુષ્યો રજોગુણપ્રધાન, કર્મપરાયણ અને દુઃખરૂપ વિષયોમાં સુખ માનનારા હોય છે. (૨૫) સ્થાવર, પશુ-પક્ષી અને મનુષ્ય – આ ત્રણે પ્રકારનાં સર્જનો તથા હવે પછી કહેવામાં આવશે તે દેવસર્ગ વૈકૃત સર્જન છે તથા મહત્ત્વ વગેરેરૂપી વૈકારિક દેવસર્ગ છે તેની ગણતરી અગાઉ પ્રાકૃત સર્જનમાં કરી દેવાઈ છે. આ સિવાય સનત્કુમાર વગેરે ઋષિઓનો જે કૌમારસર્ગ છે તે પ્રાકૃત અને વૈકૃત બંને પ્રકારનો છે. (૨૬)

દેવો, પિતૃઓ, અસુરો, ગંધર્વો-અપ્સરાઓ, યક્ષો-રાક્ષસો, સિદ્ધો-ચારણો-વિદ્યાધરો, ભૂત-પ્રેત-પિશાચ, કિન્નર-કિંપુરુષ-અશ્વમુખ વગેરે ભેદથી દેવસૃષ્ટિ આઠ પ્રકારની છે. હે વિદુરજી! આ પ્રમાણે, જગત્કર્તા શ્રીબ્રહ્માજીએ રચેલું આ દસ પ્રકારનું સર્જન (સૃષ્ટિ) મેં તમને કહ્યું. (૨૭-૨૮) હવે આગળ હું વંશ અને મન્વન્તર વગેરેનું વર્ણન કરીશ. આ રીતે સર્જન કરનારા સત્યસંકલ્પ એવા શ્રીહરિ જ બ્રહ્મારૂપે પ્રત્યેક કલ્પના પ્રારંભમાં રજોગુણથી વ્યાપ્ત થઈને પોતે જ જગતના રૂપમાં પોતાની જ રચના કરે છે. (૨૯)

★ ★ ★ ★

અગિયારમો અધ્યાય

મન્વંતર વગેરે કાળ-વિભાજનનું વર્ણન

શ્રીમૈત્રેયજી કહે છે – હે વિદુરજી! પૃથ્વી વગેરે કાર્ય-વર્ગનો જે સૂક્ષ્મતમ અંશ છે, કે જેનું બીજું વિભાજન થઈ શકતું નથી તથા જે કાર્યનું રૂપ પામેલો નથી અને જેનો અન્ય પરમાણુઓ સાથે સંયોગ પણ થયેલો નથી તેને પરમાણુ કહે છે. આ અનેક પરમાણુઓના પરસ્પર યોગથી

(મળવાથી) જ મનુષ્યોને ભ્રાંતિવશ તેમના સમુદાયરૂપી એક અવયવી (અવયવ ધરાવનાર)ની પ્રતીતિ થાય છે. (૧) આ પરમાણુ જેનો સૂક્ષ્મતમ અંશ છે તે, સામાન્ય સ્વરૂપે રહેલી પૃથ્વી વગેરે કાર્યોની એકતા (સમૂહ કે સમગ્ર-રૂપ)નું નામ ‘પરમ મહાન’ છે. આ સમયે તેનામાં પ્રલય વગેરે

અવસ્થા-ભેદની સ્ફૂર્તિ (સ્ફુરણા) પણ હોતી નથી અને નવું-જૂનું વગેરે કાળભેદનું ભાન પણ હોતું નથી તથા ઘટ-પટ વગેરે વસ્તુભેદની કલ્પના પણ હોતી નથી. (૨) હે સાધુશ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે, વસ્તુના સૂક્ષ્મતમ અને મહત્તમ સ્વરૂપનો આ વિચાર થયો. આના સાદૃશ્યથી પરમાણુ વગેરે અવસ્થાઓમાં વ્યાપ્ત થઈને વ્યક્ત (પ્રગટ) પદાર્થોને ભોગવનારા, સર્જન વગેરે માટે સમર્થ, અવ્યક્ત-સ્વરૂપ ભગવાન કાળની પણ સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂળતાનું અનુમાન કરી શકાય છે. (૩) જે કાળ પ્રપંચની પરમાણુ જેવી અવસ્થામાં વ્યાપ્ત રહે છે તે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને સર્જનથી માંડીને પ્રલય સુધી તેની બધી જ અવસ્થાઓને ભોગવે છે. તે પરમ મહાન છે. (૪)

બે 'પરમાણુ' મળીને એક 'અણુ' થાય છે અને ત્રણ અણુઓના મળવાથી એક 'ત્રસરેણુ' થાય છે, કે જે ઝરૂખાઓમાં થઈને આવેલાં સૂર્યકિરણોના પ્રકાશમાં આકાશમાં ઊડતો જોવા મળે છે. (૫) આવા ત્રણ ત્રસરેણુઓને પાર કરવામાં સૂર્યને જેટલો સમય લાગે છે તેને 'ત્રુટિ' કહે છે. આનાથી સો ગણો સમય 'વેધ' કહેવાય છે અને ત્રણ વેધનો એક 'લવ' થાય છે. (૬) ત્રણ લવને એક 'નિમેષ' કહે છે અને ત્રણ નિમેષને એક 'ક્ષણ' કહે છે. પાંચ ક્ષણની એક 'કાષ્ઠા' થાય છે અને પંદર કાષ્ઠાનો એક 'લઘુ' થાય છે. (૭) પંદર લઘુની એક 'નાડિકા' (દંડ) કહેવાય છે. બે નાડિકાનું એક 'મુહૂર્ત' થાય છે અને દિવસના ઘટવા-વધવા અનુસાર (દિવસ અને રાત્રિની બંને સંધિઓને બાદ કરતાં) છ અથવા સાત નાડિકાનો એક 'પ્રહર' (પહોર) થાય છે એ 'યામ' કહેવાય છે, જે મનુષ્યના દિવસ અથવા રાત્રિના ચોથા ભાગ બરાબર હોય છે. (૮) છ પળનું તાંબાનું એક એવું વાસણ બનાવવામાં આવે, કે જેમાં એક

પ્રસ્થ જળ સમાઈ શકે; અને ચાર માસા સોનાની ચાર આંગળ લાંબી સળી બનાવીને તેના વડે તે વાસણના તળિયે છિદ્ર બનાવીને તેને પાણીમાં મૂકવામાં આવે - તો, જેટલા સમયમાં એક પ્રસ્થ જળ તે વાસણમાં ભરાઈ જાય અને વાસણ પાણીમાં ડૂબી જાય તેટલા સમયને 'નાડિકા' કહે છે. (૯) હે વિદુરજી! મનુષ્યનાં દિવસ-રાત્રિ ચાર-ચાર પ્રહરનાં હોય છે અને પંદર દિવસ-રાત્રિનો એક 'પક્ષ' (પખવાડિયું) થાય છે, જે શુક્લ અને કૃષ્ણ (અજવાળિયું અને અંધારિયું)ના ભેદને લીધે બે પ્રકારનો મનાયો છે. (૧૦) આ બંને પક્ષો મળીને એક 'માસ' થાય છે, જે પિતૃઓનાં એક દિવસ-રાત્રિ (બરાબર) છે. બે માસની એક 'ઋતુ' અને છ માસનો એક 'અયન' થાય છે. અયન 'દક્ષિણાયન' અને 'ઉત્તરાયન'ના ભેદથી બે પ્રકારના છે. (૧૧) આ બંને અયનો મળીને દેવતાઓનાં એક દિવસ-રાત્રિ થાય છે તથા મનુષ્યલોકમાં એ 'વર્ષ' અથવા દ્વાદશ માસ કહેવાય છે. આવાં સો વર્ષોનું મનુષ્યનું પરમ આયુષ્ય બતાવવામાં આવ્યું છે. (૧૨) ચંદ્રમા વગેરે ગ્રહો, અશ્વિની વગેરે નક્ષત્રો અને સમસ્ત તારામંડળના અધિષ્ઠાતા કાળ-સ્વરૂપ ભગવાન સૂર્ય પરમાણુથી માંડીને સંવત્સર સુધીના કાળમાં બાર 'રાશિ'ઓ-રૂપે સંપૂર્ણ ભુવનકોશની નિરંતર પરિક્રમા કર્યા કરે છે. (૧૩) હે વિદુરજી! સૂર્ય, બૃહસ્પતિ, સવન, ચંદ્રમા અને નક્ષત્ર સંબંધિત મહિનાઓના ભેદને લીધે આ વર્ષ જ સંવત્સર, પરિવત્સર, ઈડાવત્સર, અનુવત્સર અને વત્સર કહેવાય છે. (૧૪) હે વિદુરજી! આ સૂર્ય ભગવાન જ પાંચ પ્રકારનાં વર્ષોની પ્રવૃત્તિ કરનારા છે. તમે ઉપહાર વગેરે સમર્પિત કરીને તેમની પૂજા કરો. આ સૂર્યદેવ પંચભૂતોમાં તેજસ્વરૂપ છે અને પોતાની કાળશક્તિથી બીજ વગેરે પદાર્થોની અંકુર ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિને અનેક પ્રકારે

કાર્યોન્મુખ કરે છે. તેઓ (સૂર્યદેવ) મનુષ્યોના મોહ-નિવારણ માટે તેમના આયુષ્યનો ક્ષય કરતા રહીને આકાશમાં વિચરણ કરતા રહે છે તથા તેઓ જ સકામ મનુષ્યોને યજ્ઞ વગેરે કર્મોથી પ્રાપ્ત થનારાં સ્વર્ગ વગેરે મંગલમય ફળોનો વિસ્તાર કરે છે. (તેથી સૂર્ય ભગવાનની ઉપાસના રોજ કરવી જોઈએ.) (૧૫)

વિદુરજીએ કહ્યું — હે મુનિવર! તમે દેવતાઓ, પિતૃઓ અને મનુષ્યોના પરમ આયુષ્યનું વર્ણન તો કર્યું, (૫૭) હવે સનક વગેરે જે જ્ઞાની મુનિજનો ત્રિલોકની બહાર કલ્પથીય વધુ સમય સુધી રહેનારા છે તેમના આયુષ્યનું પણ વર્ણન કરો. (૧૬) કાળ ભગવાનની ગતિને તમે સમ્યક્પણે જાણો છો, કારણ કે જ્ઞાનીજનો પોતાની યોગસિદ્ધ દિવ્ય દૃષ્ટિથી સઘળા સંસારને જોઈ લે છે. (૧૭)

મૈત્રેયજીએ કહ્યું — હે વિદુરજી! સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિ — આ ચાર યુગ પોતાની સંધ્યા અને સંધ્યા-અંશો સહિત દેવતાઓનાં બાર હજાર વર્ષો સુધી પ્રવર્તે છે એવું બતાવવામાં આવ્યું છે. (૧૮) સત્યયુગ વગેરે આ ચાર યુગોમાં ક્રમશઃ ચાર હજાર, ત્રણ હજાર, બે હજાર અને એક હજાર દિવ્ય વર્ષો હોય છે અને પ્રત્યેકમાં જેટલા હજાર વર્ષો હોય છે તેનાથી બમણાં સો વર્ષ તેમની સંધ્યા અને સંધ્યા-અંશોમાં હોય છે.* (૧૯) યુગના આરંભમાં સંધ્યા હોય છે અને અંતમાં સંધ્યા-અંશ હોય છે. તેમની વર્ષ-ગણતરી સેંકડોની સંખ્યામાં બતાવવામાં આવી છે. તેમની વચ્ચેનો જે સમય હોય છે તેને કાળવિદોએ 'યુગ' કહ્યો છે. પ્રત્યેક યુગમાં એક-એક વિશેષ ધર્મનું વિધાન મળે છે. (૨૦) સત્યયુગના મનુષ્યોમાં ધર્મ પોતાના ચારે ચરણોથી

રહે છે, પછી અન્ય યુગોમાં અધર્મની વૃદ્ધિ થવાથી તે (ધર્મ)નો એક-એક ચરણ ઘટતો જાય છે. (૨૧) પ્રિય વિદુરજી! ત્રિલોકની બહાર મહર્લોકથી માંડીને બ્રહ્મલોક સુધી અહીંની એક હજાર ચતુર્યુગીનો એક દિવસ હોય છે અને તેટલી જ મોટી રાત્રિ હોય છે, કે જેમાં જગત્-સૃષ્ટિ બ્રહ્માજી શયન કરે છે. (૨૨) તે રાત્રિનો અંત થતાં આ લોકનો કલ્પ આરંભાય છે; તેનો ક્રમ જ્યાં સુધી બ્રહ્માજીનો દિવસ રહે છે ત્યાં સુધી ચાલતો રહે છે. તેવા એક કલ્પમાં ચૌદ મનુઓ થાય છે. (૨૩) પ્રત્યેક મનુ ઈકોતેર ચતુર્યુગીઓથી કંઈક વધુ (૭૧.૬/૧૪ ચતુર્યુગીઓ સુધી) પોતાનો અધિકાર ભોગવે છે. પ્રત્યેક મન્વંતરમાં ત્રિન્ન-ત્રિન્ન મનુવંશી રાજાઓ, સપ્તર્ષિઓ, દેવતાઓ, ઈન્દ્રો અને તેમના અનુયાયી ગંધર્વો વગેરે પણ એ સાથે જ પોતાનો અધિકાર ભોગવે છે. (૨૪) બ્રહ્માજીનું આ સર્જન પ્રતિદિન થયા કરે છે, કે જેમાં ત્રણે લોક રચાય છે. તેમાં પશુ-પક્ષીઓ, મનુષ્યો, પિતૃઓ અને દેવતાઓની પોતપોતાનાં કર્મો અનુસાર ઉત્પત્તિ થાય છે. (૨૫) આ મન્વંતરોમાં ભગવાન સત્ત્વ-ગુણનો આશ્રય લઈને, પોતાની મનુ વગેરે મૂર્તિઓ દ્વારા પૌરુષ પ્રગટ કરતા રહીને આ વિશ્વનું પાલન કરે છે. (૨૬) કાળક્રમે જ્યારે બ્રહ્માજીનો દિવસ વીતી જાય છે ત્યારે તેઓ તમોગુણના સંપર્કને સ્વીકારીને સૃષ્ટિ-રચનારૂપી પોતાના પૌરુષને સ્થગિત કરીને નિશ્ચેષ્ટ-ભાવે સ્થિત થઈ જાય છે. (૨૭) તે સમયે સઘળું વિશ્વ તેમનામાં લય પામે છે. જ્યારે સૂર્ય-ચંદ્ર વિનાની પ્રલયરાત્રિ આવે છે ત્યારે ભૂઃ, ભુવઃ અને સ્વઃ એ ત્રણે લોક તે જ બ્રહ્માજીના શરીરમાં ઇપાઈ જાય છે. (૨૮) તે પ્રસંગે ત્રણે લોક શેષજીના

* એટલે કે, સત્યયુગમાં ૪,૦૦૦ દિવ્ય વર્ષો યુગનાં અને ૮૦૦ દિવ્ય વર્ષો સંધ્યા અને સંધ્યા અંશોનાં — એમ ૪,૮૦૦ વર્ષ હોય છે. આ જ રીતે ત્રેતાયુગમાં ૩,૬૦૦, દ્વાપરયુગમાં ૨,૪૦૦ અને કળિયુગમાં ૧,૨૦૦ દિવ્ય વર્ષ હોય છે. મનુષ્યોનું એક વર્ષ એ દેવતાઓનો એક દિવસ હોય છે, તેથી દેવતાઓનું એક વર્ષ મનુષ્યોનાં ૩૬૦ વર્ષો બરાબર થાય. આ રીતે માનવીય પરિમાણથી કળિયુગનાં ૪,૩૨,૦૦૦ વર્ષ થાય તથા તેનાથી બમણાં વર્ષો દ્વાપરયુગનાં, ત્રણ ગણાં વર્ષો ત્રેતાયુગનાં અને ચાર ગણાં વર્ષો સત્યયુગનાં થાય છે.

મુખમાંથી નીકળેલી ભગવાનની અગ્નિરૂપી શક્તિથી બળવા લાગે છે, તેથી તેના તાપથી વ્યાકુળ થઈને ભૃગુ વગેરે મુનીશ્વરો મહર્લોકમાંથી જનલોકમાં જાય છે. (૨૯) એ દરમિયાન સાતે સમુદ્રો પ્રલયકાળના પ્રચંડ પવનથી ઊભરાઈને પોતાનાં ઊછળતાં મોજાંઓથી ત્રિલોકને ડુબાડી દે છે. (૩૦) ત્યારે તે પાણીમાં શેષશય્યા પર સૂતેલા ભગવાન યોગનિદ્રામાં આંખો મીંચીને શયન કરે છે. તે સમયે જનલોકમાં વસતા મુનિજનો તેમની સ્તુતિ કરતા રહે છે. (૩૧) આ પ્રમાણે કાળની ગતિથી એક-એક હજાર ચતુર્યુગીના રૂપમાં પ્રતીત થતાં દિવસ-રાત્રિ બદલાવા પામતાં બ્રહ્માજીનું સો વર્ષનું પરમ-આયુષ્ય પણ વીતી ગયેલું હોય એમ દેખાય છે. (૩૨)

બ્રહ્માજીના આયુષ્યના અર્ધભાગને 'પરાર્ધ' કહે છે. અત્યાર સુધી પહેલો પરાર્ધ તો વીતી ચૂક્યો છે, બીજો પરાર્ધ ચાલી રહ્યો છે. (૩૩) અગાઉના પરાર્ધના આરંભમાં બ્રાહ્મ નામનો મહાન કલ્પ થયો હતો. તેમાં બ્રહ્માજીની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. પંડિતો તેમને શબ્દબ્રહ્મ કહે છે. (૩૪) તે પરાર્ધના અંતમાં જે કલ્પ થયો હતો તેને પાન્નકલ્પ કહે છે. એમાં ભગવાનના નાભિસરોવરમાંથી સર્વલોકયુક્ત કમળ પ્રગટ થયું હતું. (૩૫) હે વિદુરજી! આ સમયે

જે કલ્પ ચાલી રહ્યો છે તે બીજા પરાર્ધનો આરંભક છે એમ બતાવવામાં આવે છે. આ વારાહકલ્પના નામે વિખ્યાત છે, આમાં ભગવાને સૂકર (વરાહ)નું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. (૩૬) આ બે પરાર્ધના કાળને અવ્યક્ત, અનંત, અનાદિ, વિશ્વાત્મા શ્રીહરિના એક નિમેષ (આંખના પલકારા) જેટલો માનવામાં આવે છે. (૩૭) પરમાણુથી માંડીને દ્વિપરાર્ધ સુધી વિસ્તરેલો કાળ સર્વસમર્થ હોવા છતાં પણ સર્વાત્મા શ્રીહરિ કોઈ પ્રકારનું પ્રભુત્વ દાખવતો નથી. આ કાળ તો દેહ વગેરેનું અભિમાન રાખનારા જીવોનું જ શાસન કરવાને સમર્થ છે. (૩૮)

પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, અહંકાર અને પંચ-તન્માત્રાઓ - આ આઠ પ્રકૃતિઓ સહિત દશ ઈન્દ્રિયો, મન અને પંચભૂતો - એમ સોળ વિકારો સાથે મળીને બનેલો આ બ્રહ્માંડકોશ અંદરથી પચાસ કરોડ જોજન વિસ્તારવાળો છે તથા તેની બહાર ચારે તરફ ઉત્તરોત્તર દસ-દસ ગણાં સાત આવરણ છે. તે બધાં સહિત આ બ્રહ્માંડકોશ જેમાં પરમાણુ જેવો પડી રહેલો દેખાય છે અને જેમાં આવી કરોડો બ્રહ્માંડરાશિઓ છે તે, આ પ્રધાન વગેરે સમસ્ત કારણોનું કારણ અક્ષરબ્રહ્મ કહેવાય છે અને આ જ પુરાણપુરુષ પરમાત્મા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનું શ્રેષ્ઠ ધામ (સ્વરૂપ) છે. (૩૯-૪૧)

★ ★ ★ ★

બારમો અધ્યાય

સૃષ્ટિનો વિસ્તાર

શ્રીમૈત્રેયજીએ કહ્યું - હે વિદુરજી! અહીં સુધી મેં તમને ભગવાનનો કાળરૂપી મહિમા સંભળાવ્યો. હવે બ્રહ્માજીએ જે રીતે જગતની રચના કરી તે સાંભળો. (૧) તેમણે સૌથી પહેલાં અજ્ઞાનની પાંચ વૃત્તિઓ - તમ (અવિદ્યા), મોહ (અસ્મિતા), મહામોહ (રાગ), તામિસ્ર (દ્વેષ)

અને અંધતામિસ્ર (અભિનિવેશ)ની રચના કરી. (૨) પરંતુ તે અત્યંત પાપમયી સૃષ્ટિને જોઈને તેઓ પ્રસન્ન થયા નહીં, ત્યારે તેમણે પોતાના મનને ભગવાનના ધ્યાનથી પવિત્ર કરીને તેનાથી બીજી સૃષ્ટિની રચના કરી. (૩) આ વખતે બ્રહ્માજીએ સનક, સનંદન, સનાતન અને સનત્કુમાર

*****

— આ ચાર નિવૃત્તિપરાયણ ઊર્ધ્વરેતા મુનિઓ ઉત્પન્ન કર્યા. (૪) પોતાના આ પુત્રોને બ્રહ્માજીએ કહ્યું — ‘પુત્રો! તમે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરો.’ પરંતુ તેઓ જન્મથી જ મોક્ષમાર્ગ (નિવૃત્તિમાર્ગ)નું અનુસરણ કરનારા અને ભગવાનના ધ્યાનમાં તત્પર હતા, તેથી તેમણે એમ કરવા ઈચ્છા ન દર્શાવી. (૫) જ્યારે બ્રહ્માજીએ જોયું કે મારી આજ્ઞા નહીં માનીને મારા આ પુત્રો મારો તિરસ્કાર કરી રહ્યા છે ત્યારે તેમને અસહ્ય ક્રોધ ચડ્યો, જેને રોકવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. (૬) પરંતુ બુદ્ધિ વડે તેમના બહુ રોકવા છતાં પણ તે ક્રોધ તત્કાળ પ્રજાપતિનાં ભવાં વચ્ચેથી એક નીલલોહિત (શ્યામ અને લાલ રંગના) બાળકરૂપે પ્રગટ થઈ ગયો. (૭) દેવતાઓના પૂર્વજ તે ભવ (રુદ્ર) ભગવાન રડી-રડીને કહેવા લાગ્યા — ‘હે જગત્પિતા! વિધાતા! મારું નામ અને રહેવાનું ઠામ (સ્થાન) બતાવો.’ (૮)

ત્યારે કમલયોનિ ભગવાન બ્રહ્માએ તે બાળકની પ્રાર્થના પૂરી કરવા માટે મધુર વાણીમાં કહ્યું — ‘રડો નહીં, હું હમણાં જ તમારી ઈચ્છા પૂરી કરું છું. (૯) દેવશ્રેષ્ઠ! તમે જન્મતાં જ બાળકની જેમ (ડૂસકાં ભરીને) રડવા લાગ્યા, તેથી પ્રજા તમને ‘રુદ્ર’ નામે બોલાવશે. (૧૦) તમારા રહેવા માટે પહેલાંથી જ મેં હૃદય, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્રમા અને તપ — એટલાં સ્થાનો રચી દીધાં છે. (૧૧) તમારાં નામ મન્યુ, મનુ, મહિનસ, મહાન, શિવ, ઋતધ્વજ, ઉગ્રરેતા, ભવ, કાલ, વામદેવ અને ધૃતવ્રત હશે. (૧૨) તથા ધી, વૃત્તિ, ઉશના, ઉમા, નિયુત્, સર્પિ, ઈલા, અંબિકા, ઈરાવતી, સુધા અને દીક્ષા — આ અગિયાર રુદ્રાણીઓ તમારી પત્નીઓ હશે. (૧૩) તમે ઉપર્યુક્ત નામો, સ્થાનો અને પત્નીઓ સ્વીકારો અને તેમના વડે ઘણીબધી

પ્રજા ઉત્પન્ન કરો, કારણ કે તમે પ્રજાપતિ છો.’ (૧૪)

લોકપિતા બ્રહ્માજી પાસેથી આવી આજ્ઞા મેળવીને નીલલોહિત ભગવાન બળ, આકાર અને સ્વરૂપમાં પોતાના જેવી જ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. (૧૫) રુદ્ર ભગવાન વડે ઉત્પન્ન થયેલા આ રુદ્રોને અસંખ્ય સમૂહો બનાવીને સમસ્ત સંસારનું ભક્ષણ કરતા જોઈ બ્રહ્માજીને ભારે શંકા થઈ. (૧૬) ત્યારે તેમણે રુદ્રને કહ્યું, ‘હે દેવોત્તમ! તમારી પ્રજા તો પોતાની ભયંકર દૃષ્ટિથી મને અને સઘળી દિશાઓને બાળી રહી છે, માટે આવી સૃષ્ટિ ન રચો. બસ કરો. (૧૭)

તમારું કલ્યાણ થાઓ. હવે તમે સમસ્ત પ્રાણીઓને સુખ આપવા માટે તપ કરો. પછી તે તપના પ્રભાવે જ તમારે પહેલાંની જેમ આ સંસારની રચના કરવી. (૧૮) મનુષ્ય તપ વડે જ ઈન્દ્રિયાતીત, સર્વાન્તર્યામી, જ્યોતિસ્વરૂપ શ્રીહરિને સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.’ (૧૯)

શ્રીમૈત્રેયજી કહે છે — જ્યારે બ્રહ્માજીએ આવી આજ્ઞા આપી ત્યારે રુદ્ર ભગવાને ‘ભલે’ કહીને તે આજ્ઞા માથે ચઢાવી અને પછી તેમની અનુમતિ લઈને તથા તેમની પરિક્રમા કરીને તેઓ તપ કરવા માટે વનમાં ગયા. (૨૦)

ત્યારપછી ભગવાનની શક્તિથી સંપન્ન બ્રહ્માજીએ જ્યારે સર્જન માટે સંકલ્પ કર્યો ત્યારે તેમને વધુ દસ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. તેમનાથી જગતની ઘણી વૃદ્ધિ થઈ. (૨૧) તેમનાં નામ મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ, ભૃગુ, વસિષ્ઠ, દક્ષ અને દસમા નારદ હતાં. (૨૨) આમાં નારદજી પ્રજાપતિ બ્રહ્માજીના ખોળામાંથી, દક્ષ અંગૂઠામાંથી, વસિષ્ઠ પ્રાણમાંથી, ભૃગુ ત્વચામાંથી, કતુ હાથમાંથી, પુલહ નાભિમાંથી, પુલસ્ત્ય ઋષિ કાનોમાંથી, અંગિરા મુખમાંથી,

અત્રિ આંખોમાંથી અને મરીચિ મનમાંથી ઉત્પન્ન થયા. (૨૩-૨૪) પછી તેમના ડાબા સ્તનમાંથી ધર્મ ઉત્પન્ન થયો, જેની પત્ની મૂર્તિથી સ્વયં નારાયણ અવતર્યા તથા તેમની પીઠમાંથી અધર્મનો જન્મ થયો અને તેનાથી સંસારને ભયભીત કરનાર મૃત્યુ ઉત્પન્ન થયું. (૨૫) આ જ રીતે બ્રહ્માજીના હૃદયમાંથી કામ, ભ્રમરોમાંથી ક્રોધ, નીચલા હોઠમાંથી લોભ, મુખમાંથી વાણીની અધિષ્ઠાત્રી દેવી સરસ્વતી, લિંગમાંથી સમુદ્ર, ગુદામાંથી પાપનું આશ્રયસ્થાન એવા (રાક્ષસોના અધિપતિ) નિર્ઋતિ ઉત્પન્ન થયા. છાયામાંથી દેવહૂતિના પતિ ભગવાન કર્દમ ઉત્પન્ન થયા. આ રીતે આ સઘળું જગત જગત્કર્તા બ્રહ્માજીના શરીર અને મનમાંથી ઉત્પન્ન થયું. (૨૬-૨૭)

હે વિદુરજી! ભગવાન બ્રહ્માની પુત્રી સરસ્વતી ઘણી જ સુકોમળ અને મનોહર હતી. અમે સાંભળ્યું છે કે એક વાર તેને જોઈને બ્રહ્માજી કામમોહિત થઈ ગયા હતા, જોકે તે પોતે તો વાસનારહિત હતી. (૨૮) તેમને આવો અધર્મમય વિચાર કરતા જોઈને તેમના પુત્રો મરીચિ વગેરે ઋષિઓએ તેમને સમજાવ્યા - (૨૯) 'પિતાજી! તમે સમર્થ છો, તોપણ પોતાના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા કામના વેગને નહિ રોકતાં પુત્રી-ગમન જેવું દુસ્તર પાપ કરવાનો વિચાર કરી રહ્યા છો! આવું તો તમારા પૂર્વે થયેલા કોઈ પણ બ્રહ્માએ કર્યું નથી અને ભવિષ્યમાં પણ કોઈ કરશે નહીં. (૩૦) હે જગદ્ગુરુ! તમારા જેવા તેજસ્વી પુરુષોને તો આવું કામ શોભતું નથી; કારણ કે તમારા જેવાઓનાં આચરણોનું અનુસરણ કરવાથી જ તો સંસારનું કલ્યાણ થાય છે. (૩૧) જે ભગવાને પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલા આ જગતને પોતાના જ તેજથી પ્રગટ કર્યું છે તેમને નમસ્કાર છે. આ સમયે તેઓ જ ધર્મનું રક્ષણ કરી શકે છે.'

(૩૨) પોતાના પુત્રો મરીચિ વગેરે પ્રજાપતિઓને પોતાની સામે આ રીતે કહેતા જોઈને પ્રજાપતિઓના પતિ બ્રહ્માજી ઘણી લજ્જા પામ્યા અને તેમણે તે શરીર તે જ સમયે ત્યજી દીધું. ત્યારે દિશાઓએ તે ઘોર શરીર ગ્રહણ કરી લીધું. એ જ ધુમ્મસ થયું, જેને અંધકાર પણ કહે છે. (૩૩)

એક વખત બ્રહ્માજી એવું વિચારી રહ્યા હતા કે 'હું પહેલાંની જેમ સુવ્યવસ્થિતરૂપે બધા ભુવનોની રચના કેવી રીતે કરું?' - તે જ સમયે તેમના ચારે મુખોમાંથી ચાર વેદ પ્રગટ થયા. (૩૪) એ ઉપરાંત ઉપવેદ, ન્યાયશાસ્ત્ર, હોતા, ઉદ્ગાતા, અધ્વર્યુ અને બ્રહ્મા - આ ચાર ઋત્વિજોનાં કર્મો, યજ્ઞોનો વિસ્તાર, ધર્મનાં ચાર ચરણો અને ચારે આશ્રમ તથા તેમની વૃત્તિઓ - આ બધાં પણ બ્રહ્માજીનાં મુખોમાંથી જ ઉત્પન્ન થયાં. (૩૫)

વિદુરજીએ પૂછ્યું - હે તપોધન! જગત્સ્રષ્ટાઓના સ્વામી બ્રહ્માજીએ જ્યારે પોતાનાં મુખોમાંથી આ વેદ વગેરે રચ્યાં, તો તેમણે પોતાના કયા મુખથી કઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરી એ તમે કૃપા કરીને મને બતાવો. (૩૬)

શ્રીમૈત્રેયજીએ કહ્યું - વિદુરજી! બ્રહ્માજીએ પોતાનાં પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરનાં મુખોમાંથી અનુક્રમે ઋક્, યજુઃ, સામ અને અથર્વ વેદો રચ્યા તથા એ જ કર્મે શસ્ત્ર (હોતાનું કર્મ), ઈજ્યા (અધ્વર્યુનું કર્મ), સ્તુતિસ્તોમ (ઉદ્ગાતાનું કર્મ) અને પ્રાયશ્ચિત્ત (બ્રહ્માનું કર્મ) - આ ચારેની રચના કરી. (૩૭) આ જ રીતે આયુર્વેદ (ચિકિત્સાશાસ્ત્ર), ધનુર્વેદ (શસ્ત્રવિદ્યા), ગાંધર્વવેદ (સંગીતશાસ્ત્ર) અને સ્થાપત્યવેદ (શિલ્પશાસ્ત્ર) - આ ચાર ઉપવેદો પણ અનુક્રમે તે પૂર્વ વગેરે મુખોમાંથી જ ઉત્પન્ન કર્યા. (૩૮) પછી સર્વદર્શી ભગવાન બ્રહ્માએ પોતાનાં ચારે મુખોમાંથી

ઈતિહાસ-પુરાણરૂપી પાંચમો વેદ રચ્યો. (૩૯) આ જ ક્રમે ષોડશી અને ઉકથ, ચયન અને અગ્નિષ્ટોમ, આપ્તોર્યામ અને અતિરાત્ર તથા વાજપેય અને ગોસવ – આ બે-બે યાગ પણ તેમના પૂર્વ વગેરે મુખોમાંથી જ ઉત્પન્ન થયા. (૪૦)

વિદ્યા, દાન, તપ અને સત્ય – ધર્મનાં આ ચાર ચરણો અને તેમની વૃત્તિઓ સહિત ચાર આશ્રમ પણ આ જ ક્રમે પ્રગટ થયા. (૪૧) સાવિત્ર^૧, પ્રાજાપત્ય^૨, બ્રાહ્મ^૩ અને બૃહત્^૪ – આ ચાર વૃત્તિઓ બ્રહ્મચારીની છે તથા વાર્તા^૫, સંચય^૬, શાલીન^૭ અને શિલોંછ^૮ – આ ચાર વૃત્તિઓ ગૃહસ્થની છે. (૪૨) આ જ પ્રમાણે વૃત્તિભેદે વૈષ્ણવસ^૯, વાલખિલ્ય^{૧૦}, ઔદુમ્બર^{૧૧} અને ફેનપ^{૧૨} – આ ચાર પ્રકાર વાનપ્રસ્થોના છે તથા કુટીચક^{૧૩}, બહુદક^{૧૪}, હંસ^{૧૫} અને નિષ્ક્રિય (પરમહંસ^{૧૬}) – આ ચાર પ્રકાર સંન્યાસીઓના છે. (૪૩) આ જ ક્રમે આન્વીક્ષિકી^{૧૭}, ત્રયી^{૧૮}, વાર્તા^{૧૯} અને દંડનીતિ^{૨૦} – આ ચાર વિદ્યાઓ તથા ચાર વ્યાહતીઓ^{૨૧} પણ બ્રહ્માજીનાં ચાર મુખોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તથા તેમના હૃદય-આકાશમાંથી ઐકાર પ્રગટ થયો. (૪૪) તેમનાં રુવાંટામાંથી ઉષ્ણિક્ષ, ત્વચામાંથી ગાયત્રી, માંસમાંથી ત્રિષ્ટુપ્, સ્નાયુમાંથી અનુષ્ટુપ, અસ્થિઓમાંથી જગતી, મજ્જામાંથી પંક્તિ અને પ્રાણમાંથી બૃહતી છંદ ઉત્પન્ન થયા. એવી જ રીતે તેમના જીવ સ્પર્શવર્ણો

(‘ક’ વર્ગ વગેરે પાંચ વર્ગો) અને શરીર સ્વરવર્ણો (‘અ’કાર વગેરે) કહેવાયા. (૪૫-૪૬) તેમની ઈન્દ્રિયોને ઉષ્માક્ષરો (શ, ષ, સ, હ) અને બળને અંતઃસ્થાક્ષરો (ય, ર, લ, વ) કહે છે; તથા તેમની કીડાથી નિષાદ, ઋષભ, ગાંધાર, ષડ્જ, મધ્યમ, ધૈવત અને પંચમ – આ સાત સ્વરો નીપજ્યા. (૪૭) હે તાત! બ્રહ્માજી શબ્દબ્રહ્મસ્વરૂપ છે. તેઓ વૈષ્ણવી (વાણી)રૂપે વ્યક્ત અને ઐકારરૂપે અવ્યક્ત છે; તથા તેમનાથી પર સર્વત્ર જે પરિપૂર્ણ પરબ્રહ્મ છે તે જ અનેક પ્રકારની શક્તિઓથી વિકસિત થઈને ઈન્દ્ર વગેરે રૂપે ભાસી રહ્યા છે. (૪૮)

વિદુરજી! જેનાથી ધુમ્મસ બન્યું હતું તે કામનાસક્ત પહેલું શરીર ત્યજી દીધા પછી બ્રહ્માજીએ બીજું શરીર ધારણ કરીને વિશ્વના વિસ્તરણનો વિચાર કર્યો. તેઓ જોઈ ચૂક્યા હતા કે મરીચિ વગેરે મહા-શક્તિશાળી ઋષિઓ વડે પણ સૃષ્ટિનું વિસ્તરણ વધુ થયું નથી; તેથી તેઓ મનોમન ફરી ચિંતા કરવા લાગ્યા – ‘અહો! મોટું આશ્ચર્ય છે કે મારા નિરંતર પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ પ્રજાની વૃદ્ધિ થતી નથી. લાગે છે કે આમાં દૈવ જ કંઈક વિઘ્ન નાખી રહ્યું છે.’ જે સમયે યથાયોગ્ય ક્રિયા કરનારા શ્રીબ્રહ્માજી દૈવ વિષે આ પ્રમાણે વિચારી રહ્યા હતા તે જ સમયે એકાએક તેમના શરીરના બે ભાગ પડી ગયા. ‘ક’ બ્રહ્માજીનું નામ છે, તેમનામાંથી વિભાજિત થવાને કારણે

૧. ઉપનયન-સંસ્કાર કર્યા પછી ગાયત્રીનું અધ્યયન કરવા માટે ધારણ કરવામાં આવતું ત્રણ દિવસનું બ્રહ્મચર્યવ્રત. ૨. એક વર્ષનું બ્રહ્મચર્યવ્રત. ૩. વેદ-અધ્યયનની સમાપ્તિ સુધી પળાતું બ્રહ્મચર્યવ્રત. ૪. આયુષ્યપર્યંત (આજીવન) પળાતું બ્રહ્મચર્યવ્રત. ૫. કૃષિ વગેરે શાસ્ત્રોક્ત વૃત્તિઓ. ૬. યાગ-ચણ વગેરે કર્મ. ૭. અચાચિત-વૃત્તિ. ૮. ફસલ લણી લીધા પછી પૃથ્વી પર પડેલા તથા અનાજ-બજારમાં વેરાયેલા દાણા વીણીને ગુજારો કરવો. ૯. વણખેડી-વણવાવેલી જમીનમાંથી નીપજેલા પદાર્થોથી નિર્વાહ કરનારા. ૧૦. નવું અનાજ મળતાં, પહેલાં સંઘરી રાખેલું અનાજ દાનમાં આપી દેનારા. ૧૧. સવારે ઊઠતી વેળા જે દિશા તરફ મુખ હોય તે તરફથી જ ફળ વગેરે લાવીને નિર્વાહ કરનારા. ૧૨. આપોઆપ ખરી પડેલાં ફળ વગેરે ખાઈને ગુજારો કરનારા. ૧૩. ઝૂંપડી બનાવીને એક જગ્યાએ રહેનારા અને આશ્રમધર્મોનું પૂર્ણ પાલન કરાવનારા. ૧૪. કર્મ પ્રત્યે ગૌણદષ્ટિ રાખીને જ્ઞાનને જ પ્રધાન (મુખ્ય) માનનારા. ૧૫. જ્ઞાનના અભ્યાસી. ૧૬. જ્ઞાની જીવન્મુક્ત. ૧૭. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારી આત્મવિદ્યા. ૧૮. સ્વર્ગ વગેરે ફળ આપનારી કર્મવિદ્યા. ૧૯. કૃષિ-વાણિજ્ય વગેરે-સંબંધી વિદ્યા. ૨૦. રાજનીતિ. ૨૧. ભૂ; ભુવ; અને સ્વ: – આ ત્રણ અને ચોથી મહ: મળીને, આ પ્રમાણે ચાર વ્યાહતિઓ આશ્વલાયને પોતાનાં ગૃહ્યસૂત્રોમાં બતાવી છે – ‘એવં વ્યાહતયઃ પ્રોક્તા વ્યસ્તાઃ સમસ્તાઃ’ અથવા ભૂ; ભુવ: સ્વ: અને મહ: – આ ચાર વ્યાહતિઓ, જેમ કે – શ્રુતિ કહે છે, ‘ભૂર્ભુવ: સુવરિતિ વા એતાસ્તિંશ્ચો વ્યાહતયસ્તાસામુ હ સ્મૈતાં ચતુર્ધામહા । વાયમસ્ય પ્રવેદયતે મહઃ ઈત્યાદિ ।’

શરીરને 'કાય' કહે છે. તે બંને વિભાગોમાંથી સ્ત્રી-પુરુષનું એક યુગલ પ્રગટ થયું. (૪૯-૫૨) તેમાં જે પુરુષ હતો તે સાર્વભૌમ-સમ્રાટ સ્વાયંભુવ મનુ થયા અને જે સ્ત્રી હતી તે તેમની મહારાણી શતરૂપા થયાં. (૫૩) ત્યારથી મિથુનધર્મ (સ્ત્રીપુરુષ-સંભોગ)થી પ્રજાની વૃદ્ધિ થવા લાગી. મહારાજ સ્વાયંભુવ મનુએ શતરૂપાથી પાંચ સંતાન ઉત્પન્ન

કર્યાં. (૫૪) હે સાધુશ્રેષ્ઠ વિદુરજી! તેમાં પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ એ બે પુત્રો હતા તથા આકૃતિ, દેવહૂતિ અને પ્રસૂતિ એ ત્રણ પુત્રીઓ હતી. (૫૫) મનુજીએ આકૃતિનું લગ્ન રુચિ પ્રજાપતિ સાથે કર્યું, વયેટ પુત્રી દેવહૂતિ કર્દમજીને અને પ્રસૂતિ દક્ષ પ્રજાપતિને આપી. આ ત્રણે પુત્રીઓનાં સંતાનોથી સઘળો સંસાર ભરાઈ ગયો. (૫૬)

★ ★ ★ ★

તેરમો અધ્યાય

વારાહ-અવતારની કથા

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું — હે રાજન્! મુનિવર મૈત્રેયજીના મુખેથી આ પરમ પુણ્યમયી કથા સાંભળીને શ્રીવિદુરજીએ ફરી પૂછ્યું; કારણ કે ભગવાનની લીલાકથામાં એમનો અત્યંત અનુરાગ થઈ ગયો હતો. (૧)

વિદુરજીએ કહ્યું — હે મુનિ! સ્વાયંભૂ બ્રહ્માજીના પ્રિય પુત્ર મહારાજ સ્વાયંભુવ મનુએ પોતાની પ્રિય પત્ની શતરૂપાને મેળવ્યા પછી શું કર્યું? (૨) હે સાધુશ્રેષ્ઠ! તમે મને આઘરાજ રાજર્ષિ સ્વાયંભુવ મનુનું પવિત્ર ચરિત્ર સંભળાવો. તેઓ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનના શરણાગત હતા, તેથી તેમનું ચરિત્ર સાંભળવામાં મારી ઘણી શ્રદ્ધા છે. (૩) જેમના હૃદયમાં શ્રીમુકુન્દનાં ચરણકમળ વિરાજે છે તે ભક્તજનોના ગુણોનું શ્રવણ કરવું એ જ મનુષ્યોના દીર્ઘકાળ સુધી કરેલા શાસ્ત્રાભ્યાસના શ્રમનું મુખ્ય ફળ છે — આવો વિદ્વાનોનો શ્રેષ્ઠ મત છે. (૪)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — હે રાજન્! વિદુરજી સહસ્રશીર્ષ ભગવાન શ્રીહરિના ચરણાશ્રિત ભક્ત હતા. તેમણે જ્યારે વિનયપૂર્વક ભગવત્કથા કહેવાની પ્રેરણા કરી ત્યારે મુનિવર મૈત્રેયજીનું રોમેરોમ ખીલી ઊઠ્યું. તેમણે કહ્યું — (૫)

શ્રીમૈત્રેયજી બોલ્યા — જ્યારે પોતાની પત્ની શતરૂપાની સાથે સ્વાયંભુવ મનુનો જન્મ થયો, ત્યારે તેમણે અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક હાથ જોડીને શ્રીબ્રહ્માજીને કહ્યું — (૬) 'હે ભગવન્! એકમાત્ર તમે જ સમસ્ત જીવોના જન્મદાતા અને જીવિકા-પ્રદાતા પિતા છો. તોપણ અમે તમારાં સંતાનો એવું ક્યું કર્મ કરીએ કે જેથી તમારી સેવા થઈ શકે? (૭) હે પૂજ્યપાદ! અમે તમને નમસ્કાર કરીએ છીએ. અમારાથી થઈ શકે તેવું કોઈ કાર્ય કરવા અમને તમે આજ્ઞા આપો, કે જેથી આ લોકમાં સર્વત્ર અમારી કીર્તિ થાય અને પરલોકમાં સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે.' (૮)

શ્રીબ્રહ્માજીએ કહ્યું — હે તાત! પૃથ્વીપતિ! તમારા બંનેનું કલ્યાણ થાઓ. હું તમારાથી ઘણો પ્રસન્ન છું; કારણ કે તમે નિષ્કપટ ભાવે 'મને આજ્ઞા આપો' એમ કહીને મને આત્મસમર્પણ કર્યું છે. (૯) હે વીર! પુત્રોએ આ જ પ્રકારે પોતાના પિતાની પૂજા કરવી જોઈએ. તેમને માટે એ યોગ્ય છે કે તેઓ બીજાઓ પ્રત્યે ઈર્ષ્યાભાવ નહીં રાખતાં, બને ત્યાં સુધી તેમની આજ્ઞાનું આદરપૂર્વક સાવધાનીથી પાલન કરે. (૧૦) તમે પોતાની આ પત્નીથી પોતાના જ જેવાં ગુણવાન સંતાનો

ઉત્પન્ન કરીને પૃથ્વીનું ધર્મપૂર્વક પાલન કરો અને યજ્ઞો વડે શ્રીહરિની આરાધના કરો. (૧૧) હે રાજન્! પ્રજાપાલન કરવાથી મારી મોટી સેવા થશે અને તમને પ્રજાનું પાલન કરતા જોઈને ભગવાન શ્રીહરિ પણ તમારા પર પ્રસન્ન થશે. જેમના પર જનાર્દન ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી તેમનો સઘળો શ્રમ વ્યર્થ જાય છે; કારણ કે તેઓ તો એક પ્રકારે પોતાના આત્માનો જ અનાદર કરે છે. (૧૨-૧૩)

મનુજીએ કહ્યું — પાપનો નાશ કરનાર હે પિતાજી! હું તમારી આજ્ઞાનું અવશ્ય પાલન કરીશ; પરંતુ તમે આ જગતમાં મારા અને મારી ભાવી પ્રજાના રહેઠાણનું સ્થાન બતાવો. (૧૪) હે દેવ! બધા જીવોનું નિવાસસ્થાન એવી પૃથ્વી અત્યારે પ્રલયના જળમાં ડૂબેલી છે. તમે આ દેવી (પૃથ્વી)ના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન કરો. (૧૫)

શ્રીમૈત્રેયજીએ કહ્યું — પૃથ્વીને આ રીતે અતાગ જળમાં ડૂબેલી જોઈને બ્રહ્માજી દીર્ઘ કાળ સુધી મનમાં એમ વિચારતા રહ્યા કે ‘આનો કેવી રીતે ઉદ્ધાર કરું? (૧૬) જે સમયે હું આ લોકની રચનામાં વ્યસ્ત હતો તે સમયે પૃથ્વી જળમાં ડૂબી જવાથી રસાતલમાં ચાલી ગઈ. અમે સર્જનકાર્યમાં નિયુક્ત છીએ, તેથી આ માટે અમારે શું કરવું જોઈએ? હવે તો, જેમના સંકલ્પમાત્રથી મારો જન્મ થયો છે તે સર્વશક્તિમાન શ્રીહરિ જ મારું આ કામ પૂરું કરે.’ (૧૭)

હે નિષ્પાપ વિદુરજી! બ્રહ્માજી આ પ્રમાણે વિચારી રહ્યા હતા એટલામાં જ તેમના નસકોરામાંથી અચાનક જ અંગૂઠા જેવડા આકારનું એક વરાહ-શિશુ નીકળ્યું. (૧૮) હે ભારત! મોટા આશ્ચર્યની વાત તો એ બની કે આકાશમાં ઊભેલું તે વરાહ-બાળ બ્રહ્માજીના દેખતાં જ મોટું થઈને પળવારમાં હાથી જેવડું થઈ ગયું. (૧૯) તે

વિશાળ વરાહ-મૂર્તિને જોઈને મરીચિ વગેરે મુનિઓ, સનક વગેરે અને સ્વાયંભુવ મનુ સહિત શ્રીબ્રહ્માજી જાત-જાતના વિચાર કરવા લાગ્યા. (૨૦) કે — ‘અહો! વરાહના રૂપમાં આજે આ કયું દિવ્ય પ્રાણી અહીં પ્રગટ થયું છે? કેવું આશ્ચર્ય! આ હમણાં-હમણાં તો મારા નાકમાંથી નીકળ્યું હતું. (૨૧) પહેલાં તો આ અંગૂઠાના ટેરવા જેવડું દેખાતું હતું, પણ એક પળમાં જ મોટી શિલા જેવડું થઈ ગયું! અવશ્ય જ યજ્ઞમૂર્તિ ભગવાન અમારા મનને મોહી રહ્યા છે.’ (૨૨) બ્રહ્માજી અને તેમના પુત્રો આ પ્રમાણે વિચારી રહ્યા હતા એટલામાં જ યજ્ઞપુરુષ વરાહ ભગવાન પર્વતાકાર બનીને ગર્જવા લાગ્યા. (૨૩) સર્વશક્તિમાન શ્રીહરિએ પોતાની ગર્જનાથી દિશાઓને પ્રતિધ્વનિત કરીને બ્રહ્મા અને બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠોને હર્ષિત કરી મૂક્યા. (૨૪) પોતાનો ખેદ દૂર કરનારો માયામય વરાહ ભગવાનનો ગડગડાટ સાંભળીને જનલોક, તપલોક અને સત્યલોકના નિવાસી મુનિગણો ત્રણે વેદોના પરમ પવિત્ર મંત્રોથી તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૨૫) ભગવાનના સ્વરૂપનું વેદોમાં વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તે મુનીશ્વરોએ જે સ્તુતિ કરી તેને વેદ-રૂપ માનીને ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થયા અને ફરી એક વાર ગર્જના કરીને, દેવતાઓના હિત માટે ગજરાજ જેવી લીલા કરતા- કરતા જળમાં પ્રવેશી ગયા. (૨૬) પહેલાં તો વરાહ-રૂપ તે ભગવાન પૂંછડી ઊંચી કરીને ભારે વેગથી આકાશમાં ઊછળ્યા અને પોતાની ગરદનના વાળ ઝાટકીને એમના ખરીઓના પ્રહારોથી વાદળાંઓ વિખેરાઈ ગયા. તેમનું શરીર ઘણું રુક્ષ (કઠોર) હતું, ચામડી પર કડક વાળ હતા, દાઢો સફેદ હતી અને આંખોમાંથી તેજ નીકળી રહ્યું હતું. તે સમયે તેઓ ઘણા શોભાયમાન હતા. (૨૭) ભગવાન સ્વયં યજ્ઞપુરુષ છે, તેમ છતાં

વરાહ-રૂપ ધારણ કરવાને કારણે પોતાના નાકથી સૂંઘી-સૂંઘીને પૃથ્વીની ભાળ મેળવી રહ્યા હતા. તેમની દાઢો ઘણી બિહામણી (કઠોર) હતી, એ પ્રમાણે તેઓ જોકે ઘણા કૂર જણાતા હતા, તોપણ પોતાની સ્તુતિ કરનારા મરીચિ વગેરે મુનિઓ પ્રત્યે કરુણાભરી નજરે નિહાળતા રહીને તેમણે જળમાં પ્રવેશ કર્યો. (૨૮) જે સમયે તેમનું વ્રજમય, પર્વત જેવું કઠોર શરીર (કલેવર) પાણીમાં પડ્યું ત્યારે તેના વેગથી જાણે કે સમુદ્રનું પેટ ફાટી ગયું અને તેમાં વાદળાંઓના ગડગડાટ જેવો મહા-ભીષણ અવાજ થયો. તે સમયે એવું લાગતું હતું કે જાણે પોતાની પ્રચંડ તરંગરૂપી ભુજાઓને ઊંચી કરીને તે અત્યંત આર્તસ્વરે 'હે યજ્ઞેશ્વર! મારું રક્ષણ કરો' - એ પ્રમાણે પોકારી રહ્યો છે. (૨૯) ત્યારે ભગવાન યજ્ઞમૂર્તિ બાણ જેવી તીક્ષ્ણ પોતાની ખરીઓથી પાણીને ચીરતા-ચીરતા તે અપાર જળરાશિની પેલે પાર પહોંચ્યા. ત્યાં રસાતલમાં તેમણે સમસ્ત જીવોની આશ્રયભૂત પૃથ્વીને જોઈ, કે જેને કલ્પના અંતમાં શયન કરવા માટે તત્પર બનેલા શ્રીહરિએ સ્વયં પોતાના જ ઉદરમાં લીન કરી દીધી હતી. (૩૦)

પછી તેઓ જળમાં ડૂબેલી પૃથ્વીને પોતાની દાઢો પર લઈને રસાતલમાંથી ઉપર આવ્યા. તે સમયે તેઓ ઘણા શોભી રહ્યા હતા. જળમાંથી બહાર આવતી વખતે તેમના માર્ગમાં અવરોધ ઊભો કરવા માટે મહાપરાક્રમી હિરણ્યાક્ષે જળની અંદર જ તેમના પર ગદાનો પ્રહાર કર્યો. તેથી તેમનો ક્રોધ ચક્રની જેમ તીક્ષ્ણ થઈ ગયો અને તેમણે તેને લીલાપૂર્વક જ એવી રીતે મારી નાખ્યો કે જેમ સિંહ હાથીને મારી નાખે છે. તે સમયે તેના લોહીથી (તેમનાં) મોં અને લમણા ખરડાવાને કારણે તેઓ એવા લાગતા હતા કે જાણે કોઈ ગજરાજ લાલ માટીના ટેકરાને ટકરાઈને આવ્યો

હોય. (૩૧-૩૨) પ્રિય વિદુર! જેમ ગજરાજ પોતાનાં દંતશૂળો પર કમળપુષ્પ ધારણ કરી લે તે જ રીતે પોતાના સફેદ દાંતોની અણી પર પૃથ્વીને ધારણ કરીને જળમાંથી બહાર નીકળેલા, તમાલપત્ર જેવા નીલવર્ણી વરાહ ભગવાનને જોઈને બ્રહ્મા, મરીચિ વગેરેને ખાતરી થઈ ગઈ કે સ્વયં યજ્ઞમૂર્તિ ભગવાને જ વરાહરૂપે પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો. ત્યારે તેઓ હાથ જોડીને વેદવાક્યોથી તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૩૩)

ઋષિઓએ કહ્યું - હે ભગવાન અજિત! આપનો જય હો, જય હો! હે યજ્ઞપતિ! આપ પોતાના વેદત્રયી-રૂપ વિગ્રહને ખંખેરી રહ્યા છો; આપને નમસ્કાર છે. આપના રોમકૂપમાં સંપૂર્ણ યજ્ઞ લીન (થયેલા) છે. આપે પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જ આ વરાહરૂપ ધારણ કર્યું છે; આપને નમસ્કાર છે. (૩૪) હે દેવ! દુરાચારીઓને આપના આ શરીરનું દર્શન થવું અત્યંત મુશ્કેલ છે; કારણ કે આ યજ્ઞરૂપ છે. તેની ત્વચામાં ગાયત્રી વગેરે છંદો, રોમાવલીમાં કુશ, નેત્રોમાં ધી તથા ચારે ચરણોમાં હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા અને બ્રહ્મા - આ ચારે ઋત્વિજોનાં કર્મો છે. (૩૫) હે ઈશ! આપના મુખમાં સુક્ર છે, નસકોરાંમાં સુવા છે, ઉદરમાં ઈડા (યજ્ઞનું ભક્ષણપાત્ર) છે, કાનોમાં ચમસ છે, મુખમાં પ્રાશિત્ર (બ્રહ્મભાગ-પાત્ર) છે અને કંઠમાં ગ્રહ (સોમપાત્ર) છે. હે ભગવાન! આપની જે ભક્ષણક્રિયા છે તે જ અગ્નિહોત્ર છે. (૩૬) વારંવાર અવતાર લેવો એ યજ્ઞસ્વરૂપ આપની દીક્ષણીય ઈષ્ટિ છે; ગરદન ઉપસદ (ત્રણ ઈષ્ટિઓ) છે; બંને દાઢો પ્રાયણીય ઈષ્ટિ (દીક્ષા પછીની ઈષ્ટિ) અને ઉદયનીય (યજ્ઞસમાપ્તિની) ઈષ્ટિ છે; જીભ પ્રવર્ગ્ય (પ્રત્યેક ઉપસદની પહેલાં કરવામાં આવતું મહાવીર નામનું કર્મ) છે; માથું સભ્ય (હોમરહિત અગ્નિ) અને આવસથ્ય

(ઉપાસના માટેનો અગ્નિ) છે તથા પ્રાણ ચિતિ (ઈષ્ટકાનું ચયન) છે. (૩૭) હે દેવ! આપનું વીર્ય સોમ છે; આપનું ત્રણે સવન – પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયં – એ આપનું બેસવું છે. સાતે ધાતુ અગ્નિષ્ટોમ, અત્યગ્નિષ્ટોમ, ઉકથ, ષોડશી, વાજપેય, અતિરાત્ર અને આપ્તોર્યામ નામની સાત સંસ્થાઓ છે તથા શરીરની સંધિઓ (સાંધાઓ) સંપૂર્ણ સત્ર છે. આ પ્રમાણે આપ સંપૂર્ણ યજ્ઞ (સોમરહિત યાગ) અને ક્તુ (સોમસહિત યાગ)-રૂપે છો. યજ્ઞ-અનુષ્ઠાનરૂપી ઈષ્ટિઓ આપનાં અંગોને જોડી રાખનાર ઈષ્ટિબંધન (માંસપેશીઓ) છે. (૩૮) સમસ્ત મંત્રો, દેવતાઓ, દ્રવ્યો, યજ્ઞો અને કર્મો (એ સર્વ) આપનાં જ સ્વરૂપ છે; આપને નમસ્કાર છે. વૈરાગ્ય, ભક્તિ અને મનની એકાગ્રતાથી જે જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે તે આપનું જ સ્વરૂપ છે તથા આપ જ બધાંના વિદ્યાગુરુ છો; આપને ફરી-ફરીથી નમસ્કાર છે. (૩૯) જે રીતે સરોવરમાંથી નીકળતા ગજરાજના દાંત ઉપર કમલિની વિંટાળાઈ વળે છે. (ગજરાજનો તેના માટે કોઈ આયાસ હોતો નથી.) તે જ પ્રમાણે આપ પર્વતો સહિત પૃથ્વીને પોતાના દાંતો પર મૂકીને લઈ આવ્યા. આપના માટે આ કેટલું સહજ છે! (૪૦) આપના દાંતો પર રાખેલો ભૂમંડળ સહિતનો આપનો આ વેદમય વરાહરૂપ વિગ્રહ એવો શોભી રહ્યો છે કે જેમ શિખરો પર છવાયેલી મેઘમાળાથી કુળપર્વત શોભી રહે છે. (૪૧) હે નાથ! ચરાચર જીવોના સુખેથી રહેવા માટે આપ પોતાની પત્ની – આ જગત્-માતા પૃથ્વીની જળ પર સ્થાપના કરો. આપ જગત્-પિતા છો અને અરણિમાં જે રીતે આપનું તેજ (અગ્નિ) સ્થાપિત છે તે જ રીતે આપે આપના ધારણ શક્તિરૂપી તેજને પૃથ્વીમાં સ્થાપિત કર્યું. અમે આપને અને આ પૃથ્વીમાતાને પ્રણામ કરીએ છીએ. (૪૨) હે

પ્રભુ! રસાતલમાં ડૂબેલી આ પૃથ્વીને બહાર કાઢવાનું સાહસ આપના સિવાય અન્ય કોણ કરી શકે એમ હતું? પરંતુ આપ તો સમસ્ત આશ્ચર્યોના આશ્ચર્ય છો, આપને માટે આ કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. આપે જ તો પોતાની માયાથી આ અતિ-આશ્ચર્યપૂર્ણ વિશ્વની રચના કરી છે. (૪૩) જ્યારે આપ પોતાના વેદમય વિગ્રહને ખંખેરો છો ત્યારે આપની ગરદનના વાળ પરથી ઝરતાં શીતળ જળબિંદુઓ અમારા ઉપર પડે છે. હે ઈશ! તેમનાથી ભીંજાઈને જનલોક, તપલોક અને સત્યલોકમાં રહેનારા અમે મુનિજનો સર્વથા પવિત્ર થઈ ગયા છીએ. (૪૪) જે મનુષ્ય આપનાં કર્મોનો પાર પામવા (તાગ મેળવવા) ઈચ્છે છે તેની બુદ્ધિ નષ્ટ થયેલી છે; કારણ કે આપનાં કર્મોનો કોઈ પાર જ નથી. આપની જ યોગમાયાના સત્ત્વ વગેરે ગુણોથી આ સઘળું જગત મોહિત થઈ રહ્યું છે. હે ભગવાન! આપ એનું કલ્યાણ કરો. (૪૫)

શ્રીમૈત્રેયજી કહે છે – હે વિદુરજી! તે બ્રહ્મવાદી મુનિઓ વડે આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરાયાથી, સર્વનું રક્ષણ કરનારા વરાહ ભગવાને પોતાની ખરીઓથી જળને થંભાવી દઈને તેના પર પૃથ્વીનું સ્થાપન કરી દીધું. (૪૬) આ પ્રમાણે રસાતલમાંથી લીલાપૂર્વક બહાર લવાયેલી પૃથ્વીને જળ પર મૂકીને તે વિષ્વક્સેન પ્રજાપતિ ભગવાન શ્રીહરિ અન્તર્ધાન થઈ ગયા. (૪૭)

હે વિદુરજી! ભગવાનનું લીલાપૂર્ણ ચરિત્ર અત્યંત કીર્તનીય છે અને તેમનામાં પરોવાયેલી બુદ્ધિ તમામ પ્રકારનાં પાપો અને તાપો (દુઃખો)ને દૂર કરી દે છે. જે મનુષ્ય તેમની આ મંગલમયી મંજુલ કથા ભક્તિભાવપૂર્વક સાંભળે છે તેના પર ભક્તવત્સલ ભગવાન અંતઃકરણથી અતિશીઘ્ર પ્રસન્ન થઈ જાય છે. (૪૮)

ભગવાન તો બધી જ કામનાઓ પૂરી કરવામાં સમર્થ છે. તેમના પ્રસન્ન થયા પછી સંસારમાં શું દુર્લભ હોય? પણ તે તુચ્છ કામનાઓની જરૂર જ શી છે? જે લોકો અનન્યભાવે તેમની ભક્તિ કરે છે તેમને તો તે અન્તર્યામી પરમાત્મા સ્વયં પોતાનું પરમ પદ જ આપી દે છે. (૪૯) અરે! સંસારમાં

પશુઓને બાદ કરતાં, પોતાના પુરુષાર્થનો સાર જાણનારો એવો કયો મનુષ્ય હશે કે જે આવાગમનમાંથી મુક્તિ અપાવનારી ભગવાનની પ્રાચીન કથાઓમાંથી કોઈ પણ અમૃતમયી કથાનું પોતાના કાનોથી એક વાર પાન કર્યા પછી તેમાંથી મનને વાળી શકે? (૫૦)

★ ★ ★ ★

ચૌદમો અધ્યાય

દિતિનું ગર્ભધારણ

શ્રીશુકદેવજી કહે છે - હે રાજન્! પ્રયોજનપૂર્વક વરાહ બનેલા શ્રીહરિની કથા મૈત્રેયજીના મુખેથી સાંભળ્યા પછી પણ ભક્તિવ્રતધારી વિદુરજીને પૂર્ણ તૃપ્તિ થઈ નહીં; તેથી તેમણે હાથ જોડીને ફરીથી પૂછ્યું. (૧)

વિદુરજીએ કહ્યું - હે મુનિશ્રેષ્ઠ! અમે હમણાં જ આપના મુખેથી એ વાત સાંભળી કે આદિદૈત્ય હિરણ્યાક્ષને યજ્ઞમૂર્તિ ભગવાને જ માર્યો હતો. (૨) હે બ્રહ્મન્! જે સમયે ભગવાન લીલાપૂર્વક જ પોતાની દાઢો પર રાખીને પૃથ્વીને જળમાંથી બહાર કાઢી રહ્યા હતા તે સમયે તેમની સાથે દૈત્યરાજ હિરણ્યાક્ષનું યુદ્ધ શા કારણે થયું? (૩)

શ્રીમૈત્રેયજીએ કહ્યું - વિદુરજી! તમારો પ્રશ્ન ઘણો જ સુંદર છે; કારણ કે તમે શ્રીહરિની અવતાર-કથા વિષે જ પૂછી રહ્યા છો, કે જે (કથા) મનુષ્યોના મૃત્યુપાશને કાપી નાખનારી છે. (૪) જુઓ, ઉત્તાનપાદનો પુત્ર ધ્રુવ બાળપણમાં શ્રીનારદજીએ સાંભળાવેલી શ્રીહરિ-કથાના પ્રભાવે જ મૃત્યુના માથે પગ મૂકીને ભગવાનના પરમપદ પર આરૂઢ થઈ ગયો હતો. (૫) અગાઉના સમયે એક વાર વારાહ ભગવાન અને હિરણ્યાક્ષના આ જ યુદ્ધ વિષે દેવતાઓના

પૂછવાથી દેવદેવ શ્રીબ્રહ્માજીએ તેમને આ ઇતિહાસ સાંભળાવ્યો હતો અને એ જ પરંપરાથી મેં એ સાંભળ્યો છે. (૬) વિદુરજી! એક વાર દક્ષકન્યા દિતિએ પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી કામાતુર થઈને સંધ્યાકાળે જ પોતાના પતિ મરીચિસુત કશ્યપજીને પ્રાર્થના કરી. (૭) તે સમયે કશ્યપજી ખીરની આહુતિઓ વડે અગ્નિજિહ્વ ભગવાન યજ્ઞપતિની આરાધના કરીને, સૂર્યાસ્ત-વેળા થયેલી સમજીને અગ્નિશાળામાં ધ્યાનસ્થ બનીને બેઠા હતા. (૮)

દિતિએ કહ્યું - 'હે વિદ્વન્! જેમ મદમસ્ત હાથી કેળના વૃક્ષને મસળી નાખે છે તે જ રીતે આ પ્રસિદ્ધ ધનુર્ધારી કામદેવ મુજ અબળા પર બળ દાખવીને તમારે માટે મને બેચેન કરી રહ્યો છે. (૯) પોતાની પુત્રોવાળી શોક્યોની સુખસમૃદ્ધિ જોઈ હું ઈર્ષ્યાની આગથી બળી રહી છું. તેથી તમે મારા પર કૃપા કરો. તમારું કલ્યાણ થાઓ. (૧૦) જેમના ગર્ભથી તમારા જેવા પતિ પુત્રરૂપે જન્મે છે તે સ્ત્રીઓ જ પોતાના પતિઓથી સન્માનિત થયેલી મનાય છે, તેમનો સુયશ સંસારમાં સર્વત્ર પ્રસરી જાય છે. (૧૧) અમારા પિતા દક્ષ પ્રજાપતિનો પોતાની પુત્રીઓ પર ઘણો જ સ્નેહ હતો. એક વાર તેમણે અમને

બધીને અલગ-અલગ બોલાવીને પૂછ્યું કે 'તમે કોને પોતાનો પતિ બનાવવા ઈચ્છો છો?' (૧૨) તેઓ પોતાનાં સંતાનોની બધી રીતે ચિંતા સેવતા હતા. તેથી અમારો ભાવ જાણીને તેમણે તે પૈકીની અમને તેર પુત્રીઓને તમારી સાથે પરણાવી, કે જે બધી તમારા ગુણ-સ્વભાવને અનુરૂપ હતી. (૧૩) તેથી, હે મંગલમૂર્તિ! કમલલોચન! તમે મારી ઈચ્છા પૂરી કરો; કારણ કે, હે મહત્તમ! તમારા જેવા મહાપુરુષોની પાસે દીનજનોનું આવવું નિષ્ફળ થતું નથી.' (૧૪)

હે વિદુરજી! કામદેવના વેગને લીધે દિતિ અત્યંત બેચેન અને વિવશ થઈ રહી હતી. તેણે આ રીતે ઘણીબધી વાતો ઉપજાવીને દીન થઈને કશ્યપજીને પ્રાર્થના કરી, ત્યારે તેમણે સુમધુર વાણીથી તેને સમજાવતાં કહ્યું. (૧૫) 'ભીરુ! તારી ઈચ્છા અનુસાર હું હમણાં જ તારું પ્રિય (કાર્ય) અવશ્ય કરીશ. જેના થકી અર્થ, ધર્મ અને કામ એ ત્રણેની સિદ્ધિ થતી હોય તેવી પોતાની પત્નીની કામના કોણ પૂરી ન કરે? (૧૬) જેમ જહાજ પર ચઢીને મનુષ્ય મહાસાગર પાર કરી લે છે તે જ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમી અન્ય આશ્રમોને આશ્રય આપતો રહીને પોતાના આશ્રમ થકી પોતે પણ દુઃખોના સમુદ્રને પાર કરી લે છે. (૧૭) હે માનિની! સ્ત્રીને તો ત્રિવિધ પુરુષાર્થની કામનાવાળા પુરુષનું અડધું અંગ કહેવામાં આવી છે. તેના પર ગૃહસ્થીની જવાબદારી નાખીને પુરુષ નિશ્ચિંત થઈને વિચરે છે. (૧૮) ઈન્દ્રિયોરૂપી શત્રુ અન્ય આશ્રમવાળાઓ માટે અત્યંત દુર્જય છે; પરંતુ જે રીતે ગઢનો સ્વામી લુટારા શત્રુઓને સહેલાઈથી પોતાને આધીન કરી લે છે તે જ રીતે અમે પોતાની પરિણીત પત્નીનો આશ્રય લઈને આ ઈન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓને સહજપણે જ જીતી લઈએ છીએ. (૧૯) હે ગૃહસ્થરી! તારા જેવી

પત્નીના ઉપકારોનો બદલો તો અમે અથવા કોઈ પણ ગુણગ્રાહી પુરુષ પોતાના આયુષ્યમાં કે અન્ય જન્મમાં પણ સંપૂર્ણપણે ચૂકવી શકે તેમ નથી. (૨૦) તેમ છતાં સંતાનપ્રાપ્તિની તારી આ ઈચ્છા હું યથાશક્તિ અવશ્યપણે પૂર્ણ કરીશ. પણ અત્યારે તું એક મુહૂર્ત (બે ઘડી) માટે થોભી જા, કે જેથી લોકો મારી નિંદા ન કરે. (૨૧) આ અત્યંત ધોર સમય રાક્ષસ વગેરે ભયંકર જીવોનો છે અને જોવામાં પણ તે ઘણો ભયાનક છે. એમાં ભગવાન ભૂતનાથના ભૂત-પ્રેત વગેરે ગણો (સમુદાયો) ઘૂમ્યા કરે છે. (૨૨) હે સાધ્વી! આ સંધ્યાકાળે ભૂતપ્રિય ભૂતપતિ ભગવાન શંકર પોતાના ભૂત-પ્રેતાદિ ગણને સાથે લઈને નંદી પર સવાર થઈને વિચરણ કરે છે. (૨૩) જેમનો જટાકલાપ સ્મશાનભૂમિમાંથી ઊઠેલા વંટોળિયાની ધૂળથી ધૂસરિત (ધૂળિયો) થઈને દેદીપ્યમાન થઈ રહ્યો છે તથા જેમના સુવર્ણ-તેજોમય ગૌર શરીર પર ભસ્મ લાગેલી છે તે તારા બનેલી મહાદેવજી પોતાનાં સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિરૂપી ત્રણ નેત્રો વડે બધું જોઈ રહ્યા છે. (૨૪) સંસારમાં તેમનું કોઈ પોતાનું કે પરાયું નથી અને નથી કોઈ તેમનું આદરણીય કે નથી કોઈ નિંદનીય પણ. માયાને ભોગવીને એમણે પગથી લાત મારી ઠુકરાવી દીધી છે. આપણે ભગવાનની આરાધના કરીએ છીએ અને તેમની પાસે માયાની જ માગણી કરીએ છીએ. એ કેટલા દુઃખની વાત છે! (૨૫) વિવેકી મનુષ્યો અવિદ્યાના આવરણને દૂર કરવાની ઈચ્છાથી તેમના નિર્મળ ચરિત્રનું ગાન કર્યા કરે છે; તેમનાથી અધિક તો શું, તેમના સરખું પણ કોઈ જ નથી અને તેમના સુધી કેવળ સત્પુરુષો જ પહોંચી શકે છે. આ બધું હોવા છતાં પણ તેઓ સ્વયં પિશાચો જેવું આચરણ કરે છે. (૨૬) આ મનુષ્ય-શરીર

કૂતરાઓનું ભોજન છે; જે અવિવેકી મનુષ્યો આત્મા માનીને વસ્ત્ર, આભૂષણ, માળા, ચંદન વગેરેથી તેને સજાવતા-શોભાવતા રહે છે — તેવા અભાગિયાઓ જ આત્મારામ ભગવાન શંકરના આચરણની મજાક કરે છે. (૨૭) અમે તો શું, બ્રહ્મા વગેરે લોકપાલો પણ તેમણે બાંધેલી ધર્મની મર્યાદાનું પાલન કરે છે; તેઓ જ આ વિશ્વનું અધિષ્ઠાન છે તથા આ માયા પણ તેમની જ આજ્ઞાનું અનુસરણ કરનારી છે. આવા હોવા છતાં પણ તેઓ પ્રેતોના જેવું આચરણ કરે છે. અહો! તે જગદ્વ્યાપક પ્રભુની આ અદ્ભુત લીલા કશી સમજાતી નથી.’ (૨૮)

મૈત્રેયજી કહે છે — પતિના આ પ્રમાણે સમજાવવા છતાં પણ કામાતુર દિતિએ વેશ્યાની જેમ નિર્લજ્જ થઈને બ્રહ્મર્ષિ કશ્યપજીનું વસ્ત્ર પકડી લીધું. (૨૯) ત્યારે કશ્યપજીએ તે નિંદિત કર્મ માટેનો પોતાની પત્નીનો ઘણો આગ્રહ જોઈને દૈવને નમસ્કાર કર્યા અને એકાંતમાં તેની સાથે સમાગમ કર્યો. (૩૦) પછી જળમાં સ્નાન કરીને, પ્રાણ અને વાણીનો સંયમ કરીને, વિશુદ્ધ જ્યોતિર્મય સનાતન બ્રહ્મનું ધ્યાન કરતા રહીને તેનો જપ કરવા લાગ્યા. (૩૧) હે વિદુરજી! દિતિને પણ તે નિંદિત કર્મને કારણે ભારે શરમ આવી અને તે બ્રહ્મર્ષિ પાસે જઈને, માથું નીચું નમાવીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી. (૩૨)

દિતિ બોલી — હે બ્રહ્મનૂ! ભગવાન રુદ્ર ભૂતોના સ્વામી છે, મેં તેમનો અપરાધ કર્યો છે, પરંતુ તે ભૂતશ્રેષ્ઠ મારા આ ગર્ભને નષ્ટ ન કરે. (૩૩) ભક્તવાંછા-કલ્પતરુ, ઉગ્ર અને રુદ્રરૂપ મહાદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. તેઓ સત્પુરુષો માટે કલ્યાણકારી છે અને દંડ આપવાના ભાવથી રહિત છે, પરંતુ દુષ્ટો માટે (તો) ક્રોધમૂર્તિ દંડપાણિ છે. (૩૪) અમ સ્ત્રીઓ પર તો શિકારી

પણ દયા કરે છે, વળી તે સતીપતિ તો મારા બનેલી અને પરમકૃપાળુ છે. તેથી તેઓ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. (૩૫)

શ્રીમૈત્રેયજીએ કહ્યું — હે વિદુરજી! પ્રજાપતિ કશ્યપે સાયંકાલીન સંધ્યા-વંદન વગેરે કર્મોથી પરવાર્યા પછી જોયું કે થર-થર કાંપી રહેલી દિતિ, પોતાના સંતાનની લૌકિક અને પારલૌકિક ઉન્નતિ માટે પ્રાર્થના કરી રહી છે. ત્યારે તેમણે તેને કહ્યું. (૩૬)

કશ્યપજીએ કહ્યું — તારું ચિત્ત કામવાસનાથી મલિન હતું, તે સમય પણ યોગ્ય ન હતો અને તેં મારી વાત પણ માની નહીં અને દેવતાઓની પણ અવગણના કરી. (૩૭) હે અમંગલમયી ચંડી! તારી ક્રૂષ્ણે ઘણા જ અમંગલમય અને અધમ બે પુત્રો જન્મશે. તેઓ સમસ્ત લોકોને અને લોકપાલોને પોતાના અત્યાચારોથી વારંવાર રડાવશે. (૩૮) જ્યારે તેમના હાથે ઘણાંબધાં નિરપરાધ અને લાચાર પ્રાણીઓ માર્યા જવા લાગશે, સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર થવા લાગશે અને મહાત્માઓને ક્ષુબ્ધ કરતા રહેવામાં આવશે ત્યારે સમસ્ત લોકોનું રક્ષણ કરનારા શ્રીજગદીશ્વર ક્રોધિત થઈને અવતાર લેશે અને જેમ ઈન્દ્ર પર્વતોનું દમન કરે છે તે જ રીતે તેમનો વધ કરશે. (૩૯-૪૦)

દિતિએ કહ્યું — પ્રભુ! હું પણ એવું જ ઈચ્છું છું કે જો મારા પુત્રોનો વધ થાય તો તે સાક્ષાત્ ચક્રપાણિ ભગવાનના હાથે જ થાય, ક્રોધિત બ્રાહ્મણોના શાપ વગેરેથી ન થાય. (૪૧) જે જીવ બ્રાહ્મણોના શાપથી દાઝેલો અથવા પ્રાણીઓને ભય આપનારો હોય છે તે કોઈ પણ યોનિમાં જાય, તેના પર નારકીય જીવો પણ દયા કરતા નથી. (૪૨)

કશ્યપજીએ કહ્યું — હે દેવી! તેં પોતાના

કરેલા (કર્મ) પર શોક અને પશ્ચાત્તાપ પ્રગટ કર્યા છે, તને તરત જ ઉચિત-અનુચિતનો ખ્યાલ પણ આવી ગયો તથા ભગવાન વિષ્ણુ, શિવ અને મારા પ્રત્યે પણ તારો ઘણો આદર જણાઈ આવે છે; તેથી તારા એક પુત્રના ચાર પુત્રોમાંથી એક એવો થશે કે જેનું સત્પુરુષો પણ માન (આદર) કરશે અને જેના પવિત્ર યજ્ઞનું ગાન ભક્તજનો ભગવાનના ગુણોની સાથે કરશે. (૪૩-૪૪) જે રીતે ખોટા સોનાને વારંવાર તપાવીને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે તે જ રીતે સાધુજનો તેના સ્વભાવનું અનુસરણ કરવા માટે નિર્વેરતા વગેરે ઉપાયોથી પોતાના અંતઃકરણને શુદ્ધ કરશે. (૪૫) જેમની કૃપાથી તેમના સ્વરૂપભૂત એવું આ જગત આનંદિત થાય છે તે સ્વયંપ્રકાશ ભગવાન પણ તેની અનન્ય ભક્તિથી સંતુષ્ટ થઈ જશે. (૪૬) હે દિતિ! તે બાળક ઘણો મોટો ભગવદ્ભક્ત, ઉદારહૃદયી, પ્રભાવશાળી અને મહાપુરુષોનો પણ પૂજ્ય થશે તથા પ્રૌઢ ભક્તિભાવથી વિશુદ્ધ અને ભાવાન્વિત થયેલા અંતઃકરણમાં શ્રીભગવાનને સ્થાપિત કરીને

દેહાભિમાન ત્યજી દેશે. (૪૭) તે વિષયોમાં અનાસક્ત, શીલવાન, ગુણોનો ભંડાર તથા બીજાઓની સમૃદ્ધિમાં સુખ અને દુઃખમાં દુઃખ માનનારો થશે. તેનો કોઈ શત્રુ હશે નહીં તથા ચંદ્રમા જેમ ગ્રીષ્મ ઋતુનો તાપ હરી લે છે તેવી જ રીતે તે સંસારના શોકને હરનારો થશે. (૪૮) જેઓ આ સંસારની અંદર-બહાર બધી બાજુએ વિરાજમાન છે, જેઓ પોતાના ભક્તોની ઈચ્છા પ્રમાણે અવારનવાર મંગળ વિગ્રહ પ્રગટ કરે છે અને જેઓ લક્ષ્મીરૂપી લાવણ્યમૂર્તિ લલનાની પણ શોભા વધારનારા છે તથા જેમનું મુખમંડળ ઝગમગતાં કુંડળોથી સુશોભિત છે તે પરમ પવિત્ર કમલનયન શ્રીહરિનાં તારા (તે) પૌત્રને પ્રત્યક્ષ દર્શન થશે. (૪૯)

શ્રીમૈત્રેયજી કહે છે — વિદુરજી! દિતિએ જ્યારે સાંભળ્યું કે મારો પૌત્ર ભગવાનનો ભક્ત થશે ત્યારે તેને ઘણો આનંદ થયો તથા એ જાણીને કે મારા પુત્રો સાક્ષાત્ શ્રીહરિના હાથે માર્યા જશે, તેને અધિક વિશેષ ઉત્સાહ થયો. (૫૦)

★ ★ ★ ★

પંદરમો અધ્યાય

જય-વિજયને સનકાદિનો શાપ

શ્રીમૈત્રેયજીએ કહ્યું — હે વિદુરજી! દિતિને પોતાના પુત્રોને દેવતાઓ દ્વારા કષ્ટ પહોંચવાની આશંકા હતી તેથી તેણે બીજાઓના તેજનો નાશ કરનારા કશ્યપજીના તે તેજ (વીર્ય)ને સો વર્ષો સુધી પોતાના ઉદરમાં જ રાખ્યું. (૧) ગર્ભમાં રહેલા તે તેજથી જ લોકોમાં સૂર્ય વગેરેનો પ્રકાશ ક્ષીણ થવા લાગ્યો તથા ઈન્દ્ર વગેરે લોકપાલો પણ તેજહીન થઈ ગયા. ત્યારે તેમણે બ્રહ્માજી પાસે જઈને કહ્યું કે અંધકારને કારણે બધી દિશાઓમાં

ભારે અવ્યવસ્થા થઈ રહી છે. (૨)

દેવતાઓએ કહ્યું — હે બ્રહ્માજી! કાળ આપની જ્ઞાનશક્તિને કુંઠિત કરી શકતો નથી, તેથી આપનાથી કોઈ વાત અજાણી નથી. આપ આ અંધકાર વિશે પણ જાણતા જ હશો; અમે તો તેનાથી ઘણા જ ભયભીત થઈ રહ્યા છીએ. (૩) હે દેવાધિદેવ! આપ જગતના રચનારા છો અને સમસ્ત લોકપાલોના મુકુટમણિ છો. આપ નાના-મોટા તમામ જીવોના ભાવ જાણો છો. (૪) હે દેવ!

આપ વિજ્ઞાનબળથી સંપન્ન છો; આપે માયાથી જ આ ચતુર્મુખ રૂપ અને રજોગુણ અપનાવ્યાં છે; આપની ઉત્પત્તિના વાસ્તવિક કારણને કોઈ જાણી શકતું નથી. અમે આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૫) આપનામાં સમસ્ત લોકો સ્થિત છે, કાર્ય-કારણરૂપી સઘળો પ્રપંચ આપનું શરીર છે; પરંતુ વાસ્તવમાં આપ તેનાથી પર (અતીત) છો. જેઓ સમસ્ત જીવોના ઉત્પત્તિસ્થાન એવા આપનું અનન્યભાવે ધ્યાન ધરે છે તે સિદ્ધ યોગીઓનો કોઈ પણ પ્રકારે હાસ થઈ શકતો નથી; કારણ કે તેઓ આપના કૃપા-કટાક્ષથી કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે તથા પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો અને મનને જીતી લેવાને કારણે તેમનો યોગ પણ પરિપક્વ થઈ જાય છે. (૬-૭) દોરડાથી બંધાયેલા બળદોની જેમ આપની વેદવાણીથી જકડાયેલી સઘળી પ્રજા આપની આધીનતામાં નિયમ-અનુસાર કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરીને આપને બલિ સમર્પિત કરે છે. આપ સૌના નિયંતા મુખ્ય પ્રાણ છો. અમે આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૮) હે ભૂમા! આ અંધકારને કારણે દિવસ-રાતનું વિભાજન અસ્પષ્ટ થઈ જવાથી લોકો (ભુવનો)નાં તમામ કર્મ લુપ્ત થતાં જઈ રહ્યાં છે, જેનાથી તેઓ દુઃખી થઈ રહ્યા છે; તેમનું કલ્યાણ કરો અને અમ શરણાગતો પ્રત્યે પોતાની અપાર કૃપાદૃષ્ટિથી નિહાળો. (૯) હે દેવ! આગ જે રીતે બળતણમાં પડીને વધતી રહે છે તે જ રીતે કશ્યપજીના વીર્યથી સ્થાપિત થયેલો દિતિનો આ ગર્ભ બધી દિશાઓને અંધકારમય કરતો રહીને ક્રમશઃ વધી રહ્યો છે. (૧૦)

શ્રીમૈત્રેયજી કહે છે — હે મહાબાહુ! દેવતાઓની પ્રાર્થના સાંભળીને ભગવાન બ્રહ્માજી હસ્યા અને પોતાની મધુર વાણીથી તેમને આનંદિત કરતા કહેવા લાગ્યા. (૧૧)

શ્રીબ્રહ્માજીએ કહ્યું — હે દેવતાઓ! તમારા

પૂર્વજો, સનક વગેરે મારા માનસપુત્રો લોકોની આસક્તિ ત્યજીને સમસ્ત લોકોમાં આકાશમાર્ગે વિચરણ કરતા હતા. (૧૨) એક વાર તેઓ ભગવાન વિષ્ણુના, શુદ્ધ-સત્ત્વમય બધા લોકોના શિરોભાગમાં રહેલા વૈકુંઠધામમાં જઈ પહોંચ્યા. (૧૩) ત્યાં બધા જ લોકો વિષ્ણુરૂપ થઈને રહે છે અને તે પ્રાપ્ત પણ તેમને જ થાય છે, કે જેઓ અન્ય તમામ પ્રકારની કામનાઓને છોડીને કેવળ ભગવાનનાં ચરણોના શરણની પ્રાપ્તિ માટે જ પોતાના ધર્મ થકી તેમની આરાધના કરે છે. (૧૪) ત્યાં વેદાંત-પ્રતિપાદ્ય ધર્મમૂર્તિ શ્રીઆદિનારાયણ ભગવાન, અમે જે તેમના ભક્તો છીએ તેમને આપવા માટે શુદ્ધ-સત્ત્વમય સ્વરૂપ ધારણ કરીને હરહંમેશ વિરાજમાન રહે છે. (૧૫) તે લોકમાં નૈઃશ્રેયસ નામનું એક વન છે, જે સાક્ષાત્ કૈવલ્ય ધામ (મોક્ષધામ) જેવું જ જણાઈ આવે છે. તે તમામ પ્રકારની કામનાઓને પૂરી કરનારાં વૃક્ષોથી સુશોભિત છે, કે જેઓ સ્વયં હરહંમેશ છયે ઋતુઓની શોભાથી સંપન્ન રહે છે. (૧૬)

ત્યાં વિમાનચારી ગંધર્વગણ પોતાની પ્રિયાઓની સાથે પોતાના પ્રભુની પવિત્ર લીલાઓનું ગાન કરતા રહે છે, કે જે લીલાઓ લોકોના સમસ્ત પાપપુંજને ભસ્મ કરી દેનારી છે. તે સમયે સરોવરોમાં ખીલેલી મકરંદપૂર્ણ વાસંતિક માધવી લતાની સુમધુર ગંધ તેમના ચિત્તને પોતાના પ્રત્યે ખેંચવા ઈચ્છે છે, પરંતુ તેઓ તેના પ્રત્યે ધ્યાન જ આપતા નથી, બલકે તે ગંધને ઉડાડી લાવનારા વાયુને તેમની એકાગ્રતાનો ભંગ કરનાર જાણી તેના પ્રત્યે અણગમો વ્યક્ત કરે છે. (૧૭)

તે વનમાં કબૂતર, કોયલ, સારસ, ચક્રવાક, બપૈયો, હંસ, પોપટ, તેતર અને મોર - આ બધાનો ખૂબ કલરવ થાય છે. ત્યારે લાગે છે કે તે બધાં હરિકથાનું ગાન કરી રહ્યાં છે. જ્યારે આ બધાંનો

*****

કોલાહલ થોડીવાર માટે બંધ થઈ જાય છે ત્યારે ભ્રમરાજ ઊંચા સ્વરે ગુંજારવ કરવા માંડે છે. જાણે તે ભગવાનની હરિકથાનું ગાન કરે છે અને બધાં પક્ષીઓ મૌન થઈને, લવલીન થઈને હરિકથા સાંભળે છે. (૧૮) ભગવાનના શ્રીવિગ્રહ પર પોતાની સેવારૂપે અર્પણ થયેલાં પુષ્પો જેવાં કે - મંદાર, કુંદ, કુરબક (તિલકવૃક્ષ) ઉત્પલ (રાત્રે ખીલનારાં કમળ) ચંપક, સાગ, પુન્નાગ, નાગકેસર, બકુલ (બોરસલી), અંબુજ (દિવસે ખીલનારાં કમળ), પારિજાત વગેરે સુગંધયુક્ત હોવા છતાં ભગવાન કહે છે, ‘આ તુલસીની માળાની સુગંધ કેટલી સુંદર છે?’ ત્યારે બીજાં પુષ્પો પણ તુલસીની પ્રશંસા કરતાં કહે છે કે “આ તુલસીએ કેટલું ભારે તપ કર્યું હશે?” (૧૯) તે લોક વૈદ્ય, મરકત-મણિ (પન્ના) અને સુવર્ણનાં વિમાનોથી ભરેલો છે. આ બધાં કોઈ કર્મફળથી નહીં, બલકે એકમાત્ર શ્રીહરિનાં ચરણકમળોની વંદના કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા ભગવદ્-ભક્તો કે જેમનું ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણમય બની ગયું છે તેમના મનમાં સુંદર સ્ત્રીઓ પણ પોતાના મંદ-મંદ સ્મિતથી અને મનોહર હાસ-પરિહાસની કામવિકાર ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી. (૨૦)

પરમ સૌંદર્યશાળી લક્ષ્મીજી, કે જેમની કૃપા મેળવવા માટે દેવતાઓ પણ પ્રયત્નશીલ રહે છે તેઓ શ્રીહરિનાં ભવનમાં ચંચળતારૂપી દોષનો ત્યાગ કરીને રહે છે. પોતાનાં ચરણકમળોનાં નૂપુરોનો ઝંકાર કરતાં તેઓ જ્યારે પોતાનાં લીલા-કમળ ધુમાવે છે ત્યારે તે કનક-ભવનની સ્ફટિકમય દીવાલોમાં તેમનું પ્રતિબિંબ પડવાથી એવું જણાઈ આવે છે કે જાણે તેઓ તેમને વાળી રહ્યાં હોય. (૨૧) હે પ્રિય દેવતાઓ! દાસીઓને સાથે લઈને જ્યારે લક્ષ્મીજી પોતાના કીડાવનમાં તુલસીદલ વડે ભગવાનનું પૂજન કરે છે ત્યારે ત્યાંનાં નિર્મળ

જળથી ભરેલાં સરોવરોમાં, કે જેમના ઘાટ પરવાળા (કીમતી રત્નો)ના બનેલા છે તેમનામાં પોતાની સુંદર અલકાવલી (કેશની લટોના સમૂહ)થી અને ઊંચી નાસિકાથી સુશોભિત મુખારવિંદ જોઈને ભગવાનનું સ્મરણ થાય છે કે ભગવાને મને કેટલો પ્રેમ આપ્યો છે? આવું સ્મરણ થતાં તેઓ પોતાને ભાગ્યશાળી અને કૃતકૃત્ય માને છે. (૨૨)

જે મનુષ્યો ભગવાનની પાપોનું અપહરણ કરનારી લીલાકથાઓને (સાંભળવાનું) છોડીને બુદ્ધિને નષ્ટ કરનારી, અર્થ-કામ-સંબંધિત અન્ય નિંદિત કથાઓ સાંભળે છે તેઓ તે વૈકુંઠલોકમાં જઈ શકતા નથી. અરે રે! એ કેટલા દુઃખની વાત છે કે તે સારહીન વાતો સાંભળે છે ત્યારે એ તેમનાં પુણ્યોનો નાશ કરીને તેમને આશ્રયવિહોણાં ઘોર નરકોમાં નાખી દે છે. (૨૩) આ મનુષ્યયોનિ મળે એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ તો પણ અમને પ્રાપ્ત થતી નથી. જેમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ બન્નેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એવું દુર્લભ મનુષ્ય શરીર પામીને પણ જે મનુષ્યો ભગવાનની આરાધના કરતા નથી તેઓ વાસ્તવમાં તેમની સર્વત્ર ફેલાયેલી માયાથી જ મોહિત છે. આ મોટા દુઃખની વાત છે. (૨૪) દેવાધિદેવ શ્રીહરિનું નિરંતર ચિંતન કરતા રહેવાને કારણે જેમનાથી યમરાજ દૂર રહે છે, પરસ્પર પ્રભુના સુયશની ચર્ચા ચાલતી રહેવાથી જેમનાં નેત્રોમાંથી અનુરાગજન્ય વિહ્વળતાવશ અવિરત અશ્રુધારા વહેવા લાગે છે તથા શરીરમાં રોમાંચ થઈ આવે છે અને જેમના જેવા શીલ-સ્વભાવની આપણે પણ ચાહના કરીએ છીએ – તેવા પરમ ભાગવતો જ આપણા લોકોની ઉપરના તે વૈકુંઠધામમાં જાય છે. (૨૫) જે સમયે સનકાદિ મુનિઓ વિશ્વગુરુ શ્રીહરિના નિવાસસ્થાનમાં – સમસ્ત લોકોના વંદનીય અને શ્રેષ્ઠ દેવતાઓનાં વિચિત્ર વિમાનોથી

વિભૂષિત તે પરમ દિવ્ય અને અદ્ભુત વૈકુંઠધામમાં પોતાના યોગબળથી પહોંચ્યા ત્યારે તેમને ઘણો જ આનંદ થયો. (૨૬)

ભગવાનના દર્શનની લાલસાથી અન્ય દર્શનીય સામગ્રીની ઉપેક્ષા કરતા રહીને જ્યારે તેઓ વૈકુંઠધામના છ ઉંબરા પાર કરીને સાતમા પર પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં તેમને હાથમાં ગદા લઈને ઊભેલા, બે, સરખી ઉંમરના દેવશ્રેષ્ઠો દેખાયા, કે જેઓ બાજુબંધ, કુંડળ, મુગટ વગેરે અનેક અમૂલ્ય આભૂષણોથી અલંકૃત હતા. (૨૭) તેમની ચાર શામળી ભુજાઓની વચ્ચે મત્ત મધુકરોથી ગુંજતી વનમાળા સુશોભિત હતી તથા વાંકી બ્રૂકુટિ, ફફડતાં નસકોરાં અને લાલ આંખોને કારણે તેમના ચહેરા પર કંઈક ક્રોધના લક્ષણ દેખાયાં. (૨૮) એમના આ રીતે જોતા રહેવા છતાં પણ તે મુનિઓ તેમની સાથે કશી જ પૂછપરછ કર્યા વિના, જેવી રીતે સુવર્ણ અને વ્રજના દરવાજાઓવાળા પહેલા છ ઉંબરા ઓળંગીને આવ્યા હતા તે જ રીતે આ દરવાજામાં પણ ઘૂસી ગયા. તેમની દૃષ્ટિ તો સર્વત્ર સમાન હતી અને તેઓ નિઃશંક થઈને, કશી રોકટોક વિના સર્વત્ર વિચરતા હતા. (૨૯) તે ચારે કુમારો પૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞ હતા તથા બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં ઉંમરમાં સૌથી મોટા હોવા છતાં પણ જોવામાં તો પાંચ વર્ષનાં બાળકો જેવા જણાતા હતા અને દિગંબર રહેતા હતા. તેમને આ રીતે નિઃસંકોચપણે અંદર જતા જોઈને તે દ્વારપાળોએ ભગવાનના શીલ-સ્વભાવથી વિપરીત, સનકાદિના તેજની મજાક ઉડાવતાં તેમને નેતરની સોટી (વેત્ર)થી રોકી લીધા, જોકે તેઓ આવા દુર્વ્યવહારને પાત્ર ન હતા. (૩૦) જ્યારે તે દ્વારપાળોએ વૈકુંઠવાસી દેવતાઓની નજર સામે અત્યંત પૂજનીય એવા તે કુમારોને આ રીતે રોક્યા ત્યારે પોતાના પ્રિયતમ પ્રભુના

દર્શનમાં વિઘ્ન પડવાને કારણે તેમનાં નેત્રો ઓચિંતાં થોડાક ક્રોધને લીધે લાલ થઈ ઊઠ્યાં અને તેઓ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. (૩૧)

મુનિઓએ કહ્યું — અરે દ્વારપાળો! જે લોકો ભગવાનની ઉચ્ચ સેવાના પ્રભાવથી આ લોક પામીને અહીં નિવાસ કરે છે તેઓ તો ભગવાન જેવા જ સમદર્શી હોય છે. તમે બંને પણ તેઓમાંના જ છો, છતાં તમારા સ્વભાવમાં આવી વિષમતા કેમ છે? ભગવાનનો પરમ શાંત-સ્વભાવ છે, તેમનો કોઈની સાથે વિરોધ પણ નથી, તો પછી અહીં એવું કોણ છે કે જેના પર શંકા કરી શકાય? તમે સ્વયં કુટિલ છો, તેથી જ પોતાના જ જેવા (કુટિલ) બીજાઓ છે, એવી શંકા કરો છો. (૩૨) ભગવાનના ઉદરમાં આ સઘળું બ્રહ્માંડ રહેલું છે; તેથી અહીં રહેનારા જ્ઞાનીજનો સર્વાત્મા હરિથી પોતાનો કોઈ તફાવત જોતા નથી, બલકે મહાકાશમાં ઘટાકાશની જેમ તેમનામાં પોતાનો અંતર્ભાવ જુએ છે. તમે તો દેવરૂપધારી છો; તેમ છતાં પણ તમને એવું શું દેખાય છે કે જેનાથી તમે ભગવાનની સાથે કશાક ભેદભાવને કારણે થનારા ભયની કલ્પના કરી લીધી? (૩૩) તમે છો તો તે ભગવાન વૈકુંઠનાથના પાર્ષદો, પરંતુ તમારી બુદ્ધિ ઘણી જ મંદ છે. તેથી જ તમને શુદ્ધ કરવાનો અમે વિચાર કરી રહ્યા છીએ. તમે પોતાની ભેદ-બુદ્ધિના દોષને લીધે આ વૈકુંઠલોકમાંથી નીકળીને તે પાપમયી યોનિઓમાં જાઓ કે જ્યાં કામ, ક્રોધ અને લોભ — પ્રાણીઓના આ ત્રણ શત્રુઓ નિવાસ કરે છે. (૩૪)

સનકાદિના આ કઠોર વચન સાંભળીને અને બ્રાહ્મણોનો શાપ કોઈ પણ પ્રકારના શસ્ત્રસમૂહથી નિવારણ-પાત્ર નથી એમ જાણીને શ્રીહરિના તે બંને પાર્ષદો અત્યંત દીનભાવે તેમનાં ચરણ પકડીને પૃથ્વી પર આળોટવા લાગ્યા. તેઓ

જાણતા હતા કે તેમના સ્વામી શ્રીહરિ પણ બ્રાહ્મણોથી ઘણા જ ડરે છે. (૩૫) પછી તેમણે અત્યંત આતુર થઈને કહ્યું — ‘હે ભગવન્! અમે અવશ્ય અપરાધી છીએ; તેથી તમે અમને જે દંડ આપ્યો છે તે યોગ્ય જ છે અને તે અમને મળવો જ જોઈએ. અમે આપની અવગણના કરી છે તે આપના દંડથી પૂર્ણરૂપે ધોવાઈ જશે. અમારી આપને એક વિનંતી છે કે આપ આપના કરુણા-અંશથી એટલી કૃપા કરો કે અધમમાં અધમ યોનિઓમાં જવા છતાં પણ ભગવત્સ્મરણને નષ્ટ કરનારો મોહ અમને પ્રાપ્ત ન થાય. (૩૬)

તે સમયે સાધુજનોના હૃદયધન ભગવાન કમળનાભને જ્યારે ખબર પડી કે મારા દ્વારપાળોએ સનકાદિ સાધુઓનો અનાદર કર્યો છે ત્યારે તેઓ લક્ષ્મીજી સમેત પોતાનાં તે જ શ્રીચરણોથી ચાલીને જ ત્યાં પહોંચ્યા, કે જેમને પરમહંસ મુનિજનો પણ શોધતા રહે છે પણ સરળતાથી મેળવી શકતા નથી. (૩૭) સનકાદિકોએ જોયું કે તેમની સમાધિના વિષયભૂત શ્રીવૈકુંઠનાથ સ્વયં તેમને નેત્રગોચર (પ્રત્યક્ષ -દષ્ટિગોચર) થઈને પધાર્યા છે, તેમની સાથે જ પાર્ષદો છત્ર-ચામર વગેરે લઈને ચાલી રહ્યા છે તથા પ્રભુની બંને બાજુએ રાજહંસની પાંખો જેવાં બે શ્વેત ચામર ઢોળાઈ રહ્યાં છે. તેમના શીતળ વાયુથી, તેમના શ્વેત છત્રને લગાડેલી મોતીઓની ઝાલર ઝૂલતી રહીને એવી શોભી રહી છે કે જાણે ચંદ્રમાનાં કિરણોમાંથી અમૃતનાં બિંદુ ઝરી રહ્યાં હોય. (૩૮) પ્રભુ સમસ્ત સદ્ગુણોના આશ્રય છે; તેમની સૌમ્ય મુખમુદ્રા જોઈને જણાતું હતું કે જાણે તેઓ બધાં પર અવિરત કૃપા-સુધાનો વરસાદ વરસાવી રહ્યા છે. પોતાની સ્નેહસભર દષ્ટિથી તેઓ ભક્તોનાં હૃદયને સ્પર્શી રહ્યા હતા તથા તેમના સુવિશાળ શામળા વક્ષ:સ્થળ પર સુવર્ણરેખા-રૂપે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી વિરાજમાન હતાં એવી પોતાની

તે શોભાથી જાણે તેઓ સમસ્ત દિવ્ય લોકોના ચૂડામણિ વૈકુંઠધામને સુશોભિત કરી રહ્યા હતા. (એવા ભગવાનને તેમણે જોયા.) (૩૯) પીતાંબરથી મંડિત તેમના વિશાળ કટિપ્રદેશ પર ઝગમગતો કંદોરો અને ગળામાં ભ્રમરોથી મુખરિત (ગુંજતી) વનમાળા વિરાજી રહી હતી; તથા તેઓ કાંડાઓ પર સુંદર કંકણ પહેરેલો પોતાનો એક હાથ ગરુડજીની કાંધ પર મૂકીને બીજા હાથ વડે લીલા-કમળને ઘુમાવી રહ્યા હતા. તેમના અણમોલ ગાલ વીજળીની આભાને પણ તિરસ્કૃત કરનારા મકરાકૃતિવાળાં કુંડળોની શોભા વધારી રહ્યા હતા, ઉન્નત નાસિકા હતી, ઘણું સુંદર મુખ હતું, માથા પર મણિમય મુગટ વિરાજમાન હતો તથા ચારે ભુજાઓની વચ્ચે મહામૂલ્યવાન મનોહર હારની અને ગળામાં કૌસ્તુભમણિની અપૂર્વ શોભા હતી. (એવા ભગવાનને તેમણે જોયા.) (૪૦-૪૧) ભગવાનનો શ્રીવિગ્રહ ઘણો જ સૌંદર્યશાળી હતો. તેને જોઈને ભક્તોના મનમાં એવી કલ્પના થતી હતી કે તેની આગળ લક્ષ્મીજીના સૌંદર્યનો ઘમંડ પણ ગળી ગયો છે. બ્રહ્માજી કહે છે — દેવતાઓ! આ પ્રમાણે મારા, મહાદેવજીના અને તમારા માટે પરમ સુંદર વિગ્રહ ધારણ કરનારા શ્રીહરિને જોઈને સનક વગેરે મુનીશ્વરોએ નતમસ્તક થઈ તેમને પ્રણામ કર્યા. તે સમયે તેમની અદ્ભુત છબિ નિહાળતાં-નિહાળતાં તેમનાં નેત્રો તૃપ્ત થતાં ન હતાં. (૪૨)

સનકાદિ મુનીશ્વરો નિરંતર બ્રહ્માનંદમાં નિમગ્ન રહેતા હતા. પરંતુ જ્યારે ભગવાન કમલનયનનાં ચરણકમળોના મકરંદ સાથે મળેલી તુલસીની મંજરીની ગંધથી સુવાસિત (બનેલો) વાયુ નાસિકા દ્વારા તેમના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે તેઓ ભક્તિ-વિહ્વળ થઈને પોતાના શરીરને સંભાળી ન શક્યા. (૪૩) ભગવાનનું મુખ

નીલકમળ જેવું હતું, અતિસુંદર અધર (હોઠ)થી અને કુંદ-કળી જેવા મનોહર સ્મિતથી તેમની શોભા અધિક વૃદ્ધિ પામેલી હતી. તેનું દર્શન કરીને તેઓ કૃતકૃત્ય થઈ ગયા; અને પછી પદ્મરાગ જેવા લાલ-લાલ નખોથી શોભતાં તેમનાં ચરણકમળ જોઈને તેઓ તેમનું જ ધ્યાન ધરવા લાગ્યા. (આ પ્રમાણે ભગવાનના મુખની છબિને જુએ છે તો તેમના ચરણ કમળો પરથી દૃષ્ટિ હટી જાય છે અને ચરણકમળોની શોભાને જુએ છે તો મુખકમળનું ધ્યાન છૂટી જાય છે. તેથી અંતઃકરણમાં બન્નેનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યા.) (૪૪) મોક્ષ ઈચ્છનારા યોગીઓ જેને યોગમાર્ગ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા શોધ્યા કરે છે તથા ભક્તો જે સ્વરૂપનું આદરપૂર્વક ધ્યાન ધરે છે તેવા નેત્રોને લોભાવનારા અને અન્ય કોઈ પણ સાધનથી પ્રાપ્ત ન થનારા, સ્વાભાવિકરીતે અષ્ટ સિદ્ધિયુક્ત પોતાના શ્રીવિગ્રહને દેખાડનારા ભગવાનની સનકાદિ મુનિઓ સ્તુતિ કરે છે. (૪૫)

અમારા પિતા બ્રહ્માજી જે આપનાથી જ ઉત્પન્ન થયા છે તેમણે અમને એકાંતમાં આપના રહસ્યનું જ્યારે વર્ણન કર્યું હતું તે જ વખતે અમારાં કર્ણાદિદ્રો દ્વારા આપ અમારા હૃદયમાં આવીને બેસી ગયા હતા. હે અનંત! તે જ સ્વરૂપને આજે અમે અમારાં નેત્રો દ્વારા પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યા છીએ. આપ અંતર્યામી રૂપે સર્વ લોકોના હૃદયમાં રહેલા હોવા છતાં અજ્ઞાનીઓ આપને જોઈ શકતા નથી. (૪૬) હે ભગવન્! સાક્ષાત્ પરમાત્મતત્ત્વ આપ જ છો એવું અમે જાણીએ છીએ. અત્યારે આપ આપના વિશુદ્ધ સત્ત્વમય વિગ્રહથી આ

ભક્તોને આનંદિત કરી રહ્યા છો. આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલ દૃઢ ભક્તિયોગ દ્વારા જેમની અહંકારવૃત્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે એવા વૈરાગી મુનિઓ જ આપના તત્ત્વને પોતાના હૃદયમાં જાણે છે. (૪૭) હે પ્રભુ! આપની સુકીર્તિ અત્યંત કીર્તનીય છે અને તે સાંસારિક દુઃખોનું નિવારણ કરનારી છે. આપનાં ચરણોના શરણમાં રહેનારા જે મહાભાગ્યશાળીઓ આપની કથાઓના રસિક છે તેઓ આપની આત્યંતિક કૃપા-સ્વરૂપ મોક્ષપદને પણ કંઈ અધિક ગણતા નથી, તો પછી સ્વર્ગ તેમના માટે કંઈ મોટી વાત છે?; જ્યાં હંમેશા પતનનો ભય રહેલો જ છે. જ્યારે ભગવાનની કૃપા તો જન્મ-મરણરૂપી આવાગમનનો જ અંત કરી દે છે. (૪૮) હે ભગવાન! જો અમારું ચિત્ત ભમરાની જેમ આપનાં ચરણકમળોમાં જ રમણ કરતું રહે, અમારી વાણી તુલસીની જેમ આપનાં ચરણોના સંબંધથી જ સુશોભિત થાય અને અમારા કાન આપની સુકીર્તિની સુધાથી પરિપૂર્ણ રહે તો અમારાં પોતાનાં પાપોને કારણે ભલેને અમારો જન્મ નરક વગેરે યોનિઓમાં થાય – એની અમને કોઈ ચિંતા નથી. (૪૯) હે વિપુલકીર્તિ પ્રભુ! આપે અમારી સમક્ષ આ જે મનોહર રૂપ પ્રગટ કર્યું છે તેનાથી અમારી આંખોને ઘણું જ સુખ મળ્યું છે; વિષયાસક્ત, અજિતેન્દ્રિય મનુષ્યો માટે આપના આ રૂપનું દર્શન થવું અત્યંત મુશ્કેલ છે. આપ સાક્ષાત્ ભગવાન છો અને આ રીતે સ્પષ્ટપણે અમારી આંખો સામે પ્રગટ થયા છો. અમે આપને પ્રણામ કરીએ છીએ. (૫૦)

★ ★ ★ ★

સોળમો અધ્યાય

જય-વિજયનું વૈકુંઠમાંથી પતન

શ્રીબ્રહ્માજીએ કહ્યું – હે દેવગણ! સનકાદિ યોગનિષ્ઠ મુનિઓએ જ્યારે આ પ્રમાણે સ્તુતિ

કરી ત્યારે વૈકુંઠવાસી શ્રીહરિએ તેમની પ્રશંસા કરતાં આ પ્રમાણે કહ્યું. (૧)

*****

શ્રીભગવાને કહ્યું — હે મુનિઓ! આ જય-વિજય મારા પાર્ષદ છે. તેમણે મારી જરા પણ પરવા નહીં કરીને તમારો ઘણો ભારે અપરાધ કર્યો છે. (૨)

તમે બધા પણ મારા અનુયાયી ભક્તો છો; તેથી આ રીતે મારી જ અવજ્ઞા કરવાને કારણે તમે તેમને (જય-વિજયને) જે દંડ આપ્યો છે તેમાં હું પણ સંમત છું. (૩) બ્રાહ્મણો મારા પરમ આરાધ્ય છે; મારા સેવકો વડે તમારો જે તિરસ્કાર થયો છે તેને હું મેં પોતે જ કરેલો માનું છું. તેથી હું તમારી પાસેથી પ્રસન્નતાની યાચના કરું છું. (૪) સેવકો અપરાધ કરે છે ત્યારે સંસાર તેમના સ્વામીનું જ નામ લે છે. તે અપયશ તેની કીર્તિને એવી રીતે કલંકિત કરી દે છે કે જેવી રીતે ત્વચાને ચર્મરોગ. કારણ કે સેવકના કરેલા કામનો યશ-અપયશ માલિકને ફાળે જાય છે. (૫) મારી નિર્મળ સુકીર્તિની સુધામાં ડૂબકી મારવાથી ચાંડાલ પર્યન્તનું સઘળું જગત તરત પવિત્ર થઈ જાય છે, તેથી જ હું 'વિકુંઠ' કહેવાઉં છું; પરંતુ આ પવિત્ર કીર્તિ મને તમારા-બ્રાહ્મણો થકી જ પ્રાપ્ત થયેલી છે. તેથી જે કોઈ તમારી વિરુદ્ધ આચરણ કરશે તે, મારી ભુજા પણ કેમ ન હોય, હું તેને તરત કાપી નાખીશ. (૬) તમારી સેવા કરવાથી જ મારી ચરણરજને એવી પવિત્રતા પ્રાપ્ત થઈ છે કે તે સઘળાં પાપોનો તત્કાળ નાશ કરી દે છે; અને મને એવો સુંદર સ્વભાવ મળ્યો છે કે મારા ઉદાસીન રહેવા છતાં પણ લક્ષ્મીજી મને એક ક્ષણ માટે પણ છોડતાં નથી — કે જેમનો લેશમાત્ર કૃપાકટાક્ષ પામવા બ્રહ્મા વગેરે અન્ય દેવતાઓ અનેક પ્રકારના નિયમો અને વ્રતોનું પાલન કરે છે (તોપણ). (૭) જેઓ પોતાનાં સંપૂર્ણ કર્મફળ મને અર્પણ કરીને હંમેશાં સંતુષ્ટ રહે છે તે નિષ્કામ બ્રાહ્મણો પ્રત્યેક કોળિયાથી તૃપ્ત થતા રહીને ધીથી તરબોળ જાતજાતનાં પકવાનોનું

જ્યારે ભોજન કરે છે ત્યારે તેમના મુખેથી હું જેટલો તૃપ્ત થાઉં છું તેટલો યજ્ઞમાં અગ્નિરૂપી મુખેથી યજ્ઞમાને અર્પણ કરેલી આહુતિઓ ગ્રહણ કરીને થતો નથી. (૮) યોગમાયાનું અખંડ અને અપાર ઐશ્વર્ય મારે આધીન છે તથા મારાં ચરણોદકરૂપી ગંગાજી ચંદ્રમાને મસ્તક પર ધારણ કરનારા ભગવાન શંકર સમેત સમસ્ત લોકોને પવિત્ર કરે છે. આવો પરમ પવિત્ર અને પરમેશ્વર હોવા છતાં પણ હું જેમની પવિત્ર ચરણરજ પોતાના મુગટ પર ધારણ કરું છું તે બ્રાહ્મણોનું કર્મ કોણ સહન નહીં કરે? (તેથી આપે જય-વિજયને શાપ આપ્યો છે તેને યથાર્થ માનું છું.) (૯) બ્રાહ્મણો, દૂધ આપતી ગાયો અને અનાથ પ્રાણીઓ — એ મારાં જ શરીર છે. પાપોને લીધે વિવેકદષ્ટિ નષ્ટ થઈ જવાને કારણે જે મનુષ્યો તેમને મારાથી ભિન્ન સમજે છે તેમને, મારા વડે નિમાયેલા યમરાજના ગૃધ્ર (ગીધ) જેવા દૂતો કે જેઓ સર્પ જેવા ક્રોધી હોય છે — અત્યંત ક્રોધિત થઈને પોતાની ચાંચોથી ચૂંથે છે. (૧૦) બ્રાહ્મણ જો તિરસ્કારપૂર્વક કડવું પણ બોલે તેમ છતાં જે મનુષ્યો તેનામાં મારી ભાવના કરીને પ્રસન્નચિત્તે તથા અમૃતસભર સ્મિતયુક્ત મુખકમળથી તેનો આદર કરે છે તથા જેમ ગુસ્સે થયેલા પિતાને પુત્ર મનાવે છે તેવી જ રીતે જે મનુષ્યો પ્રેમપૂર્ણ વચનોથી પ્રાર્થના કરતા રહીને તે (બ્રાહ્મણ)ને શાંત કરે છે તેમણે મને વશ કરી લીધો છે. (૧૧) મારા આ સેવકોએ મારો અભિપ્રાય સમજ્યા વિના જ આપનું અપમાન કર્યું છે. તેથી મારી વિનંતીથી આપ મારા પર માત્ર એટલી કૃપા કરો કે આમનો નિર્વાસન-કાળ વહેલો સમાપ્ત થઈ જાય, આ લોકો પોતાના અપરાધને અનુરૂપ અધમ ગતિ ભોગવીને જલદીથી મારી પાસે આવી જાય. (આ બ્રાહ્મણો પ્રત્યે ભગવાનનો કેટલો આદર-ભાવ છે કે સ્વયં જગતના સ્વામી હોવા

છતાં બ્રાહ્મણોને આટલું માન આપે છે? આ જ છે ભગવાનની ભગવતા.) (૧૨)

શ્રીબ્રહ્માજી કહે છે — હે દેવતાઓ! સનકાદિ મુનિઓ ક્રોધરૂપી સાપથી દંશ પામેલા હતા તોપણ તેમનું ચિત્ત અંતઃકરણને પ્રકાશિત કરનારી ભગવાનની મંત્રમયી સુમધુર વાણી સાંભળતાં તૃપ્ત થયું નહીં. (૧૩) ભગવાનનું કથન ઘણું જ મનોહર અને સંક્ષેપમાં હતું, પરંતુ તે એટલું અર્થસભર, સારયુક્ત, દુર્વિજ્ઞેય અને ગહન હતું કે ઘણું ધ્યાન દઈને સાંભળવા અને વિચારવા છતાં પણ તેઓ એ જાણી શક્યા નહીં કે ભગવાન શું કરવા ઈચ્છે છે. (૧૪) ભગવાનની આ અદ્ભુત ઉદારતા જોઈને તેઓ આનંદિત થયા અને તેમનું અંગેઅંગ પુલકિત થઈ ગયું. પછી યોગમાયાના પ્રભાવથી પોતાના ઐશ્વર્યનો પ્રભાવ પ્રગટ કરનારા પ્રભુને તેઓ હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યા. (૧૫)

મુનિઓએ કહ્યું — હે સ્વયંપ્રકાશ ભગવન્! આપ સર્વેશ્વર હોવા છતાં પણ એમ જે કહી રહ્યા છો કે, ‘તમે મારા પર કૃપા કરો’ (કે આ બન્ને પોતાનો નિર્વાસનકાળ પૂરો કરીને મારી પાસે જલદી પાછા આવી જાય) તે કથનથી આપનો શો અભિપ્રાય છે — એ અમે જાણી શક્યા નથી. (૧૬) હે પ્રભુ! આપ બ્રાહ્મણોનું પરમ હિત કરનારા છો; તેથી લોકશિક્ષણ માટે આપ ભલેને એવું માનતા હો કે બ્રાહ્મણો મારા આરાધ્ય દેવ છે, પણ વસ્તુતઃ તો બ્રાહ્મણો તથા દેવતાઓના પણ દેવતા બ્રહ્માજીના પણ આપ જ આત્મા અને આરાધ્ય દેવ છો. (૧૭) સનાતન ધર્મ આપનાથી જ ઉત્પન્ન થયો છે, આપના અવતારો થકી જ અવારનવાર તેનું રક્ષણ થાય છે તથા નિર્વિકાર-સ્વરૂપ આપ જ ધર્મનું પરમ ગૂઢ રહસ્ય છો — આ શાસ્ત્રોનો મત છે. (૧૮) આપની કૃપાથી નિવૃત્તિપરાયણ યોગીઓ સહજપણે જ મૃત્યુરૂપી સંસારસાગર તરી

જાય છે; પછી ભલા, અન્ય કોઈ આપના પર શી કૃપા કરી શકે? (૧૯) હે ભગવાન! બીજા અર્થકામી મનુષ્યો જેમની ચરણરજને હંમેશાં પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરે છે તેવાં લક્ષ્મીજી નિરંતર આપની સેવામાં સંલગ્ન રહે છે; તે એમ લાગે છે કે, ભાગ્યશાળી ભક્તો આપનાં ચરણોમાં જે તાજી તુલસીની માળાઓ અર્પણ કરે છે તેમના પર ગુંજન કરતા ભમરાઓની જેમ તે લક્ષ્મીજી પણ આપનાં ચરણકમળોને જ પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવવા ઈચ્છે છે. (૨૦) પરંતુ પોતાનાં પવિત્ર ચરિત્રોથી નિરંતર સેવા કરવા તત્પર રહેનારાં તે લક્ષ્મીજીનો પણ આપ વિશેષ આદર કરતા નથી, આપ તો પોતાના ભક્તો સાથે જ વિશેષ પ્રેમ રાખો છો. આપ પોતે જ સંપૂર્ણ સેવનીય ગુણોના આશ્રય છો. છતાં બ્રાહ્મણોના ચરણોથી પવિત્ર થયેલી રજ અને શ્રીવત્સ (ભૃગુચિહ્ન)થી શું આપ પવિત્ર થાઓ છો? આપ સ્વયં પરમ શ્રેષ્ઠ છો. આપે બ્રાહ્મણોને અપનાવ્યા છે. લક્ષ્મીજી આપની સેવા કરે છે, એવા ઐશ્વર્યના માલિક આપ હોવા છતાં બ્રાહ્મણોને આપ એટલો આદર આપો છો? (૨૧)

હે ભગવાન! આપ સાક્ષાત્ ધર્મસ્વરૂપ છો. આપ સત્યયુગ વગેરે ત્રણે યુગોમાં પ્રત્યક્ષરૂપે વિદ્યમાન રહો છો તથા બ્રાહ્મણો અને દેવતાઓ માટે તપ, શૌચ અને દયા — પોતાનાં આ ત્રણ ચરણોથી આ જડચેતન જગતનું રક્ષણ કરો છો. હવે આપ પોતાની શુદ્ધ સત્ત્વમયી વરદાયિની મૂર્તિથી અમારા ધર્મવિરોધી રજોગુણ-તમોગુણને દૂર કરો. (૨૨) હે દેવ! આ બ્રાહ્મણકુળ આપના વડે અવશ્ય રક્ષણપાત્ર છે. જો સાક્ષાત્ ધર્મરૂપ હોવા છતાં પણ આપ સુમધુર વાણી અને પૂજન વગેરે વડે જો આ ઉત્તમ કુળનું રક્ષણ નહીં કરો તો આપે નિશ્ચિત કરેલો કલ્યાણમાર્ગ જ નષ્ટ થઈ જશે; કારણ કે આ લોક તો શ્રેષ્ઠ પુરુષોના

*****

આચરણને જ પ્રમાણ તરીકે ગ્રહણ કરે છે. આપ બ્રાહ્મણોનો આદર કરો છો તે જોઈને અન્ય લોકો પણ તેમનો આદર કરે છે. (૨૩) હે પ્રભુ! આપ સત્ત્વગુણની ખાણ છો અને બધા જ જીવોનું કલ્યાણ કરવા ઉત્સુક છો. તેથી જ આપ પોતાની શક્તિરૂપી રાજા વગેરે દ્વારા ધર્મના શત્રુઓનો સંહાર કરો છો; કારણ કે વેદમાર્ગનો ઉચ્છેદ આપને અભિપ્રેત નથી. આપ ત્રિલોકપતિ અને જગત્પ્રતિપાલક હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણો પ્રત્યે એટલા નમ્ર રહો છો કે તેથી આપના તેજને કોઈ હાનિ થતી નથી; આ તો આપની લીલામાત્ર છે. (૨૪) હે સર્વેશ્વર! આ દ્વારપાળોને આપને યોગ્ય લાગે તેવો દંડ આપો અથવા તો પુરસ્કારરૂપે તેમની વૃત્તિને વધારો – અમે નિષ્કપટભાવે બધી રીતે આપની સાથે સહમત છીએ. અથવા અમે આપના આ નિરપરાધ સેવકોને શાપ આપ્યો છે માટે અમને યોગ્ય દંડ આપો એ પણ અમને સહર્ષ સ્વીકાર્ય છે. (૨૫)

શ્રીભગવાને કહ્યું – હે મુનિઓ! તમે આમને જે શાપ આપ્યો છે તે, સાચું માનજો કે મારી જ પ્રેરણાથી બન્યું છે. હવે આ બંને તત્કાળ દૈત્ય-યોનિ પામશે અને ત્યાં ક્રોધાવેગને લીધે વધેલી એકાગ્રતાને કારણે સુદૃઢ યોગથી સંપન્ન થઈને ફરી પાછા જલદીથી મારી પાસે આવી જશે. (૨૬)

શ્રીબ્રહ્માજી કહે છે – ત્યારપછી તે મુનીશ્વરોએ નયનાભિરામ, ભગવાન વિષ્ણુનાં અને તેમના સ્વયંપ્રકાશિત વૈકુંઠધામનાં દર્શન કરીને પ્રભુની પરિક્રમા કરી અને તેમને પ્રણામ કરીને તથા તેમની આજ્ઞા મેળવીને ભગવાનના ઐશ્વર્યનું વર્ણન કરતા-કરતા આનંદિત થઈને ત્યાંથી પાછા વળી ગયા. (૨૭-૨૮) પછી ભગવાને પોતાના સેવકોને કહ્યું – ‘જાઓ, મનમાં

કોઈ પ્રકારનો ભય રાખશો નહીં, તમારું કલ્યાણ થશે. હું સર્વ કાંઈ કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ બ્રહ્મતેજને નષ્ટ કરી દેવા માગતો નથી; કારણ કે મને એવું જ માન્ય છે. (૨૯) એક વાર હું યોગનિદ્રામાં સ્થિત થયેલો હતો ત્યારે તમે દરવાજે પ્રવેશતાં લક્ષ્મીજીને રોક્યાં હતાં. તે સમયે તેમણે ક્રોધિત થઈને પહેલાંથી જ તમને આ શાપ આપી દીધો હતો. (૩૦) હવે દૈત્ય-યોનિમાં મારા પ્રત્યે ક્રોધાવિષ્ટ વૃત્તિ રહેવાને લીધે તમારી જે એકાગ્રતા થશે તેનાથી તમે આ બ્રાહ્મણતિરસ્કારજનિત પાપમાંથી મુક્ત થઈ જશો અને થોડા જ સમયમાં મારી પાસે પાછા આવી જશો. (૩૧) દ્વારપાળોને આ રીતે આજ્ઞા આપીને ભગવાને વિમાનોની શ્રેણીઓથી સજાયેલા સર્વાધિક શ્રીસંપન્ન સ્વ-ધામમાં પ્રવેશ કર્યો. (૩૨) તે દેવશ્રેષ્ઠ જય-વિજય તો બ્રાહ્મણોના શાપને કારણે ભગવાનના તે અનુલ્લંઘનીય ધામમાં જ શ્રીહીન થઈ ગયા તથા તેમનો બધો ગર્વ ગળી ગયો. (૩૩) હે પુત્રો! પછી જ્યારે તેઓ વૈકુંઠલોકમાંથી નીચે પડવા લાગ્યા ત્યારે ત્યાં શ્રેષ્ઠ વિમાનો પર આરૂઢ વૈકુંઠવાસીઓમાં મોટો હાહાકાર મચી ગયો. (૩૪) તે સમયે દિતિના ગર્ભમાં કશ્યપજીનું જે ઉગ્ર તેજ રહેલું હતું તેમાં ભગવાનના તે પાર્ષદશ્રેષ્ઠોએ જ પ્રવેશ કર્યો છે. (૩૫) તે બંને અસુરોના તેજને લીધે તમારા સૌનું તેજ ફીક્કું પડી ગયું છે. આ સમયે ભગવાન આવું જ કરવા ઈચ્છે છે. (૩૬) જે આદિપુરુષ સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે, જેમની યોગમાયાનો મોટા-મોટા યોગીઓ પણ ઘણી મુશ્કેલીથી પાર પામી શકે છે તે સત્ત્વગુણ વગેરે ત્રણે ગુણોના નિયંતા શ્રીહરિ જ આપણું કલ્યાણ કરશે. હવે આ બાબતમાં આપણા વિશેષ વિચાર કરવાથી શો લાભ? (૩૭)

સતરમો અધ્યાય

હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષનો જન્મ તથા હિરણ્યાક્ષનો દિગ્વિજય

શ્રીમૈત્રેયજીએ કહ્યું - હે વિદુરજી! બ્રહ્માજીના કહેવાથી અંધકારનું કારણ જાણીને દેવતાઓની શંકાનું નિવારણ થઈ ગયું અને પછી તે બધા સ્વર્ગલોકમાં પાછા આવી ગયા. (૧)

આ બાજુ દિતિને પોતાના પતિદેવના કથન અનુસાર પુત્રો તરફથી ઉપદ્રવ વગેરેની આશંકા થતી રહેતી હતી; તેથી જ્યારે પૂરાં સો વર્ષ વીતી ગયાં ત્યારે તે સાધ્વીએ બે યમજ (જોડકા) પુત્રોને જન્મ આપ્યો. (૨) તેમના જન્મ લેવાના સમયે સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને અંતરિક્ષમાં અનેક ઉત્પાતો થવા લાગ્યા, જેનાથી લોકો અત્યંત ભયભીત થઈ ગયા. (૩) જ્યાં ને ત્યાં પૃથ્વી અને પર્વતો કંપવા લાગ્યાં, બધી દિશાઓ સળગવા લાગી, ઠેર-ઠેર ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યો, વીજળીઓ પડવા લાગી અને આકાશમાં અનિષ્ટસૂચક ધૂમકેતુ (પૂંછડિયો તારો) દેખાવા લાગ્યો. (૪) વારંવાર સૂસવાટા મારતો અને મોટાં-મોટાં વૃક્ષોને ઉખાડી નાખતો ઘણો વિકરાળ અને અસહ્ય પવન ફૂંકાવા લાગ્યો. તે સમયે આંધી તેની સેના જેવી અને ઊડતી ધૂળ ધજા જેવી જણાતી હતી. (૫) વીજળી કડાકાબંધ ચમકીને જાણે ખિલખિલાટ કરતી હતી. વાદળાંઓએ એવું ગાઢ રૂપ ધારણ કર્યું કે સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે ગ્રહોનો લોપ થઈ જવાથી આકાશમાં ઘેરો અંધકાર છવાઈ ગયો. તે સમયે ક્યાંય કશું પણ દેખાતું ન હતું. (૬) સમુદ્ર દુઃખી મનુષ્યની જેમ ઘોંઘાટ કરવા લાગ્યો, તેમાં ઊંચાં-ઊંચાં મોજાં ઊઠવા લાગ્યાં અને તેની ભીતર રહેનારા જીવોમાં ભારે હલફલ થઈ ગઈ. નદીઓ અને બીજાં જળાશયોમાં પણ મોટો ખળભળાટ મચી

ગયો અને તેમાંનાં કમળ સુકાઈ ગયાં. (૭) સૂર્ય અને ચંદ્રનો વારંવાર ગ્રાસ થવા લાગ્યો અને તેમની ચારે તરફ અમંગળસૂચક મંડળ રચાવા લાગ્યાં. વાદળાંઓ વિના જ ગર્જનનો અવાજ થવા લાગ્યો તથા ગુફાઓમાંથી રથના ધરધરાટ જેવો અવાજ નીકળવા લાગ્યો. (૮) ગામોમાં ગીધો અને ઘુવડોના ભયાનક શબ્દો સાથે જ શિયાળવાં મોંમાંથી ભભૂકતી આગ ઓકીને ભારે અમંગળ અવાજો કરવા લાગ્યાં. (૯) જ્યાં ને ત્યાં કૂતરાંઓ પોતાની ડોક ઊંચી કરીને ક્યારેક ગાતાં હોય તો ક્યારેક રોતાં હોય એમ જાતજાતના અવાજ કરવા લાગ્યાં. (૧૦) હે વિદુરજી! ટોળેટોળાંમાં ગધેડાંઓ પોતાની કઠોર ખરીઓથી જમીન ખોદતાં અને ભૂંકવાનો અવાજ કરતાં ગાંડાં થઈને અહીંતહીં દોડવા લાગ્યાં. (૧૧) ગધેડાંઓના ભૂંકવાથી ડરી જઈને પક્ષીઓ રડવા - કીકિયારીઓ કરવા લાગ્યાં અને માળાઓમાંથી ઊડી જવા લાગ્યાં. પોતાની ગમાણોમાં બંધાયેલાં અને વનમાં ચરતાં ગાય-બળદ વગેરે પશુઓએ ભયનાં માર્યાં મળ-મૂત્ર કરી દીધાં. (૧૨) ગાયો એવી ડરી ગઈ કે દોહવાથી તેમનાં થાનોમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું, વાદળો પરુનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યાં, દેવમૂર્તિઓની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં અને વગર આંધીએ જ વૃક્ષો ઊખડી-ઊખડીને પડવા લાગ્યાં. (૧૩) શનિ, રાહુ વગેરે કૂર ગ્રહો પ્રબળ થઈને ચંદ્ર, બૃહસ્પતિ (ગુરુ) વગેરે સૌમ્ય ગ્રહોને તથા ઘણાંબધાં નક્ષત્રોને અતિક્રમીને વક્ર ગતિએ ચાલવા લાગ્યા તથા પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. (૧૪) આવા જ

બીજા પણ અનેક ભયંકર ઉત્પાતો જોઈને સનકાદિ વગેરે સિવાયના બીજા બધા જ જીવો ભયભીત થઈ ગયા તથા તે ઉત્પાતોનું રહસ્ય નહીં જાણવાને કારણે તેઓ એમ સમજ્યા કે હવે સંસારનો પ્રલય થનાર છે. (૧૫)

તે બંને આદિ-દૈત્યો જન્મ્યા પછી તરત જ પોતાનાં વજ્ર જેવાં કઠોર શરીરે વધીને મોટા પર્વતો જેવા થઈ ગયા તથા તેમનું પૂર્વપરાક્રમ પણ પ્રગટ થઈ ગયું. (૧૬) તેઓ એટલા ઊંચા હતા કે તેમના સુવર્ણમય મુગટોનો અગ્રભાગ સ્વર્ગને સ્પર્શતો હતો અને તેમનાં વિશાળ શરીરોથી સઘળી દિશાઓ ઢંકાઈ જતી હતી. તેમની ભુજાઓ પર સુવર્ણના બાજુબંધ ચમકી રહ્યા હતા. તેઓ ધરતી પર જે એક-એક ડગ માંડતા હતા તેનાથી ભૂકંપ થવા લાગતો હતો અને જ્યારે તેઓ ઊભા રહી જતા હતા ત્યારે તેમની ઝગમગતી ચમકીલી કટિમેખલાથી સુશોભિત કમર પોતાના પ્રકાશથી સૂર્યને પણ પરાસ્ત કરતી હતી. (૧૭) તેઓ બંને યમજ (જોડિયા) હતા. પ્રજાપતિ કશ્યપજીએ તેમનું નામકરણ કર્યું. એમાંનો જે પહેલો તેમના વીર્યથી દિતિના ગર્ભમાં સ્થાપિત થયો હતો તેનું નામ હિરણ્યકશિપુ રાખ્યું અને દિતિના ગર્ભમાંથી જે પહેલો નીકળ્યો તે હિરણ્યાક્ષના નામે વિખ્યાત થયો. (૧૮)

હિરણ્યકશિપુ બ્રહ્માજીના વરદાનથી મૃત્યુના ભયથી મુક્ત થઈ જવાને કારણે ઘણો ઉદ્ધત બની ગયો હતો. તેણે પોતાના બાહુબળથી લોકપાલો સમેત ત્રણે લોકને પોતાને વશ કરી લીધા. (૧૯) તે પોતાના નાના ભાઈ હિરણ્યાક્ષને ઘણો પ્રેમ કરતો હતો અને તે (હિરણ્યાક્ષ) પણ હંમેશાં પોતાના મોટા ભાઈને ગમતું કાર્ય કરતો રહેતો હતો. એક દિવસે તે હિરણ્યાક્ષ હાથમાં ગદા

લઈને યુદ્ધની તક ખોળતો-ખોળતો સ્વર્ગલોકમાં જઈ પહોંચ્યો. (૨૦) તેનો વેગ ભારે અસહ્ય હતો. તેના પગોમાં સોનાનાં નૂપુર ઝણકી રહ્યાં હતાં, ગળામાં વિજયસૂચક માળા પહેરેલી હતી અને ખભા પર વિશાળ ગદા રાખેલી હતી. (૨૧) તેના મનોબળે, શારીરિક શક્તિએ અને બ્રહ્માજીના વરદાને તેને ઉન્મત્ત કરી મૂક્યો હતો; તેથી તે સર્વથા નિરંકુશ અને નિર્ભય થઈ રહ્યો હતો. તેને જોઈને દેવતાઓ બીકના માર્યા એવી રીતે જ્યાં-ત્યાં સંતાઈ ગયા, જેમ ગરુડના ભયથી સર્પો સંતાઈ જાય છે. (૨૨) દૈત્યરાજ હિરણ્યાક્ષે જ્યારે જોયું કે મારા તેજ સામે મોટા-મોટા ગર્વિષ્ઠ ઈન્દ્ર વગેરે દેવતાઓ પણ સંતાઈ ગયા છે ત્યારે તેમને પોતાની સામે નહીં જોતાં તે વારંવાર ભયંકર ગર્જના કરવા લાગ્યો. (૨૩) પછી તે મહાબલી દૈત્ય ત્યાંથી પાછો ફરીને જળકીડા કરવા માટે મદમસ્ત હાથીની જેમ ઊંડા સમુદ્રમાં પેઠો કે જેમાં મોજાંની ઘણી ભયંકર ગર્જના થઈ રહી હતી. (૨૪) જેવો તેણે સમુદ્રમાં પગ મૂક્યો કે તરત બીકના માર્યા વરુણના સૈનિકો - જળચર જીવો હેબતાઈ ગયા અને કોઈ પણ પ્રકારનું અડપલું નહીં કરવા છતાં પણ તેઓ તેની ધાકથી જ ગભરાઈને ઘણા દૂર ભાગી ગયા. (૨૫) મહાબલી હિરણ્યાક્ષ અનેક વર્ષો સુધી સમુદ્રમાં જ ધૂમતો રહ્યો અને સામે કોઈ પ્રતિપક્ષી નહીં મળતાં વારંવાર વાયુવેગથી તે સમુદ્રમાં ઊઠતાં પ્રચંડ મોજાંઓ પર જ પોતાની લોખંડી ગદાઓના પ્રહાર કરતો રહ્યો. આ રીતે ધૂમતો ધૂમતો તે વરુણની રાજધાની વિભાવરીપુરીમાં જઈ પહોંચ્યો. (૨૬) ત્યાં પાતાળલોકના સ્વામી, જળચરોના અધિપતિ વરુણજીને જોઈને તેમની મશકરી કરતો હોય તેમ તેણે નીચ મનુષ્યની જેમ પ્રણામ કર્યા અને કંઈક